

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_I 196091

UNIVERSAL
LIBRARY

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

मराठीची सजावट.

भाग १ ला

लेखक

गोपाळ गोविंद मुजुमदार,

सांगली हायस्कूलमधील मराठीचे शिक्षक

व वनविहार, रणविहार, गृहविहार, निर्माल्यसंग्रह भाग १-२ इ०

काव्यांचे कर्ते, राजकवि, सांगली.

सर्व हक्क स्वाधीन ठेवले आहेत

१९२९

किंमत दोन रुपये.

पुणें येथें

आर्यभूषण छापखान्यांत रा. अनंत विनायक पटवर्धन, यांनी छापिलें
व सांगली येथें गोपाळ गोविंद मुजुमदार यांनी प्रसिद्ध केलें.

प्रस्तावना.

मुंबई विश्वविद्यालयाच्या अभ्यासक्रमांत मराठी भाषेची झालेली उपेक्षा क्रमः- क्रमानें दूर होत चालली आहे ही संतोषाची गोष्ट होय. अशा स्थितीत उच्च दर्जाच्या मराठी वाङ्मयाच्या अध्ययनाची योग्य दिशा दाखविणारें एसादें पुस्तक मराठीत असावें व “ सामान्य विद्यार्थ्यांस देखील चांगल्या मराठी वाङ्मयाचें मर्म समजावें आणि होतकरू विद्यार्थ्यांस चांगलें मराठी वाङ्मय स्वतः लिहितां बोलतां यावें, ” इतकी त्या पुस्तकाच्या ध्येयाची व्याप्ति असावी अशी कल्पना माझ्या मनांत बरेच दिवस घोळत होती. पण हें काम मजपेक्षां अधिक अधिकारी मनुष्यानें करावयाचें आहे-व सुदैवानें तसे अधिकारी लेखक मराठीत अनेक आहेत- ही-अशा समजुतीनें मी हें सादस करण्यास स्वतः प्रवृत्त होत नव्हतो. पण बहुधा कार्यांतराच्या आवश्यकतेमुळें या मंडळीस असलें पुस्तक लिहिण्यास सवड होत नाहीं असें पाहून, आणि ‘ अकरणान्मंदकरणं श्रेयः ’ या न्यायाचें अवलंबन करून, मी हें काम साधेल तसें संपादून वाचकांपुढें ठेवलें आहे.

पुस्तकाची सामान्य दिशा कै. आपट्यांच्या “ संस्कृत गाईड ” च्या धोरणावर आंखली आहे, तथापि त्या पुस्तकापेक्षां या पुस्तकाची व्याप्ति मोठी असल्यामुळें याचे दोन भाग केले आहेत. हा पहिला भाग इंग्रजी चवथ्या इयत्तेपासून सहावी इयत्ताअखेर उपयोगी पडावा व त्याच्या परिशीलनानें व्याकरणांलंरुत मराठी लिहितां व जाणतां यावें, आणि दुसरा भाग सातव्या इयत्तेस व कॉलेजांतील पुढील अभ्यासक्रमास उपयोगी पडावा व त्याच्या अभ्यासानें अर्थांलंरुत मराठी लिहितां व जाणतां यावें, अशी पाठरचनेची योजना केली आहे ती कितपत सफळ झाली आहे हें रासिक महाराष्ट्र भाषाकोविदांनीं ठरवावयाचें आहे.

मराठी व्याकरणाच्या कांहीं बाबतींतले मतभेद अजून मिटले नाहींत, त्यामुळें या पुस्तकांतही जेथें अशा बाबतींची चर्चा आली आहे तेथें दुमत होण्याचा संभव आहे, पण तो प्रसंग तूर्त तरी अपरिहार्य आहे. विशेषतः वाक्यपरिच्छेदाच्या बाबतींत हा मतभेद विशेष जाणवेलसें वाटतें. यासंबंधी इतकें सांगितलें म्हणजे पुरे कीं वादग्रस्त विषयांत मराठीच्या संस्कृत प्राकृत परंपरेला अनुसरून

माझ्या बुद्धीस योग्य वाटणारा निर्णय मी केला आहे. समासप्रकरणांत आणि इतर पुष्कळ ठिकाणीही विद्यार्थ्यांची कल्पकता वाढण्यासाठी मी काही योजना केल्या आहेत. सारांश, प्रतिपाद्य विषय विद्यार्थ्यांच्या मेंदूत प्रथम चांगला प्रविष्ट व्हावा व तेथून तो त्याच्या कृतीत उतरावा अशा हेतूने पाठ, पाठावली, त्यांवरील अभ्यासपाठ, त्यासंबंधी मार्मिक प्रश्न इत्यादिकांची रचना केली आहे.

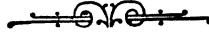
प्रस्तुत पुस्तक छापून काढण्यांत अमळ घाई झाल्यामुळे त्यांत बरेच मुद्रण दोष राहून गेले आहेत. शेवटी दिलेल्या शुद्धिपत्रावरून वाचकांनी ते अगोदर दुरुस्त करून घ्यावे अशी विनंति आहे.

प्रस्तुत पुस्तक लिहिण्याच्या कामी माझे सन्मान्य गुरुवर्य रा. श्रीपादशास्त्री देवधर, सांगली हायस्कूलमधील संस्कृताध्यापक यांचे मला बहुमोल साहाय्य झाले आहे. त्याचप्रमाणे सद्गुरु हायस्कूलमधील दुसरे एक शिक्षक व माझे मित्र रा. श्रीनिवास भिकाजी गोखले यांनीही मला मोठे साहाय्य करून ऋणी करून ठेवले आहे. ज्या अनेक ग्रंथांचा व लेखकांचा मला प्रस्तुत पुस्तक लिहितांना उपयोग झाला आहे व ज्यांची यादी मी दुसऱ्या भागाच्या अखेरीस देणार आहे त्यांचा तर मी उपकार-बद्ध आहेच, पण ते ग्रंथ मला पुरवून ज्यांनी माझे कार्य सुकर करून दिले त्या रा. करंदीकर (सांगली सिटी हायस्कूलचे हेडमास्तर), प्रो. लिमये (विलिंग्डन कॉलेज) इत्यादी मंडळींचाही मी फार आभारी आहे. मराठीतील लेखकचूडामणि श्री. नरसोपंत केळकर व प्रो. दत्तोपंत पोतदार यांनी पुस्तकाचे हस्तलेख तपासून व त्यांत मार्मिक सूचना करून माझ्या शिरावर मोठेच ऋण करून ठेवले आहे. आर्यभूषण छापखान्याच्या चालकांनीही पुस्तकाची छपाई त्वरित व सुबक करून माझ्या कार्यास हातभार लावला आहे. या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानून ' मराठीचिचे नगरी ' ' विवेकलतांची लावणी ' ' सैध ' करण्याविषयी जग-न्नियंत्याची प्रार्थना करून वाचकांचा निरोप घेतां.

सांगली
चैत्र शुद्ध. १ शके १८५१ }

गोपाळ गोविंद मुजुमदार.

अनुक्रमणिका

पाठ	विषय	पृष्ठांक
१	पदानुक्रम	१
२	संवाद (कर्ता-क्रियापद)...	७
३	संवाद (,,)	१२
४	संवाद (विशेषण-विशेष्य)...	१८
५	संवाद (संबंधी-दर्शक)	२७
६	अधिकार (प्रथमा व द्वितीया)	३०
७	अधिकार (तृतीया)	३६
८	अधिकार (चतुर्थी)	४१
९	अधिकार (पंचमी)	४७
१०	अधिकार (सप्तमी)	५२
११	अधिकार (षष्ठी)	५८
१२	नामं व सर्वनामं	६४
१३	विशेषणं	७१
१४	रुदन्ते	७९
१५ (पूर्वार्ध)	क्रियापदं	८८
१५ (उत्तरार्ध)	क्रियापदांचे काळ व अर्थ...	९८
१६	अव्ययं	१०६
१७	समास	१२१
१८	समास (बहुव्रीहि)	१३१
१९	गौणवाक्यं	१४३
२०	विरामचिन्हं	१५०
२१	मराठी शब्दांची व्युत्पत्ति, घटना व योजना	१५७
२२	वाक्यपरिच्छेद व वाक्यविस्तार	१६६
२३	मराठी वाक्यांची सजावट	१८०
२४	मराठीतील संप्रदाय व म्हणी	१८७

शुद्धिपत्रक.

पान-ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१—३	पहिल	पहिला
१-१४	तं	तूं
१-१५	तं	तूं
१-२१	त्यामळें	स्यामुळें
५-१७	धी	संधी
५-१८	हचि	होचि
५-२२	सुहळ	सुहळूळ
८—९	शाळ	शाळू
८-१३	मंबईस	मुंबईस
८-२९	यमूताई	यमूताई
९-११	धेन	धेनु
९-१३	नपंसक	नपुंसक
९-२२	मराठा	मराठी
९-२४	संस्कृत	संस्कृत
९-२६	मळचें	मूळचें
९-२८	मलगा	मुलगा
१२-१०	एटीत	ऐटीत
१२-१९	तला	तुला
१२-२०	चतर	चतुर
१६-१६	भरणें	मरणें
२२-१५	तट्ट	तटू
२८-२६	भकाल	भकाला
३०—९	पष्ठी	षष्ठी
३३-११	सायन	सान्या
३५—९	येतना	येताना
४३—२	पाशा	पाशीं
४४-१५	वाही	नाहीं
४५-१२	वंचिला	वंचिलें

गान-ओळ

८६—३

८९-१५

४९-२५

५०-३१

५१—३

५६-१९

५८-२४

५९-२१

६४-२३

७४-१५

८०—७

८९—४

९७—१

९८—१

९८-१५

१००-२८

१००-२८

१०२-११

१०७-१०

१०७-१०

११०-२१

११०-२७

११४-१०

११७-२१

१३७-१६

१५४—८

१५४-२३

१६८-१२

१८१—१

१८३—६

अशुद्ध

कांबळी

गाड

देहा

तुझे होते

॥ १ ॥

।बलज्जें

कठा

डाळ

संबंधा

वार्मनमूत

तुकाराम

हसामि हसउ

क्रियापद

सोळावा पाठ

म्हणातन

अथपूरकारखा

उपयाग

त

तं

मस्त्रानें

जसः—

ज

ह

राया

‘स्वार्थी क’

संपादितो.

संपादितो.”

अव्ययाथा

सर्वनाम

इंग्रेजात

शुद्ध

कां बळी

गोड

दे हा

तुझे हात धरले होते

॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)

विलज्जें

कंठी

डाळिं

संबंधी

वार्मनमूर्ति

—तुकाराम

हसामि, हसउ

क्रियापदें

पंधरावा पाठ-पुढें चालू

म्हणींतून

अर्थपूरकासारखा

उपयोग

तें

तूं

मूस्त्रानें

जसः—

जर

हें

राया

स्वार्थी ‘क’

संपादितो.”

संपादितो.””

अव्ययार्थी

सर्वनाम

इंग्रेजीत

अर्पणपत्रिका.

“माझा मन्हाटाचि बोलु कवातिकें । परि अमृतातेंहि पैजा जिंकें ।
ऐसीं अक्षरें रासिकें । मेलवीग ॥ ”

हे विरुदवाक्य यथार्थ मित्रिणांच्या मराठीच्या पाहिऱ्या व अखेरच्या साहित्य
सम्राटाला हें फल नव्हे — फुलांची पाकळी नव्हे — तर इकडून तिकडून गोळा
केलेल्या पाकळ्यांचे फूल अर्पण असा.

“ज्ञानियांचा राजा गुरु महाराव । म्हणती ‘ज्ञानदेव’ तुम्हां ऐसें ।
मज पामरासी काय थोरपण । पायींची वहाण पायीं बरी ॥ ”

‘युक्तीची खोली नेणणारा’

सांगला

आपला — साधुदास

मराठीची सजावट.

वाक्यरचना.

पहिल पाठ.

पदानुक्रम.

मराठी भाषा परंपरेन संस्कृतापासून झाली असल्यामुळे तिचे वळणही बहुतेक संस्कृतासारखेच आहे. या दोनी भाषांमध्ये “ प्रातिपादिके आणि क्रियापदे व रुदन्ते यांस बहुधा प्रत्यय लागलेले असतात, व त्यांवरून त्यांचे वाक्यांतले परस्पर संबंध सहज ओळखता येतात. ” अर्थातच अमुकच प्रकाराने किंवा क्रमाने शब्दरचना करून वाक्य बनवावे अशी जरूरी ह्या भाषांत उत्पन्न होत नाही. तथापि सामान्यतः संस्कृत प्रमाणेच मराठीत, प्रथम कर्ता, नंतर कर्म व अखेर क्रियापद, असाच शब्दांचा क्रम ठेवण्याची रूढि आहे. मात्र पद्यांत, किंवा विशेष कारणाने गद्यांतही ती बदलतात. जसे:—‘ लोचन रूपां गंतले ’ हें वाक्य ‘ रूपां गंतले लोचन ’ (तुकाराम) असे पद्याच्या सोईकरितां झाले आहे. ‘ तं अगोदर पुस्तक आण ’ हें वाक्य, ती क्रिया प्रथम घडली पाहिजे, असा बोलणाराचा जोराचा आशय दाखविण्यासाठी, ‘ पुस्तक आण अगोदर तं ’ असें होऊं शकेल.

२ वाक्यरचनेची जीं तीन साधारण तत्त्वे, (१) शब्दांचा क्रम (२) शब्दांचा परस्पर अन्वय किंवा संवाद आणि (३) शब्दांचा परस्परांवर अधिकार, यांपैकी शब्दांच्या क्रमासंबंधी कर्ता, कर्म, व क्रियापद एवढाच अनुक्रम पाळलेला आढळतो. वाक्यांत आलेले इतर शब्द अमुकच क्रमाने ठेवावे असा निर्बंध नाही. त्यामळे ‘ मला सोमवारीं उपास असतो ’ व ‘ सोमवारीं मला

उगस असतो ' या दोन्ही वाक्यांत म्हणण्यासारखा अर्थाचा फरक नाही. तथापि चांगल्या लेखकांच्या लेखनपद्धतीवरून पुढील रूढि आढळून येतात, व त्या अवश्य पाळण्याजोग्या आहेत.

(क) कर्ता, कर्म व क्रियापद यांना विशेषणभूत होऊन आलेले शब्द अनुक्रमे त्यांच्या त्यांच्या आधी ठेवावे. जसे:—' भल्या मनुष्याने या रुग्णाच्या नाडी लागू नये ' (सौभद्र).

(ख) वाक्यांत अनेक विभक्ति आल्या असल्यास प्रथम सप्तमी, नंतर प्रथमा, नंतर तृतीया, नंतर चतुर्थी, नंतर द्वितीया (कर्म), व अखेर क्रियापद घालावे. जसे:—' पाटलिपुत्र नगरांत अभिमित्र नामक राजा स्वहस्ते अनेक बाह्मणांना दक्षिणा देता झाला. '

(ग) संबोधन प्रायः आरंभी येते. जसे:—' रुग्णा, मनुष्यावर प्रसंग गुदरला म्हणजे त्याच्या मनांत नाना प्रकारचे तर्क येतात. ' (सौभद्र). क्वचित् ते पुढेही येते. जसे:—' जपून जा, हं, बाळ ! '

(घ) पंचमी विभक्ति शक्य तो क्रियापदाच्या आधी जवळच घालतात. जसे:—' तो आज गांवाहून आला. '

(ङ) पष्ठीचा संबंध नेहमी नामाशी असल्याने ती नेहमी नामाजवळ असते. जसे:—' माझे पाय तुझी डोई, ऐसें करी भाक देई ' (तुकाराम).

(च) क्रियापदाला दोन कर्मे असलीं, तर मुख्य कर्म गौण कर्मापेक्षा क्रियापदाच्या अधिक जवळ येते. जसे:—' ऋषीने मांजरास कुत्रा बनविले, ' 'तो त्याला अधिकार देतो ' इ०.

(छ) कालदर्शक व स्थलदर्शक अव्यये बहुधा कर्त्यानंतर लगेच घालावीं. जसे:—' मी आजपर्यंत पुष्कळ साधु पाहिले ' (सौभद्र).

(ज) जर-तर, जेव्हां-तेव्हां, जसा-तसा वगैरे शब्द बहुधा वाक्याच्या आरंभी घालतात. जसे:—' जसा भाव तसा देव; ' 'जेव्हां पहावे तेव्हां तूं खिन्न दिसतोस.

(झ) च, सुद्धा, मात्र वगैरे शुद्ध शब्दयोगी अव्यये ज्या नामाला किंवा क्रियेला उद्देशून येतात, त्यांचे जवळच घालावी लागतात. जसे:—' मीच तें काम करीन. ' 'हरी पुस्तक उघडतो मात्र. '

टीप:—शुद्धशब्दयोगी अव्यये कोणत्याही कारणाने आपल्या जाग्यापासून हलविलीं तर लगेच वाक्याचा अर्थ बदलेल. 'हरी पुस्तक उघडतो मात्र ' या वाक्यांत 'हरी' तुमचे पुस्तक उघडतो, त्यांतील मजकुराकडे त्याचे लक्ष नाही' असा बोलणाराचा आशय आहे. तें बदलून 'हरी मात्र पुस्तक उघडतो' असे म्हटल्यास 'हरी एकटा पुस्तक उघडतो, ' बाकी कोणी उघडत नाहीत असा अर्थ होईल.

३ एखादे विधान किंवा भाषण पुरतेपणी व्यक्त होण्यास जी शब्दयोजना करितात, तिला वाक्य असे म्हणतात. ज्या अक्षरांच्या समुदायापासून कांहीं तरी अर्थ उत्पन्न होतो त्यास शब्द असे म्हणतात. उद्देश्य किंवा विधेय वगळून केलेला दोन अथवा अधिक शब्दांचा प्रयोग यास शब्दसमुच्चय म्हणतात, आणि त्यांत उद्देश्य किंवा विधेय यांची भर पडून त्यापासून पुरता अर्थ निघू लागला म्हणजे तेच वाक्य होतें. जसे:- 'भक्ति' हा शब्द होय, 'केशवाची भक्ति' हा शब्दसमुच्चय होय, व 'केशवाची भक्ति सूळावरील पोळी' (नामदेव) हें वाक्य होय.

४ वाक्यांतील उद्देश्य किंवा कर्ता हा नाम, सर्वनाम, विशेषण, अव्यय किंवा क्वचित् एखादे वाक्य देखील असू शकतो. जसे:- 'भला किंवा भला मनुष्य कधी दुसऱ्याचें वाईट चिंतीत नाही.' 'ते नेहमी फ़िरावयास जातात हें आश्चर्य आहे.'

५ वाक्यांतील विधेय हें नेहमी एखादे अकर्मक क्रियापद किंवा कर्मासह सकर्मक क्रियापद असतें. विधेयांत कर्म आलें असल्यास, तें कर्म एखादे नाम, विशेषण, सर्वनाम, किंवा एखादे वाक्यही असतें. जसे:- 'होतों द्वारकाभुवनी' (सौभद्र). 'कर्ता देव एक तेणें केलें सर्व' (तुकाराम). 'मी ओळखतों तो लबाड आहे.'

६ वाक्यांतील विधेय हें अकर्मक क्रियापद असल्यास तें एकटेंच विधेय होऊ शकतें. जसे:- 'तो आला.' 'शकुंतला शिलातलावर बसली.' पण असणें, होणें, बनणें, भासणें, दिसणें, गमणें वगैरे कांहीं क्रियापदे अकर्मक असूनही त्यांच्या नुसत्या उपयोगानें अर्थ पुरा होत नाही. सबच त्यांचा अर्थ पुरा होण्याकरितां एखाद्या नामाचा किंवा विशेषणाचा उपयोग करून तें प्रथमा विभक्तीत चालतात. जसे:- 'आधी होता वाघ्या, दैवयोगें झाला पाग्या' (तुकाराम). 'मज गमे ऐसा जनक तो मांग साचा' (शारदा).

७ एक उद्देश्य व एक विधेय मिळून सामान्यतः वाक्य होतें, तथापि प्रसंगी त्यांतला कोणताही एक शब्द गुप्त ठेवतात. अशा वेळीं तो आपल्या जागी आहे असें मानून अर्थ लावावयाचा असतो. विशेषतः द्वितीय पुरुषी कर्ता गुप्त असतो. जसे:- 'बापू म्हणजे शुद्ध बेल.' 'ध्या गोविंद गोपाळ ह्य छंद.' 'असें म्हणतात कीं, पूर्वी ब्रह्मदेवाला पांच तोंडे होतीं.'

८ चांगल्या ग्रंथकारांच्या लेखनशैलीवरून सिद्ध होणाऱ्या रूढी वर सांगितल्याच आहेत. त्यांत विशेष कारणावांचून बदल करू नये हें उत्तम. विशेषतः जेव्हां एखादे मुख्य वाक्य दुसऱ्या एखाद्या गौण वाक्याची जोड देऊन मोठे केले असेल, किंवा एखाद्या मुख्य वाक्याची भर घालून संयुक्त केले असेल, तेव्हां तर ही शिष्ट पद्धति जरूर पाळावी. जसे:—‘चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती.’ (तुकाराम). ‘भीष्म ग्रीष्म--तराणि--सा, अर्जुन हेमंत--तराणि--सा गमला’ (मोरोपंत).

१ पाठावली.

यास्तव आपण माझे एक काम केलें पाहिजे. (सौभद्र)

कसे गोड गोड गोड बोललीस ! मी तुला शाहणी, समंजस म्हणतो तें उगीच नव्हे. (शाग्दा)

या तुम्ही चल्हरीअक्का ! आज कुणीकडे आलें हें उंबरांचें फूल ! (कित्ता)

त्यांत आजोबा तर फारच कडकडीत ! जमदग्नीचाच अवतार ! (पण लक्ष्यांत०)

त्यांच्या उपदेशाचा परिणाम अद्यापपर्यंत आळवांवरील पाण्यासारखाच झाला आहे. (केसरी)

तथापि शेण भुईवर पडलें आणि तें माती न घेतां उठलें, तर तें शेण कसलें ? (केळकर)

मार्गे, एके वेळेस, रूमनामें राजधानींत एक मोठा धनवान शेठ होता. (इसापनीति)

मित्रग्रह पुष्कळ वेळां इष्ट फळें अनिष्ट प्रसंगाच्या द्वारेच देतात. (केळकर)

जीव, परब्रह्म, व जड वस्तु यांचा अन्योन्य संबंध काय आहे याचा विचार करून या दोघांचें एकीकरण परब्रह्म स्वरूपांत होणें

१ कधीं न विसणारी वस्तु. २ अत्यंत रागाट मनुष्य. ३ फुकट गेला आहे. ४ राशीला अनुकूल आलेले ग्रह. ५ जीवात्मा, परमात्मा व सृष्टीतील जड पदार्थ.

शक्य आहे कीं नाही, आणि असल्यास तें कोणत्या स्वरूपांत होतें, याचा सूक्ष्म विचार आमच्या इकडच्याप्रमाणें स्पेन्सरच्या पुस्तकांत आढळत नाही. (किता)

दुधाचे घागरीं मद्याचा हा बुंद । पडलिया शुद्ध नव्हे मग ॥
तैसें खळामुखें न करावें श्रवण । अहंकारें मन विटाळलें ॥
काय करावीं तीं बत्तीस लक्षणें । नाक नाहीं तेणें वाया गेलें ॥
तुका म्हणे अन्न जिरां नेदी माशी । आपुलीया जैशी
संवसर्गे ॥ १ ॥ (तुकाराम)

संतांचें भोजन अमृताचें पान । करिती कीर्तन सर्वकाळ ॥
संतांचा उदीम उपदेशाची पेंठ । प्रेम-सुख-सार्ड घेती देती ॥
तुका म्हणे तेथें आणिक नाहीं परीं । म्हणोनी भिकारी
झालों त्यांचा ॥ २ ॥ (किता)
पूर्व-सिंहासनीं एक भागीं उषा । लेवुनी बैसली कांचनाच्या दुशा ॥
अन्य भागीं दिसे पावलेली निशा । शीलहीन भ्रतारासवें
दुर्दशा ॥ १ ॥ (गृहविहार)

११ धी, विग्रह, यान, आसन । द्वैधीभाव, आश्रय जाण ।
हचि साही राजगुण । विचक्षण बोलती ॥ १ ॥
सार्मे, दाम, दंड, भेद, ॥ इंद्रजाळ, मंत्रोषध ॥
सप्तोपाय ऐसे सुबुद्ध । पंडितवर्य बोलती ॥ २ ॥
अंगबळ, सेनाबळ । कोशबळ, दुर्गबळ ।
शस्त्रबळ, मंत्र-प्रभाव-बळ । सुहळ आठवें ॥ ३ ॥

६ चांगल्या मनुष्याच्या अंगीं बत्तीस शुभ चिन्हें असतात तीं. ७ व्यापार. ८ प्रेम-सुखाचा माल. ९ प्रकार. १० तारकांबरोबर रममाण होणाऱ्या दुर्बर्तनी चंद्ररूपी पतिसह. ११ तह, वैर, शत्रुवर चढाई, दबा धरून राहणें, फितूर व बलिष्ठ मित्राचा आश्रय हे राजाचे सहा गुण सांगितले आहेत. १२ तडजोड, खंडणी देणें, शिक्षा करणें, फूट पाडणें, जाडूटोणा, व मंत्र आणि औषधें यांचे प्रयोग हे राजाचे सात उपाय. १३ अंगचें सामर्थ्य, फौज, खजिना, किल्ले, शस्त्रास्त्रांचा पुरवठा, मंत्री वं बोद्धे, मित्रांची जोड, तीन वेद व बुद्धिवान् सेवक यांची अनुकूलता, ब्राह्मण, शेष, व पुण्याई यांचें सामर्थ्य, आणि दोस्त राजे अशीं चौदा बळें.

वेदत्रय-बुद्धिबळ । बाह्यण-शेष-सुकृत-बळ । अन्य रायाचें साह्यबळ ।
ऐसीं चौदा जाणावीं ॥ ४ ॥ (मुक्तेश्वर)

पूर्वीं भूपति अंबरीष रविच्या वंशीं महात्मा असे ।
धर्मे राज्य करी, सदैव भगवद्भक्तांत भावें वसे ॥
भासे सिंहचि संगरांत, गमती तच्छत्रुराजे ससे ।
तो शांतांत^{१४} नितांत शान्त कमळा-कान्तीच चित्तें वसे ॥ १ ॥ (मोरोपंत)

म्हणा मज उताविळा, गुणाचि घेतला; घाबरें ।
असो मन असेंचि बा भजर्क-बाहिं-मेघा बरें ! ॥
दिसे क्षणिक सर्व हें, भरंवसा घडीचा कसें ।
धरील मन ? आंधिनें बहु परिभ्रमे चौक-सें ॥ २ ॥ (कित्ता)

नळराजकथा सुधाचि साजे । दमयन्ती वर-वर्णिनी विराजे ॥
मिळणी उभयांस होय जेथें । अधिकारी अधिकानुराग तेथें ॥ (रघु. पंडित)
एथ चातुर्य सिंहाणें जालें । प्रेम रुचीसि आलें ।
आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें येथ ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)

ऐसें युगीं परि कलीं । आणि महाराष्ट्रमंडलीं ।
श्री गोदावरीच्या कुलीं । दक्षिणिलीं ॥ १ ॥
तेथ भुवनेक-पवित्रं । अनादिपंचक्रोशक्षेत्र ।
जगांचें जीवनसूत्र । जेथ श्रीमहालसा ॥ २ ॥ (कित्ता)

क्षीरसिंधुपरिसरीं । शक्तिचा कर्णकुहरीं ।
तेणें कै श्रीत्रिपुरारी । सांचितलें जें ॥ ३ ॥ (कित्ता)

१४ लढाईत. १५ शांत पुरुषांत अत्यंत शान्त. १६ भक्तरूपी मोरांच्या मेघा !
१७ चित्तेनें. १८ चाकासाखें. १९ अमृत, श्लेषानें चुना. २० चांगल्या जिनसाचें वर्णन
करणारी, श्लेषानें हळद. २१ त्या ठिकाणीं अनिश्चय प्रेम, श्लेषानें तांबडा रंग हेंच
पर्यवसान होणार. २२ शहणें. २३ प्रेमाला शोभा आली. २४ पोसलें. २५ महाराष्ट्र
देशांत. २६ दक्षिणेकडील तीराला. २७ सर्व जगांत पवित्र. २८ अनादि पांच कोसांची
पवित्र जागा. २९ विश्वाच्या प्राणाचा आधारतंतु. ३० म्हालसा (पार्वती). ३१ क्षीरसमु
द्राजवळ. ३२ आदिमाया पार्वतीच्या कानांत. ३३ शंकरांनीं.

दुसरा पाठ.

अन्वय किंवा संवाद.

९ वाक्यरचनेतील दुसरी महत्वाची बाब म्हणजे अन्वय किंवा संवाद ही होय. वाक्यांतील दोन अथवा अधिक शब्द जेव्हा एकच लिंग, वचन, विभक्ति, पुरुष वगैरे घेतात तेव्हा त्या शब्दांच्या मध्ये परस्पर अन्वय किंवा संवाद आहे असे म्हणतात. मराठी व्याकरणात हे संवाद पुढीलप्रमाणे आहेत:— १ कर्त्याचा व क्रियापदाचा संवाद. २ कर्माचा व क्रियापदाचा संवाद. ३ विशेषणाचा व विशेष्याचा संवाद. ४ क्रियाविशेषणाचा व क्रियापदाचा संवाद आणि ५ संबंधी व दर्शक सर्वनामांचा संवाद. आता त्यांचा क्रमाने विचार करू.

१० कर्त्याचा व क्रियापदाचा संवाद व्यक्त होतांना वाक्याची जी मांडणी केलेली असते तिला कर्तरि प्रयोग असे म्हणतात. हा प्रयोग, क्रियापद ज्याप्रमाणे सकर्मक किंवा अकर्मक असेल त्याप्रमाणे अकर्म कर्तरि किंवा सकर्म कर्तरि होतो. अशा प्रयोगात क्रियापद नेहमी कर्त्याचे लिंग, वचन व पुरुष यांना अनुसरून चालते. जसे:—‘दुर्योधन नृपति पुसे, वैशंपायन कथी सविस्तर ते,’ (मोरोपंत).

११ मराठीत तीन लिंगे, तीन पुरुष व दोन वचने आहेत. पैकीं पुरुषांचा व वचनांचा उपयोग साधारणपणे इतर भाषांप्रमाणेच होतो. प्रथम पुरुषावरून बोलणाराचा, द्वितीय पुरुषावरून ज्याच्याशी बोलावयाचे त्याचा, व तृतीय पुरुषावरून ज्याच्यासंबंधी बोलावयाचे त्याचा निर्देश होतो. हे तिन्ही पुरुष अनुक्रमे ‘मी-आम्ही,’ ‘तू-तुम्ही,’ ‘तो, ती, ते-ते, त्या, तीं,’ या सर्वनामांनी दर्शविले जातात. तथापि केव्हा केव्हा विनोदाने किंवा तिरस्काराने एखाद्या तृतीय पुरुषांना नामावरून प्रथम पुरुषाचा किंवा द्वितीय पुरुषाचा बोध होतो. मात्र अशा नामाला क्रियापद घालावयाचे ते तृतीय पुरुषांचे घालावे लागते. जसे:—‘आज खुद्द किंवा अस्मादिक नाटकाला जाणार आहेत.’ ‘धिडका (तू) कां आली आहे !’

१२ मराठीत वचने दोन आहेत. एकवचनावरून एक या संख्येचा व अनेक-वचनावरून सामान्यतः एकाहून अधिक संख्येचा बोध होतो. तथापि पुष्कळ वेळां अनेकवचनाची संख्या आपल्या माहितीवरून नक्की ठरवून, तिचा संख्यावाचक विशेषण लावताना वगरे उपयोग करावा लागतो. जसे:- 'तो पाय (दोन) धुवून आला.' 'विष्णूंच्या (चार) हातांत चार आयुधे आहेत.'

१३ केव्हां केव्हां नामाचा सर्व धर्ग दाखविण्याकरितां एकवचनाचा उपयोग करितात. जसे:- 'यंदां शाळू चांगला पिकला आहे.' 'त्या गांवांत दोनशें उंबरा आहे.' केव्हां केव्हां अनेकवचनानेही जाताचा निर्देश होतो. जसे:- 'यंदां शाळू चांगले पिकले आहेत.'

१४ केव्हां केव्हां एका व्यक्तीचा उल्लेख करावयाचा असूनही त्या व्यक्तीबद्दल आदर, बहुमान सलगी किंवा विनोद वगरे दाखविण्याकरितां अनेकवचनाचा उपयोग करितात. जसे:- 'समर्थ म्हणतात.' 'त्या (बायको) आज मंबईस जाणार आहेत.' 'आम्ही नाटकाला जाणार जा !'

१५ अशा अनेकवचनी नामांना विशेषणही अनेकवचनीच घालाव लागते. पण संबंध जात दर्शविण्याकरितां घातलेल्या एकवचनी नामास विशेषण एकवचनीच येते, मात्र ते विशेषण संख्यावाचक असेल तर अनेकवचनी घालावे लागते. जसे:- 'आमचे काका गांवास गेले.' 'जाणता माणूस असें करावयाचा नाही.' 'त्या झाडाला गेल्यावर्षी शंभर फणस आला.'

१६ एकाच व्यक्तीच्या नांवाला आडनांव जोडावयाचें असल्यास ते अनेकवचनी घालतात. पण सलगीने किंवा तिरस्काराने केव्हां केव्हां त्याचा एकवचनीही उपयोग करितात. जसे:- 'दामू रानडे.' पण सलगीने 'दामू रानडा,' 'विठू नेना.' 'बिनी दौलतराव शिंद्याला, कुच करून म्होरं गेला जी' (अप्पा यशवंत शाहीर.)

१७ विशेष नामांचें अनेकवचन बहुधा होत नाही. पण केव्हां केव्हां सामान्य नामाप्रमाणें त्यांचा उपयोग करून अनेकवचन करितां येते. जसे:- 'या मंडळींत बरच बाजीराव दिसतात.' विशेषनामांचें आदरार्थी अनेकवचन करणें असल्यास, त्याला 'राव, पंत, ताई, माई, जी' वगैरे शब्द जोडतात. जसे:- 'गोविंदराव, यमूताई, सीतामाई, गंगाजी' इ०

१८ मनोविकार दाखविणारीं नामें व पदार्थवाचक नामें बहुधा एकवचनीं घालितात. त्याचप्रमाणें काहीं नामें नेहमीं अनेकवचनींच उपयोगांत येतात. जसे:- 'मति, गति, उजेड' इ०. त्याचप्रमाणें 'वडील (बाप), हाल, वन्सें, मामिसें, देवी (रोग), कांजण्या' इ०.

१९ मराठींत लिंगव्यवस्था फार भानगडीची आहे. ज्या नामांवरून पुरुष जातीचा किंवा स्त्री जातीचा प्रत्यक्षच बोध होतो त्यांचें लिंग सहजच ओळखतां येतें हें उघडच आहे, पण बाकीच्या नामांचीं लिंगें ओळखण्यास कोशावांचून दुसरा मार्ग नाही. या बाबतीत मराठीचा प्रकार बहुतेक संस्कृतसारखाच आहे. किंबहुना असेंही म्हणण्यास हरकत नाही की, संस्कृत नामांचें मूळचें लिंग मराठी शब्दांत बहुधा तसेंच आलें आहे. जसे:- 'गुरु, यष्टि, कवि, गण, बाण, धेन, चंद्र' इ०.

२० या अडाख्यालाही काहीं अपवाद आहेत. 'विघ्न, आकाश व शपथ' हे शब्द संस्कृतांत पुल्लिंगी आहेत, तर मराठींत ते अनुक्रमें नपुंसकलिंगी, नपुंसकलिंगी व स्त्रीलिंगी आहेत. 'मित्र' शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिंगी आहे. 'उपनिषद्' शब्द संस्कृतांत स्त्रीलिंगी असून मराठींत नपुंसकलिंगी आहे. तथापि मोरोपंतादिकांनीं असल्या शब्दांचा मराठींत उपयोग करितांना त्यांचें संस्कृतांतलें लिंग केव्हां केव्हां उपयोगांत आणलेलें आढळतें.

२१ काहीं संस्कृत शब्द 'पात्र, आस्पद, स्थान, पद, प्रमाण, भाजन, केतन' इ०, मराठींत येऊनही नेहमीं नपुंसकलिंगी एकवचनींच राहतात. विशेषतः हे शब्द विधेयाचे पूरक असतांना नपुंसकलिंगी एकवचनींच राहतात. जसे:- सर्वांच्या आज्ञा मला प्रमाण आहेत. 'माझीं भावंडे अनेक सद्गणांचें निधान आहेत.' इ०

२२ परभाषांतून घेतलेल्या शब्दांना बहुतेकरून त्यांच्या अर्थाच्या मराठी शब्दांचें लिंग घालतात. जसे:- 'बेळगांवास कॉन्फरन्स (सभा) भरली.' 'माझा कोट (अंगरखा) कपाटांत आहे.' कचित् संस्कृत शब्दासंबंधीं सुद्धां असा प्रकार केलेला आढळतो. जसे:- 'पोटींच एक पद, लांबविला दुजा तो' (रघु० प्रंडित.)

२३ केव्हां केव्हां नामाचा उपयोग सलगीनें किंवा तिरस्कारानें मळचें लिंग बदलून करितात. जसे:- 'येगे येगे विठाबाई,' 'येथलीं वाकिलें उपाशीं मरतात,' 'माझी बाबी (लाडका मलगा) ती' !

१४ अकारान्त विशेषण नामाच्या अर्थानें उपयोगांत आणलें असल्यास ज्या नामाकारितां तें घातलें असेल त्या नामाचें लिंग त्यास आहे असें समजावें. 'सकल बोलले' (पुलिंगी), 'सकल बोलल्या' (स्त्रीलिंग) इ०.

२ पाठावली.

परवां भावोजींनीं इतकी शोभा केली तरी उशीरां स्नान करण्याची संवय अजून गेली नाहींमें दिसतें ! (सौमद्र)

अस्मादिक होते म्हणूनच या थराला गोष्ट आली. (वा. गो. आपटे)
हे दागिने कुरूपाला सुरूप कारितात, पण सुरूपाला कुरूप कारितात. (शारदा)

या क्षेत्रीं येऊन जवळ जवळ महिना होत आला. इतक्या अवधीत आम्हीं कांय काय केलें ! (किता)

वन्सें, शेवटीं संन्याशालाच वारिलेंत पण ! (सौमद्र)

काँग्रेस पुढें एवढी नांवारूपाला आली असतां मीं तिचें वैर केलें नाहीं असें म्हटल्यानें मलबारी शेटजींच्या वृत्तीचें समर्थन कसें होणार ! (केळकर)

अशी विहिणींची त्रधां झाली होती. (पण लक्षांत०)

एकदम पन्नास रुपयांची नोट तुजजवळ आली कुठली ! बडा पाताळयंत्री दिसतोस तूं ! कुठें लग्नां साधलास वाटतें ! (जग हें असें०)

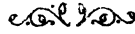
अहमद याप्रमाणें आपल चव्हाट वळात असतांना दोन घटका निघून गेल्या. (उषःकाल)

मिरयासाहेबांनीं चुटक्यांचे मांडवें यथास्थित रचून खुद्द वजीराच्या लेकीवरही आपल्या नाजूक पायांचा प्रयोग योजिला होता. (निबंधमाला)

बा तुझा चालता काळ ॥ खायाला मिळती सकळ ॥ धृ० ॥
हे कोण बायकोचे मामे । घरांत हिंडती रिकामे ।
साकरसेलिर्यांचे जामे । भोजनभाऊ केवळ ॥ १ ॥ (अमृतराय)
साखरेच्या गोण्या बैलाचिये पाठीं । तयासीं शेवटीं करबाडें ॥
मालाचे पै पेटे वाहतातीं उंटें । तयांलागीं कांटे भक्षावया ॥ (तुकाराम)
पोत घालुनी गळ्यांत फिरती भिलांच्या काळ्या पोरी ।
कवीश्वरें चढलीं भारी ॥ १ ॥ (गोविंदाग्रज)
डोळे तुम्ही घ्यारे सुख । पहा राघोबाचें सुख ॥
तुम्ही आइकारे कान । माझ्या राघोबाचे गुण ॥ (तुकाराम)
कसा पिकला गहू हरभरा । बाळपर्णीच्या नाना तन्हा ॥ धृ० ॥ (जुनी लावणी)
ऐकें माझी आंगवण । बंदीं घातले सुरगण ।
राम बापुडें तें कोण । मजसी रण करावया ॥ १ ॥ (एकनाथ)
मी तों न सांडी एक कवडी । तूतें घालीन बांदवडीं ।
काय नेणसी माझी प्रौढी । करीन वेडीं सुरासुरें ॥ १ ॥ (मुक्तेश्वर)
संपन्न मित्र असतें, तरि येतें संकटांत कामातें ॥ (मोरोपंत)
भीमाच्या तुझियाही पायांचा शपथ सत्य हें कथितों ॥ (कित्ता)
ऐसा स्वप्न विलोकुनि तो श्रीमान् कर्ण जाहला जागा ॥ (कित्ता)
स्वार्थ परार्थहि साधिति, जिकिति शांतिबळें मुखरत्न खलांचें ॥
संत महागुणभाजन यापरि सेवन कोण करी न त्यांचें ? ॥ (वामन)
एथ वडिल जें जें करिती । तेया नांव धर्म ठेविती ।
तोचि एर अनुष्ठिती । सामान्य सकल ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)
जैसें चोहटाचेया बलीं । पांवती सैरा काउलीं ।
तैसीं महापापें कुलीं । प्रविशती ॥ २ ॥ (कित्ता)
बहुत करूनि निःशब्द । दांढी न रिगे स्वापद ।
शुक हांनै षट्पद । तेयांचें नाही ॥ ३ ॥ (कित्ता)

६ साखरभानाचें ढीग. ७ पराक्रम. ८ बंदींत, कैदत. ९ देव व दैत्य. १० श्रीमंत.
११ आपला व दुसऱ्याचा फायदा. १२ दुर्जनांची बडबड. १३ मोठ्या गुणांचें वसतिस्थान.
१४ इतर लोक. १५ चव्हाट्यावर टाकलेल्या भानाच्या गोळ्यावर. १६ श्वापदांची विशेष
ये-जा नाही. १७ पोपट आणि भुंगे यांचे इतकेसे नाही, म्हणजे ते कमी अधिक आले
गेले तरी त्याची फिकीर नाही.

तिसरा पाठ.

संवाद.

२५ कलम ६ मध्ये सांगितलेली 'असणें, होणें, दिसणें, भासणें, बनणें, गमणें, उरणें, उतरणें' वगैरे जीं क्रियापदें नुसतींच वाक्याचा अर्थ पूर्ण करूं शकत नाहीत, त्यांचा उपयोग करितांना एखादा विधेयपूरक शब्द घालावा लागतो हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. हा शब्द एखादें नाम, सर्वनाम, विशेषण, नामवाक्य, किंवा कचित् एखादा विभक्त्यंत शब्दही असूं शकतो. अशा वेळा क्रियापद नेहमीं कर्त्याचें लिंग, वचन, व पुरुष यांस अनुसरतें. जसें:- 'तो एक राक्षस आहे,' 'तुझा अभ्यास म्हणजे नगान्याचें बडवणें आहे,' 'तो मला मोठ्या एटीत दिसला.' इ०

२६ पण कर्त्यापेक्षां विधेयपूरकाला जर अधिक महत्त्व द्यावयाचें असेल तर क्रियापद विधेयपूरकाला अनुसरून ठेवतात. जसें:- 'वक्तृत्व चांगली कला ठरली आहे.' 'देवाचा प्रसाद मला आळशाला गंगा झाली.'

२७ विधेयपूरक स्वतः जर एखादें विशेषण असेल तर तें कर्त्याचें लिंग व वचन घेतें, पण तें जर एखादें नाम असेल, तर आपलें लिंगवचन स्वतंत्र राखतें. जसें:- 'तें फूल पांढरें भासतें.' 'तुम्ही माझ्या दुःखाचें कारण झालांत.'

२८ 'करणें, बनविणें, म्हणणें, बोलणें, मानणें, समजणें, मागणें, नेमणें, योजणें,' वगैरे कांहीं सकर्मक क्रियापदांचा अर्थ एक कर्म घालून पुरा होत नाही. तो पुरा होण्याकरितां दुसरें एक पूरक कर्म घालावें लागतें. जसें:- 'मी तला चतर मानतो.' 'ते त्याला आपला म्होरक्या नेमतील.' अशा क्रियापदांचा कर्मणि प्रयोग केला म्हणजे मुख्य कर्म प्रथमेंत येऊन क्रियापद त्याला अनुसरतें व पूरक कर्म विधेयपूरक होऊन राहतें. जसें:- 'हा सज्जनी आपला म्हणितला' (ज्ञानेश्वर), 'मला कुणबी केलों' (तुकाराम).

२९ अशा प्रयोगांत क्रियापद, प्रथमेंत कर्तृस्थानीं आलेल्या मुख्यकर्मांचें लिंग, वचन, व पुरुष घेतें, व पूरक कर्म कर्तृस्थानीं आलेल्या कर्त्यांची प्रथमा विभक्ति मात्र घेऊन आपलें लिंगवचन स्वतंत्र राखतें. जसें:- 'चारुदत्त गांवाचें भूषण मानला किंवा समजला जाई.'

३० वाक्यांत जेव्हां एखादें वाक्य किंवा शब्द-समुदाय कर्ता असतो, तेव्हां त्याच्यापुढें 'हें' किंवा 'असें' असा एखादा शब्द बहुधा घालतात, व क्रियापद त्या शब्दाला अनुसरतें. जसें:- "खोट भाषण करणें हें महापाप आहे." ज्या वेळीं असा शब्द घातलेला नसतो, त्यावेळीं क्रियापद विधेयपूरकास अनुसरतें. जसें:- 'शब्दांचें च-हाट वळत बसणें शुद्ध कालहानि झाली.'

३१ दोन किंवा अधिक प्रथमा विभक्तींतले शब्द, 'आणि' 'व' वगैरे उभयान्वयी अव्ययानें जोडलेले असून, जर एकाच क्रियापदाचे कर्ते असतील तर क्रियापद त्यांचें जोड वचन म्हणजे अनेकवचन घेतें. पण लिंगाचे बाबतींत मात्र कर्ते निवळ पुलिंजी असल्यास क्रियापद पुलिंजी, कर्ते निवळ स्त्रीलिंजी असल्यास क्रियापद स्त्रीलिंजी, व कर्ते मिश्रलिंजी, असल्यास क्रियापद नपुंसकलिंजी राहते. जसें:- 'रामा, व गोविंदा शाळेस गेले.' 'मनी आणि मथुरा शाळेस गेल्या.' 'रामा, गोविंदा, मनी व मथुरा शाळेस गेलीं.'

३२ पण मिश्र कर्ते असून त्यांत जर एखादा मनुष्येतर प्राणी किंवा निर्जीव पदार्थ कर्ता असेल, तर क्रियापद बहुधा आपल्या शेजारच्या कर्त्याच्या लिंग-वचनास अनुसरतें. जसें:- 'गडी व गाडी शेताकडे आतांच गेली.' 'आमच्या घरीं भांडीं, दिवे व खुर्च्या आणल्या आहेत.' 'विश्रांतिही विरहसुखही फार झाला' (रघु० पंडित).

३३ जेव्हां क्रियापदाचे कर्ते मिश्र पुरुषांचे असतील, तेव्हां कर्त्यांत प्रथम पुरुषास सर्वांत अधिक प्राधान्य, तो नसल्यास द्वितीय पुरुषास प्राधान्य व तोही नसल्यास तृतीय पुरुषास प्राधान्य देऊन क्रियापद त्या पुरुषास अनुसरतें. जसें:- 'मी व तूं काल पुष्कळ फिरलों.' 'तो व तूं काल पुष्कळ फिरलांत.' 'तो व ती काल पुष्कळ फिरलीं.' 'कर्ण म्हणे, त्या मत्स्या ग्रासूं आम्ही, तुम्ही, समस्त बक ॥' (मोरोपंत).

३४ जेव्हां दोन किंवा अधिक कर्ते, 'किंवा' अशा अर्थाच्या विकल्पदर्शक अव्ययानें जोडले असतील, तेव्हां क्रियापद आपल्या शेजारच्या कर्त्यास सर्व बाबतींत अनुसरतें. जसे:- 'मी किंवा गोविंदा हें काम करील.' 'तुझी चाकरमाणसे किंवा तूं जा.'

३५ क्रियापदाला अनेक कर्ते असून, त्यांच्या निदर्शनासाठीं जर एखादें दर्शक सर्वनाम किंवा संख्यावाचक विशेषण अखेरीस घातलें असेल, तर क्रियापद त्या दर्शक सर्वनामास किंवा संख्यावाचकास अनुसरतें; पण खुद्द तें दर्शक सर्वनाम किंवा संख्यावाचक, कलम ३१ मध्ये सांगितलेल्या नियमानुसार कर्त्याच्या लिंग-वचनास अनुसरतें. जसे:- 'राम व लक्ष्मण हे वनास गेले.' 'राम, लक्ष्मण व सीता, तिघे वनास गेलीं.' 'पैशाचा मुळींच उपयोग न करणें, व पैशाचा फार्जाल दुरुपयोग दोन्ही सारखींच असमंजस आहेत.'

३६ कर्मणि प्रयोगांत कर्तारि प्रयोगांतला कर्ता तृतीयेंत घालतात व कर्म प्रथमा विभक्तींत ठेवतात; अर्थात् क्रियापद त्याला अनुसरून चालतें. जसे:- 'त्यानें लेखणी केली.' ह्या प्रयोगांत देखील प्रथमा विभक्तींत जर अनेक कर्मे असतील, तर पूर्वीचे सर्व नियम त्यांना लागतात. जसे:- 'तूं व मी दैवानें सारखेच गांजलों आहोंत.' 'मास्तरांकडून मुलगे व मुली सारखींच चोपलीं जातील.'

३७ भावे प्रयोगांत कर्ता तृतीयेंत किंवा क्वचित् चतुर्थीतहि असतो आणि कर्म सप्रत्यय द्वितीयेंत असतें. ह्या प्रयोगांत क्रियापद नेहमीं तृतीयपुरुषीं, नपुंसकलिंगी एकवचनी असतें. जसे:- 'नरदेहा यावें, हरिदास व्हावें.' (तुकाराम). 'रामानें रावणास मारिलें.' 'हरि ! मला चालवेना.'

३८ कर्मणि प्रयोगांत क्वचित् क्रियापदाला तृतीयान्त कर्त्याचा पुरुष व प्रथमान्त कर्माचें लिंगवचन देऊन रचना केली जाते. ह्या प्रचार घरगुती बोलण्यांत विशेष आढळतो. जसे:- 'तुम्हीं पुस्तकें वाचलींत.'

३९ समासांत जरी अनेक कर्ते असले तरी पूर्वीच्या नियमांस अनुसरूनच क्रियापद घालवें लागतें. जसे:- 'सीता-राम-लक्ष्मण वनास गेलीं.'

३ पाठावली.

अग, ही शारदा येत्या वैशाखांत त्या श्रीमंतांची अर्धौंगी होणार.
(शारदा)

तूं तरी मोठी हचि दिसतेस ! अग अशा साखरथड्डेला कां
कोणी रुसतें ? (कित्ता)

पण ही मीमांसा आतां बस्स झाली; हा सूर्य व हा जयद्रथ
उभा आहे. (तोत. बंड)

कालिदास, भवभूति, बाणभट्ट यांच्यासारखे कवि सरस्वती
देवीच्या गळ्यांतले ताईत होत. (निबंधचंद्रिका)

दुर्गीचा नवरा लग्नांत गोरानोमटा पण पुढें असा कपाळकरंटा
निघाला कीं, लाख रुपयांची मालमत्ता उधळून टाकून अन्नान्न-
दशेस लागला. (पण लक्षांत०)

आमचे आजोबा म्हणजे भांडणारे कसले वस्ताद ! पण त्यांनीं
सुद्धां हात टेकले ! (कित्ता)

कोणा तरुणांचे गळे कापणशस्त्रां परमेश्वरानें हीं कृष्णकार-
स्थानें करून ठेविलीं आहेत नकळे. (भावबंधन)

मला किती दिवस एकसारखी दुर्दैवी लावली होतीस, कीं
पोरणी वाढत चाललीं, तिला स्थळ नाहीं कां बघायचें, लोक हंस-
तात, असें तसें, एक हजार गोष्टी. (शारदा)

आजविलें बहु लवणभंजनें व्याह्यां जावाया ॥

उदार कर कर्षिं नाहीं केला पैसा एक बाया ॥ (विठोबा अग्णा)

विवेकसागर । सखा माझा ज्ञानेश्वर ॥

मरोनीया जावें । बा माझ्याच्या पोटा यावें ॥

ऐसें करीगा माझ्या भावा । सख्या माझ्या ज्ञानदेवा ॥

जाइन वोवाळोनी । जन्मोजन्मीं म्हणे जनी ॥ १ ॥ (जनाबाई)

१ बायको. २ चिकित्सा, चर्चा. ३ कपट कृत्यें (काळ्या बायका), ४ तगादा. ५ नम्र-
तेच्या देखाव्यानें.

श्रीरामें मुकुट घेऊन । पाचारिला बिभीषण ।

त्याचे मस्तकीं आपण । संतोषोनी घातला ॥ १ ॥ (एकनाथ)

कावि मुर्मुक्षुंचें अंजन । कावि साधकांचें साधन ।

कावि सिद्धांचें समाधान । निश्चयात्मक ॥ १ ॥

कावि प्रेमळांची प्रेमळ स्थिति । कावि ध्यानस्थांची ध्यानमूर्ती ।

कावि उपासकांची वांड कीर्ति । विस्तारली ॥ २ ॥ (दासबोध)

गुंजारवें भ्रमर गुंजाति त्यांत देवें । वेणुध्वनी मिसळिला मृदु वासुदेवें ॥

आर्पाद-कंठ वनमाळ अशी विराजे । ते सेविती मधुप होउनि

देवराजे ॥ १ ॥ (वामन)

तिथें पावलों. अत्रिच्या आश्रमातें । तयाची वधू ते हरी वो श्रमातें ॥

(कित्ता)

मलिन रुधिर-मांसावेगळें हाड देवें ॥

अवचट मिळतां तें श्वान संतोष पावे ॥

क्षुधिताहि गजहंता जंबुकातें न मारी ॥

अवसरिं समजावी क्षुद्रता आणि थोरी ॥ १ ॥ (कित्ता)

उपजणें भरणें न चुके नरा । फिरत नित्य असे भव-भोंवरा ॥

उपजला तरि तोचि मला गमे । कुंल समुन्नति ज्यास्तव घे, रमे ॥ २ ॥

झाले धनी पुढिल याचक या नळाचे ॥

येतां फिरांनि समुदाय पथीं तयांचे ॥

मागावयास जन मागिल देखिले ॥

त्यांहींच ते सकळ पूरित-काम केले ॥ १ ॥

६ प्रपंचांतुन सुदृं इच्छिणारांचें. ७ परमार्थ साधणारांचें. ८ आत्मरूप झालेल्या साधूंचें. ९ उमाप, मोटी. १० पायापासून डोक्यापर्यंत. ११ भुंगे. १२ सिंह. १३ ज्याच्यामुळे कुळास मोटेपणा येतो, व तें सुखी होतें, १४ नळ राजाकडे प्रथम आलेल्या याचकाना इतका पैसा मिळाला कीं, त्यांना परत जात असतां वाटेंत जे मागाहून आलेले याचक भेटले, त्यांच्या इच्छा त्यांनीं तेथेंच तृप्त केल्या. त्यांना नळाकडे जाण्याची गरज ठेवली नाहीं असा भाव.

तो बन्हि, तो वरुण, तो यम, इंद्र गा मी ॥

झालों तुला विदित हे सकळ स्वनामीं ॥

बोले महीरमण हा नल चंद्रवंशी ॥

वंदी पदास तुमच्या तुमचाच अंशी ॥ २ ॥ (गधु० पंडित)

ती, भुलले सुर-हरि-हर पाहुनि लोकेकै-सुंदरा ज्याला ॥

ब्रह्मनिर्योगें दावी तें मोहक वदन सुंद राजाला ॥ १ ॥ (मोरोपंत)

ब्रजावन करावया बसविलें नखाग्रीं धरीं ॥

सलील तें मंदराख्यहि नग स्वपृष्ठीं धरां ॥

वराहतेनु घेउनी उचलिली रदाग्रीं धरा ॥

सुदुर्धर तुम्हां कसा पतित हा ? न कां उद्धरा ? ॥ २ ॥ (केकावली)

स्तुति कांहिं न बोलणें । पूजा कांहिं न करणें ।

संनिधि^३ केंहीं न होणें । तूझा ठाईं ॥ १ ॥

ऐसा गीता वैष्णव प्रसादु । अठरावा कलशु विशदु ।

मियां म्हणितला हा भेदु । जाणौनियां ॥ २ ॥ (ज्ञानेश्वरी)

१५ नळराजा. १६ अंशापास्त झालिला. १७ सर्व जगांत सुंदर अशा.
१८ ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेने. १९ गोकुळाचें रक्षण. २० पर्वताला. २१ समुद्रमंथनाच्या
वेळीं (विष्णूनीं कासव होऊन मंदर पर्वताखालीं पाठ दिली होती). २२ हुकराचा देह
(वराहअवतार). २३ तुझ्या रूपांत गडप होणें म्हणजेच तुझे सांनिध्य. २४ गीतारूप
सिष्णूचा राजवाडा. २५ फरक. सूक्ष्म तफावत. भगवद्गीता कोणी नुसतीच म्हणतात,
कोणी लोकांच्या तोंडून ऐकतात, आणि कोणी तिच्या अर्थाचें मनन करितात, पण राज-
बाड्यांत ज्याप्रमाणें वेगवेगळ्या अधिकाराच्या माणसांचा समावेश होतो, त्याप्रमाणें गीता
आपल्या सर्व भक्तांची सोय लाबते असा आशय.

चवथा पाठ.

संवाद.

४० मराठीत विशेषण हें विशेष्याचें लिंग, वचन व विभक्ति घेतें. जसें:- 'तो भला आहे.' 'नीचपण बरवें देवा' (तुकाराम). विशेषणाचा विशेष्याहून क्रियेच्या अर्थाकडे अधिक संबंध पोंचत असल्यास तें क्रियापदाच्या जवळ येतें, एरवीं विशेष्याचे आधीं येतें, व 'अस, हो' वगैरे धातूंच्या उपयोगांत तें विशेष्या-नंतर येतें. जसें:- 'तो गायक धूपद चांगलें गातो.' 'हा लबाड मनुष्य आहे.' 'दुरून पर्वत निळे दिसतात.'

४१ आकारान्त विशेषणांस विशेष्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें विकार होतात; व विशेष्य सविभक्तिक असल्यास विशेषणाचें फक्त सामान्य रूप होतें. जसें:- 'चांगला मुलगा,' 'चांगल्या मुली.' 'चांगल्या मुलास' इ०.

'चा' प्रत्ययान्त विशेषणें व 'ला' प्रत्ययान्त विशेषणें यांचें सामान्यरूप 'आ' किंवा 'ए' स्वरांत विकल्पानें होतें. जसें:- 'हरीचे किंवा हरीच्या घरीं.' 'केले कार्मां किंवा केल्या कार्मां.'

४२ आकारान्त विशेषण असून त्याचा एकाच वेळीं अनेक नामांकडे संबंध असल्यास तें जवळच्या नामाप्रमाणें चालतें. जसें:- 'त्याला मोठा भाऊ व बहीण आहे.'

४३ एकाच विशेषणानें अनेक विशेष्ये उद्दिष्ट असतां, विशेष्ये पुल्लिङ्गी असल्यास विशेषण पुल्लिङ्गी, विशेष्ये स्त्रीलिङ्गी असल्यास विशेषण स्त्रीलिङ्गी, आणि विशेष्ये मिश्रलिङ्गी असल्यास विशेषण नपुंसकालिङ्गी, अनेकवचनीं येतें. जसें:- 'विष्णु आणि गोविंदा भले आहेत.' 'मनी आणि यमू चांगल्या आहेत.' 'मनी आणि गोविंदा चांगलीं आहेत.'

पण अनेक विशेष्यांवरूनही जर एकाच किंवा सजातीय कल्पनेचा बोध होत असेल तर विशेषण एकवचनीच राहतें. जसें:- 'माझें घरदार.' 'तुम्ही शेतवाडी.'

४४ अनेक विशेष्यांच्या पुढें तद्दर्शक 'हा,' 'असा' वगैरे एखादा शब्द घातला असल्यास विशेषण त्या शब्दाला अनुसरतें. खुद्द 'हा' किंवा 'असा' वगैरे शब्द विशेषणें असून ते पूर्वीच्या विशेष्यांचें लिंगवचन नियमाप्रमाणें अनुसरतात; पण त्यांच्यापुढें एखादें वेगळें विशेष्य असल्यास त्याचें लिंगवचन अनुसरतात. जसें:- 'विनू व पांडू हे चांगले आहेत.' 'रामा, हरी व विनू हीं चांगलीं मुलें आहेत.'

काचित् असें विशेष्य पुढें नसलें तरी 'हा' किंवा 'असा' हे शब्द जवळच्या नामाचें लिंग व सान्या नामांचें एकत्रित वचन घेतात. जसें:- 'मनी, नाना, व विणू हे बागेंत खेळताहेत.'

४५ कलम २८ मध्ये सांगितलेल्या द्विकर्मक क्रियापदांच्या उपयोगांत, आकारान्त विशेषण क्रियापदाचें अप्रत्यक्ष कर्म असून प्रत्यक्ष कर्म अप्रत्यक्ष द्वितीया विभक्तींत असल्यास, विशेषणाचें सामान्य रूप होत नाहीं. जसें:- 'त्यानें आपले हात शार्दिनं काळे केले.' परन्तु प्रत्यक्ष कर्म सप्रत्यय द्वितीयेंत असल्यास अप्रत्यक्ष कर्म असलेलें विशेषण बहुधा नपुंसकालिंगी एकवचनी असतें. जसें:- 'लोक त्याला चांगलें म्हणतात.'

४६ विशेषणांची द्विरुक्ति झाली म्हणजे त्यांचे तीन अर्थ होतात. १ निरनिराळे विभाग. जसें:- 'प्रत्येकास एकेक करंजी घाल.' २ क्रमानें चढ किंवा उतार. जसें:- 'ढगाचा रंग हिरवाळ्यांत पांढरा पांढरा होत जातो.' ३ आधिक्य किंवा प्रकर्ष. जसें:- 'पाणी कसें गार गार आहे !'

४७ परस्पराना विरोधी अर्थाचीं किंवा परंपरा दाखविणारीं दोन किंवा अधिक विशेषणें एकत्र जोडून एकाच विशेष्यास घातलीं असतां तीं विशेष्यासंबंधीं सर्व प्रकारांचा समावेश दाखवितात व विशेष्याचें लिंग अनुसरतात. अशा वेळीं विशेषणें अनेक असलीं तरी, विशेष्य एकवचनी असल्यास विशेषणें एकवचनीच राहतात. जसें:- 'लहान मोठें शंभर पान होईल.' 'बसती उठती सवाण्ण सांगा.'

४८ मराठींत 'चा' हा षष्ठीचा प्रत्यय लागून गुणदर्शक विशेषण तयार होतें व तें विशेष्याचें लिंगवचन अनुसरतें. जसें:- 'काळ्या रंगाचा घोडा.' 'सच्चे-टीचा माणूस.' इ०.

पदार्थाचा भाव सांगण्याकडे केव्हां केव्हां या विशेषणांचा उपयोग होतो. जसे:-
'मी तीन शेरांचे (म्हणजे रुपयास तीन शेर मिळणारे) गहू घेतले. '

केव्हां केव्हां षष्ठ्यन्त विशेषणाचें नाम त्याच विशेषणाचें विशेष्य होऊन पुढें येते व त्यावरून समाहाराचा, तिरस्काराचा वगैरे बोध होतो. अशा वेळीं षष्ठ्यन्त विशेषणाचें रूप विशेष्याच्या रूपाप्रमाणें फिरतें. जसे:- 'घरच्या घरीं होईल तो उद्योग कर. ' 'गांवचे गांव उजाड पडले. '

४९ संस्कृत भाषेंत विशेष्ये व विशेषणे यांत कांहीं फरक मानलेला नाही, त्यामुळे विशेष्याचे सर्व संस्कार विशेषणाला होतात. मराठींत अकारान्ताखेरीज इतर विशेषणें विशेष्याचें लिंगवचन घेऊन विभक्तीच्या ऐवजीं सामान्य रूप घेतात. अकारान्त विशेषणांना कांहींच विकार होत नाही. पण जुन्या कवितेंत व क्वचित् घरगुती बोलण्यांत विशेषणांना विशेष्याप्रमाणें विभक्ति लावतात. जसे:- 'योगींद्रें अवलोकिलेंहि करुणा-लीलालयें नारदें' (मोरोपंत). 'तुम्हां पोरांना काय समजतें. ! '

५० मराठींत विशेषणाची योग्यता विशेष्याहून जरी अमळ गौण मानली असली, तरी विशेषण एखादे वेळीं विशेष्यादाखल घालण्यांत येतें, व मग तें विशेष्याप्रमाणें स्वतंत्र लिंगवचन विभक्ती घेतें. जसे:- 'तो खरें बोलतो. ' 'एकानें करावें व दुसऱ्यानें भरावें हा न्याय नव्हे. ' 'खोटें किती सजाविलें तरी टिकत नाही. '

५१ आपण हें सर्वनाम विशेषण असून त्याचे अर्थ १ आम्हा, २ तुम्ही, ३ तुम्ही व आम्ही, आणि केव्हां केव्हां ४ सर्व लोक, असे होतात. विशेष्याचे जागीं तें एकटेंच आल्यास अर्थानुरोधानें क्रियापदाचा पुरुष घालावा लागतो. जसे:- 'आपण (सर्व माणसें) ईश्वराचीं लेकरे आहों. ' 'आपण (तुम्ही) जेवायला बसा. '

५२ अव्ययाला सामान्यतः विकार होत नाही; पण विशेषणांपासून बनविलेलीं अव्यये किंवा क्रियाविशेषणे केव्हां केव्हां विकार पावतात. विशेषेकरून 'आ' नें अन्त द्वेणारीं क्रियाविशेषणे, अकर्मक क्रियापद असल्यास कर्त्याचें लिंगवचन, व सकर्मक क्रियापद असल्यास कर्माचें लिंगवचन घेतात. जसे:- 'तो माझ्याशीं चंगला वागला. ' 'तो काम चांगलें करितो. '

परन्तु कर्ता व कर्म जर प्रत्ययान्त असतील किंवा गुप्त असतील तर क्रिया-विशेषण नपुंसकलिङ्गी एकवचनी राहते. जसे:- 'त्याने मला कसे बोलावे !' 'कसे होणार कोण जाणे !'

५३ 'आ'कारान्त क्रियाविशेषणाला दुसरें 'आ'कारान्त क्रियाविशेषण आलें असल्यास दोन्ही एकाच लिंगवचनांत राहतात. जसे:- 'हें काम त्याने कसे चांगलें केलें !'

५४ एकच जातीच्या दोन शब्दांचा एकाच शब्दांत अंतर्भाव होऊन एक-शेषद्वंद्व समास झाला असेल तर, व त्या मूळच्या दोन शब्दांचीं लिंगे भिन्न असतील तर, विशेषण नपुंसक लिंगी अनेकवचनी येते. जसे:- 'तीं भावंडे (बहीण व भाऊ).' 'हरीभाऊंचीं नातवंडे (नातू व नाती)', 'माझी आईसे (आईबाप).' एकशेषद्वंद्व समास मिश्रलिङ्गी नामांपासून होत असल्यामुळे ते मराठींत नपुंसक लिंगीच असतात, पण क्वचित् त्यांचें पुल्लिंग मानून त्यांना पुल्लिंगी विशेषणही योजिल्लेले आढळते. जसे:- 'शोभविती दंपती तसे स्वरथा' (मोरोपंत).

४ पाठावली.

भलतेंच कांहीं तरी ! माझे बाबा कांहीं असे उलट्या काळजाचे नाहीत ! (शारदा)

हा पुकारा शहरांत होतांच मग काय विचारतां ? टोळधाडी-प्रमाणें लोकांचे थवेच्या थवे येऊन कोसळले. (सौभद्र)

माझ्यावरचें हें संकट नाहीस होऊन मनासारखें कधींग घडून येईल ! (किता)

पण मला आपण आपली तसवीर द्यायची कबूल केली होतीना ! कां लोणकढी दिलीत ? (फाल्गुनराव)

ही सुतानें स्वर्गास जाणारी कृत्तिका आहे, समजलीस ? (किता)

ज्ञानसंपन्नतेच्या संबंधानें हे आणि त्यांचे चाकरनोकर ह्यांत कांहीं एक अंतर नव्हतें. ते शुभ तसे हे शुभ ! (ओक)

अरे बापरे ! घातवार, व्यतिपात, संक्रांत, किंक्रांत, मरीआई,
बारावा बृहस्पति, साडेसाती सारीं एकदम उमटलीं ! (भावबंधन)

लतिके, हीं कोळशांतलीं माणिकें उघड्यावर टाकूं नकोस लपून
आपल्या बाबांना बजावून सांग. (कित्ता)

माप आणि गोणी । तुका म्हणे रितीं दोन्ही ॥ (तुकाराम)

बीजा ऐशीं फळें । उत्तम कीं अमंगळें ॥ (कित्ता)

तनुमनधन-माझें राघवा रूप तूझें ॥

तुजविण मज वाटे सर्व संसार ओझें ॥

प्रचलित न करावी सर्वथा बुद्धि माझी ॥

अचल भजन-लीला लागली आस तूझी ॥ १ ॥ (रामदास)

लोभ, माया, दंभ, अहंकार, । हे देहीं दिसती अनिवार ।

म्हणोनि स्वामिदर्शनासि सत्वर । आलों साचार निजप्रेमें ॥ १ ॥

(महीपती)

लंडे^२, गुंडे^३, हिरसे^४ तट्ट यांची संगत धरूं नको ॥ (अनंतफंदी)

उगीच निंदा स्तुती कुणाची स्वहितासाठीं करूं नको ॥ (कित्ता)

समता, संतोष, सविवेक । चौथा साधुसंग देख ।

यांसी करूनियां सख्य । प्रियभावे अससी कीं ॥ १ ॥

काम-क्रोध-लोभ-त्रया । मोह मद मत्सर यथा ।

वर्जिल्या नियोजिल्या ठाया । जाणसी कीं जाणत्या ॥२॥ (मुक्तेश्वर)

चंद्राला दिवसा प्रकाश नसणें, ये कामिनीला जरा ॥

पद्मावर्ण तळें, निरक्षर^{११} सुखीं जो साजिरा गोजिरा ॥

२ एक कुयोग. ३ संक्रांतीची कर. ४ पटकी. महामारी. ५ बारावा गुरु फार अशुभ मानला आहे. ६ काळ्या कुलकुळीत मुली. ७ अघिचारी. ८ पुंड. ९ खोडकर मनुष्य. १० कामक्रोधादि मनोविकार कोटे वर्ज्य आहेत व कोटें येऊं घाब तीं स्थळें तुला ठाऊक आहेतना? ११ दिसायला गोरामोमटा पण अक्षरशुद्ध, मूर्ख.

दात्याला धनलोभ, नित्य वसतें दारिद्र्य विद्वज्जनीं ॥

दुष्टांचा पगडा महीपतिगृहीं हीं सात शल्ये मनीं ॥ १ ॥ (वामन)

विलासभोगास्तव यांस पंडिता ! वनागमीं हेतु न जाहली रती ॥

करावयातें जनकोक्ति सार्थ, हीं वनेचरें बल्कलवास दंपती ॥ १ ॥

(वनविहार)

विपत्काळीं धैर्य, प्रभुपाणिं सहिष्णुत्व बरवें ॥

सभे पांडित्याचा प्रसर्ग, समरीं शौर्य मिरवे ॥

सुकीतीच्या ठायीं प्रचुर रति, वियाव्यसन जें ॥

तयांचे हे स्वाभाविक गुण सहा सत्पुरुष जे ॥ १ ॥

(वामन)

तोयाचें परि नांवही न उरतें संतर्त लोहांतरीं ॥

तें भासे नलिनीदलींवरि पहा सन्मौक्तिकाचे परी ॥

तें स्वातीस्तंभ आब्धि-शुक्ति-पुटकीं मोतीं घडे नेटकें ॥

जाणा उत्तम-मध्यमाधम दशा संसर्गयोगें टिके ॥ २ ॥

(किता)

पदाब्ज-रंज जें तुझें सकल-पार्विनाधार तें ॥

अघाचेंलहि तारिले बहु तुवांचि राधा-रतें ॥

अजामिळ, अघासुर, व्रजवर्धू, बैकी, पिंगळा ॥

अशां गति दिली; उरें न तृण भेटतां इंगळा ॥ १ ॥

(केकावली)

१२ राजाच्या दरबारांत. १३ हीं नवरावायको (रामसीता) प्रेमाचे सुखोपयोग घेण्याकरितां वनास आलीं नाहींत, तर वडिलांचे शब्द खरे करून दाखविण्याकरितां आलीं आहेत. १४ संकटाच्या वेळीं. १५ सत्ता असतांना. १६ उत्कर्ष, प्रभाव. १७ फार आवड. १८ तापलेल्या लोखंडावर. १९ कमळाच्या पाकळीवर. २० स्वाती नक्षत्राच्या पावसानें समुद्रांतील शिंपल्याच्या पोटांत उत्कृष्ट मोतीं होतें. २१ पायरूपी कमळांतील धूल, रेणु. २२ सर्व पवित्र पदार्थांचा आधार. २३ पापाचे पर्वतच असे लोक. २४ कान्यकुब्ज देशांत होऊन गेलेला एक पापी ब्राह्मण, यांनें आपल्या शूद्रस्त्रीपासून उत्पन्न झालेल्या मुलाला 'नारायण ये' अशी हाक मारली त्यावरून परमेश्वरानें येऊन त्याचा उद्धार केला अशी कथा आहे. २५ कंसाच्या पदराचा एक राक्षस, हा सर्पदेह धारण करून आला असतां यास कृष्णानें मारलें. २६ गोकुळांतील गौळणी. २७ पूतना राक्षसी. कृष्णानें स्तनपानांत रक्तशोष करून हिला मारली. २८ मिथिला नगरींतील एक वेश्या. पोपटास पदवितांना हिच्या तोंडून 'राधोबा' असे शब्द निघत होते तेवढ्यावरून परमेश्वरानें तिचा उद्धार केला. २९ अग्नीच्या निखाऱ्याला.

नातरि प्रलय^{३०}वान्हि महावातु । एयां दोघां जैसा सांघौतु ।

तैसा हा गंगौसुतु । सेनापती ॥ १ ॥

(ज्ञानेश्वर)

जैसें काष्ठें काष्ठें मथिजे । तेथ वन्हि एकु उपजे ।

तेणें काष्ठजात जालिजे । प्रज्वललेनि ॥ २ ॥

(कित्ता)

तवं तुझी एकपाकि नवौई । एथ उपदेशामाझि गौवाइं ।

तरि अनुसरलेया काई । वोर्ज सांघे ॥ ३ ॥

(कित्ता)

३० प्रलयकालचा आग्नि. ३१ मेळ, संगत. ३२ भाळ. ३३ लाकडावर लाकड घासून जो आग्नि उत्पन्न होतो तो भडकून सगळ्याच लाकडांना जाळून टाकतो. ३४ नवल. ३५ विनोद मस्करी. ३६ चांगलें, टीक.

पांचवा पाठ.

संवाद.

५५ मराठीत ' जो, जसा, जसला, जसलाला, जितका, जितकाला, जेवढा, जेवढाला ' हीं प्रचारांतलीं संबंधी सर्वनामें असून ' तो, तसा, तसला, तसलाला, तितका, तितकाला, तेवढा, तेवढाला, ही त्यांच्या बरोबरीचीं दर्शक सर्वनामें आहेत. कवितेंतून ' जेसा, ' जेउता, ' जेतुला, ' आणि ' तेसा, ' ' तेउता ' ' तेतुला ' अशाही जोड्या ' जसा, जेवढा, जितका ' वगैरे अर्थी आलेल्या आढळतात.

५६ संबंधी सर्वनामें व दर्शक सर्वनामें यांचा लिंग व वचन यांत संवाद असतो. जसे:—' जो करील तो भरील. ' ज्या गौणवाक्यांत संबंधी सर्वनाम असेल तें गौणवाक्य मिश्रवाक्याच्या आरंभी येतें. कवितेंत मात्र क्वचित् हा नियम पाळीत नाहीत.

५७ संबंधी व दर्शक सर्वनामें प्रथम पुरुषी किंवा द्वितीयपुरुषी सर्वनामांना विशेषणादाखल वाक्यांत आलीं असतांना, लिंग व वचन त्या त्या पुरुषवाचक सर्वनामाचें घेतातच, पण क्वचित् विभक्ति देखील घेतात. अशा वेळीं क्रियापद पुरुषवाचक सर्वनामाला अनुसरतें. जसे:— ' मी जो आज इतक्या लांबून आलों तो खुळा म्हणून कीं काय ! '

५८ संबंधी वाक्यांत एखादें विशेष्य आलें असल्यास तें दर्शक सर्वनामालाच जोडून घातलें पाहिजे असा इंग्रजींत निर्बंध आहे; पण संस्कृतांत आणि मराठींत तें संबंधी सर्वनाम अथवा दर्शक सर्वनाम यांतून कोणासही जोडून दिलें तरी चालतें. जसे:— ' जो मनुष्य तूं पाहिलास तो हा. ' ' जो तूं पाहिलास तो हा मनुष्य. '

५९ संबंधी सर्वनामांचा दर्शक सर्वनामांशीं संवाद लिंगवचनांपुरताच असतो. त्यांची विभक्ति ज्या वाक्यांत तीं येतात त्यांतलि अर्थानुरोधानें वेगळी होऊं

शकते. जसे:- ' जो जो मनुष्य भेटेल त्याला त्याला आमंत्रण दे. ' ' जे हस्त-
तील त्यांचे दांत दिसतील. '

६० अनेक विशेष्यांना विशेषण होऊन जर सर्वनाम आलें असेल तर, एकाच लिंगाची विशेष्ये असल्यास, त्यांचें लिंग व एकत्रित वचन घेतें; पण मिश्रालिंगी विशेष्ये असल्यास सर्वनाम नपुंसकलिंगी अनेकवचनीं राहते. अशा वेळीं सर्वनामास ' कोण ' किंवा ' कोणी ' हा शब्द जोडून देण्याची चाल आहे. जसे:- ' जे कोणी बद्ध, मुमुक्षु, साधक भक्तिमार्गास अनुसरतील ते उद्धरून जातील. ' ' जीं रामसीता कर्तव्य म्हणून वनास गेलीं त्यांचें चरित्र पावन आहे. '

६१ क्वचित् अशा वाक्यांत सर्वनाम जवळच्या विशेष्याचें लिंगवचन घेतें, तेव्हां तीं विशेष्ये ' किंवा ' या विकल्पात्मक अव्ययानें जोडलीं आहेत असें समजावें. जसे:- ' रामा, यम्, गाविंदा, जो कोणी दंगा करील त्याला आतां मार मिळेल. '

६२ कित्येक वेळां वाक्यांत संबंधी सर्वनाम गुप्त असतें. कवितेंतून तर एकादे वेळीं दर्शक सर्वनामही गुप्त ठेवतात. जसे:- ' माझे तें तुझे, आणि तुझे तेंही तुझेंच ! ' ' मारिति हाका केवळ नागविला वनिं जसा वणिक्सार्थ ॥ ' (मोरोपंत).

६३ संबंधीदर्शकांच्या जोड वाक्यांत संबंधी सर्वनामापुढें विशेष्य असून दर्शक सर्वनामापुढें जर एखादें निराळें विधेयपूरक असेल, तर दर्शक सर्वनाम, संबंधी सर्वनामाचा अन्वय सोडून त्या विधेयपूरकाचें लिंग वचन विभक्ति घेतें. जसे:- ' जें शीतलत्व म्हणतात तो पाण्याचा धर्म आहे. '

६४ वाक्यार्थास जोर आणण्याकरितां जर संबंधी सर्वनाम दोनदां घातलें असेल, तर दर्शक सर्वनामही बहुधा द्विरुक्त होतें. क्वचित् दोघापैकीं एकाचीच द्विरुक्ति करितात व क्वचित् एखाद्याला गुप्तही ठेवतात. जसे:- ' जेवढा जेवढा प्राणी जन्माला आला तेवढा तेवढा मृत्युमुखीं पडणारच. ' ' हा माल जाईल तसा तसा खपीव. '

६५ ' काय ' हें सर्वनाम केव्हां केव्हां संबंधी सर्वनामासारखें उपयोगांत येतें. अशा वेळीं त्याचा अर्थ ' जो ' ' जसा ' इ० असतो व त्याच्याशीं दर्शक सर्वनामाचा संवाद असतो. जसे:- ' काय देईल तें घे. ' ' काय फायदा होईल तो पाहूं. '

६६ संबंधी सर्वनामांपासून ' जेव्हां, जेथे, जों, (जंव) जेंवि, जसें, जेवढें, जिकडे, जितकें, ' इत्यादि क्रियाविशेषणें होतात व तीं संबंधीच असतात; ' तेव्हां, तेथें, तों (तंव), तोंवि, तसें, तेवढें, तिकडे, तितकें ' इ० दर्शक क्रियाविशेषणें त्यांच्या जोडीस येतात. यांपैकी ' आ ' कारान्तांपासून झालेल्या क्रियाविशेषणांचा सर्वोद्देश नामाशी असतो (कलम ५२ पहा.). दर्शक व संबंधी क्रियाविशेषणांचा रूपसंदर्भपुरता संबंध असतो. जसे:- ' बोले तेसा चाले, त्याची वंदावी पाउलें ' (तुकाराम.)

५ पाठावली.

पुढें जो आम्हांवर रागाचा गहजब उडणार त्याची या दासीनें प्रस्तावनाच केली म्हणायची ! (सौमद्र)

जें जें ऐकावें तें तें अघटितच ! (किता)

जेव्हां जेव्हां ही गोष्ट काढावी तेव्हां तेव्हां असेंच कांहीं ढोंग करून निघून जायचें ! (किता)

आजेंसासूबाईनीं तर जें काय अकांडं तांडव केलें आहे तें कांहीं पुसुंच नये ! (पण लक्ष्यां०)

लढाईत त्यांचा जसा तरवारीचा पट्टा तसाच घरीं व दरबारीं जिभेचा पट्टा चालत असे. (तोत० बंड)

आज असें जी कोण विचारील, तिला म्हणावें, होय, मला जेन्मभर कुंवारा ठेवणार आहेत ! त्यांत तुमचें काय खरचतें ? घरो-घर मातीच्याच चुली म्हणावें ! (शारदा)

विश्वामित्राच्या पुण्यावर जसा त्रिशंकु अंतराळीं राहिला, किंवा अस्तिकांच्या पुण्यासुळें जसा तक्षक परीक्षिताच्या अभिकुंडांत

१ धांगडधिगा, दंगल. २ अविवाहित. ३ हा सूर्यवंशीय राजा देवांनीं स्वर्गातून ढकलून दिल्यामुळें अधांतरीं लोंबूं लागला. अशी अवस्था पाहून विश्वामित्रानें त्यास तपोबलोने अधांतरीं सावरून धरलें व नवा स्वर्ग निर्माण करून तेथें त्याची स्थापना करण्याचा बेत केला अशी कथा आहे. ४ अस्तिक नांवाच्या ब्राह्मणानें जनमेजयाच्या सर्पसत्रांत तक्षकाला बांचविलें अशी कथा आहे.

न पडतां लोंबत राहिला, तसाच पेशव्यांच्या कुळांतल्या या पति-
व्रतेच्या पुण्याईच्या आधारावर तूं सुखनिधान तोतया उभा आहेस.
(तोत • बंड)

काय नांव गांव विचारतील तें न भितां सांग म्हणजे झालें.
(शारदा)

संग जया जैसा लाभ त्या तैसा ॥ होतसे अपैसा अनायासे ॥ १ ॥
(रामदास)

गाजराची पुंगी ॥ तैमे झाले नव जोगी ॥
काय करुनि पठण ॥ केली अहंता जतन ॥ (तुकाराम)
जेथें ऐकुनि चौघडे धडकतां राज्याभिषेकोत्सवीं ॥
नाचे हर्षभरें विरक्तहि तरी तो जावळीची कवी ॥
त्या ह्या रायगडावरोनि भगवा झेंडा पडे खालतीं ॥
ऐसें पाहुनिया गळे सहजची त्या मावळ्यांची धृती ॥ १ ॥ (मोगरे)
तदितर खग भेंणें वेगळाले पळाले ।
उपवन जल-केली जे कराया मिळाले ॥
स्वजन गवसला जो त्याजपाशीं नसे तो ॥
कठिण समय येतां कोण कामास येतो ? ॥ १ ॥ (रघु. पं.)
हरापरिस तूं बरा प्रभुवरा सदा जो. पिशीं ।
असा रस समर्पि त्या अमृत आपुलें ओपिशी ॥ (मोरोपंत)

अंग वक्र, अधरीं धरि पावीं ॥ गोपवेश हरि तोचि जपावा ॥
वाम बाहुवरि गालहि डावा ॥ तो ठसा स्वहृदयांत पडावा ॥ १ ॥
लज्जेनें जड, दांभिक व्रतिपणें, कापट्य शोचं^१ गणी ।
शौर्ये^२ निर्दय, आर्जवे^३ लुडबुड्या, कीं दीन सद्भाषणीं ॥

५ आपोआप. ६ रामदास स्वामी. ७ भीतीनें. ८ बागेतील जलक्रीडा. ९ शंकर एकदांच
खलाहल विष प्याले, पण तूं स्तुतिरूपी विष नेहमीं पितोस आणि विष पळजणाऱ्या भक्तां
आपला मोक्ष देतोस, अर्थात् शंकराहून तूं श्रेष्ठ. १० मुरली. ११ व्रताचरण केल्यामुळे.
१२ पवित्रपणानें, स्वच्छपणानें.

मानेच्छा तरि मूर्ख, कीं बडबड्या वक्ता, निकामी भला ।
 ऐसा तो गुण कोणता खलजनीं नाहींच जो निंदिला ? ॥ २ ॥ (वामन)
 जो विप्र आजपासुनि मद्यप्राशन करलि तो पापी ॥
 ब्रम्हन्ना-संम निश्चित असि मर्यादा स्वयें कवि स्थापी ॥ १ ॥ (मोरोपंत)
 साराथि बृहन्नडा ज्या तद्विजयें करुत बायका नवला ।
 चिंतामणि-गल्ल-बालक जो दुर्लभ त्यास काय कानवला ? ॥ २ ॥
 (कित्ता)

तों जो केवळ सर्व कालहि तपस्येसीं सदा रातला ।
 ज्याच्या उग्रपणा प्रणाम असकृत् कल्पानलें घातला ॥
 जणें शकेंहि शिक्षिला जइं महा संपन्मदें मातला ।
 दुर्वासा भगवंत तो अतिथि त्या काळीं स्वयें पातला ॥ १ ॥ (कित्ता)

जेथीं जिया अक्षौहिणी । तेणें तिया औरिणीं ।
 वरगण कवणाकवणी । महारथीया ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)
 जो सर्वां भूतांचां ठाई । द्वेषातें नेणें कांहीं ।
 आपपरू नाहिं । चेतन्या जसा ॥ १ ॥
 तेथीं आम्हां वेसन । आमचें तो निधान ।
 किंबहुना समाधान । तो मिले तें ॥ २ ॥ (कित्ता)
 वसंतु तेथ वनें । वनें तेथ सुमनें ।
 सुमानिं पालेगें । सारंगांचि ॥ १ ॥ (कित्ता)
 मौन गा तुझें राशिनाव । आतां स्तोत्रीं कें भांजे हांव ।
 दिसासि तेतुली माव । भजों कायि ॥ १ ॥ (कित्ता)

१३ ब्राह्मणाचा वध करणाराऽमांज. १४ विराट नगरीत नटवेष्टाऽने राहिलेल्या अर्जुनाचें नांव. १५ चिंतामणि ज्याच्या गळ्यांत आहे असा मुलगा. १६ ज्याच्या तामसीपणाला प्रलयकाळच्या अग्नीनें सुद्धां अनेकदां दंडवत घातलें. १७ इंद्रसुद्धां. १८ ज्याला. १९ हत्ती २१८७०, रथ २१८७०, घोडे ६५६१०, व पायदळ १०९३५० मिळून होणारी सैन्यसंख्या. २० सेना. २१ इतर, बाकीचे. २२ मोटे रथी. २३ आम्हाला त्याचें वेड आहे. २४ पंक्ति. २५ भुंयांचीं. २६ तुझें गाशिचक्रांतलें नांवच मुळीं मौन होय, मग स्तोत्र करावयाची हांव कुठून धरावीं? तूं जगदाकारांनं दिसतोस तो तर मिथ्या भास आहे, मग तुला भजायचें कसें?

सहावा पाठ.

आधिकार.

६७ वाक्यरचनतोल तिसरी महत्वाची बाब म्हणजे अधिकार. वाक्यांतल एका शब्दाला दुसऱ्या शब्दानें अमुकच विभक्ति किंवा प्रत्यय किंवा रूप घ्यावयास लावावें अशी जी सत्ता तिला अधिकार म्हणतात. मराठी व्याकरणांत हे सत्तेचे प्रकार तीन आहेत. १ क्रियापदांची प्रातिपदिकांवर चालणारी सत्ता. २ नामांची नामांवर चालणारी सत्ता. ३ आणि अव्ययांची नामांवर चालणारी सत्ता. यांपैकी अव्ययांच्या नामांवर चालणाऱ्या सत्तेसंबंधानें प्रसंगोपात्त उल्लेख येईल. नामांच्या नामांवर चालणाऱ्या सत्तेचें उदाहरण एकच आहे, व तें पष्ठी विभक्तीचें होय. प्रातिपदिकांवर क्रियापदांची सत्ता मात्र अनेक प्रकारांनीं चालते व तिचा क्रमानें विचार करूं.

६८ “ ज्या शब्दांनीं संख्या किंवा लिंग म्हणजे स्त्रीत्व किंवा पुरुषत्व ह्यांनीं युक्त अशा वस्तूंचा बोध होतो, त्यांस प्रातिपदिकें असें म्हणतात, ” (रा. भि. जोशी). अर्थात् प्रातिपदिकांत नामें, सर्वनामें आणि विशेषणें ह्यांचा अंतर्भाव होतो. असलीं प्रातिपदिकें वाक्यांत आलीं म्हणजे क्रियापदार्शी त्यांचा वेगवेगळ्या प्रकारांनीं संबंध पोहोचतो, व क्रियापद उलट त्यांना वेगवेगळीं रूपें घ्यावयास लावून आपला अधिकार चालवितें. प्रातिपदिकांचा क्रियापदार्शी जो संबंध असतो त्यास कारक असें म्हणतात.

६९ हीं कारकें १ कर्ता, २ कर्म, ३ करण, ४ संप्रदान, ५ अपादान, व ६ अधिकरण अशीं सहा असून तीं अनुक्रमें १ प्रथमा, २ द्वितीया, ३ तृतीया, ४ चतुर्थी, ५ पंचमी व ६ सप्तमी या विभक्तींनीं दाखविलीं जातात. अर्थात् विभक्ति म्हणजे “ वाक्यांत प्रातिपदिकांचा क्रियापदार्शी किंवा इतर कोणत्या तरी शब्दार्शी संबंध दाखविण्याकरितां त्याचें जें रूप तयार करितात ” तें होय. आतां त्यांचा क्रमानें विचार करूं.

७० वाक्याचे जे दोन भाग, १ ज्या विषयीं कांहीं सांगितलें आहे तो, व २ जें काय सांगितलें आहे तें; त्यापैकी ज्या विषयां कांहीं सांगितलें असेल त्या शब्दाला व्याकरणांत ' उद्देश्य ' असें नांव आहे, व जें काय सांगितलें असेल त्यास ' विधेय ' अशी संज्ञा आहे. पैकी उद्देश्याचा वाचक शब्द प्रथमा विभक्तींत असतो, व त्यास ' कर्ता ' म्हणतात. अशा दृष्टीनें प्रथमा ही एखाद्या प्रातिपदिकाचा नुसता उल्लेख करणारी विभक्ति आहे, व म्हणून तिच्याकडे नेहमीच कर्तृत्व असतें असें नाही. जसें:—' रुपाया खोटा ठरला. '

७१ कलम ६ मध्ये सांगितलेली ' असणें, होणें ' वगैरे जीं अकर्मक क्रियापदें त्यांच्या कर्तारि प्रयोगांत व कलम २८ मध्ये सांगितलेलीं जीं ' करणें, बनावणें ' वगैरे सकर्मक क्रियापदें, त्यांच्या कर्मणि प्रयोगांत प्रथमान्त उद्देश्या-शिवाय एक वेगळें विधेयपूरक येतें व तें प्रथमेतच घालावें लागतें. जसें:—' गोपाळराव ज्योतिषी होणार ' ' त्यांनीं यज्ञदत्त राजा केला. ' दुसऱ्या उदाहरणांत सकर्मक वाक्यांतलें मूळचें दुसरें कर्म विधेयपूरक होऊन आलें आहे हें उघड आहे.

७२ वजन, माप, अंतर, लांबी, रुंदी, उंची कालमान इत्यादिकांचें परिमाण दाखविण्याकरितां घातलेलें शब्द अकर्मक प्रयोगांत प्रथमा विभक्तींत घालतात, व ही परिमाणार्थी प्रथमा मानिली जाते. जसें:—' हें कापड वसि वार आहे. ' ' मला येऊन आठ दिवस झाले. '

७३ कलम ६ मध्ये सांगितलेल्या क्रियापदांचें विधेयपूरक जरी नामावांचून इतर शब्द असला तरी तोही प्रथमेतच असतो. जसें:—' तूं हुषार दिसतोस. ' " मला तें रूप ' बाधाति ' वाटलें व तुला ' बाधते ' वाटले. "

७४ एखादे वेळीं उद्देश्य प्रथमेत असून विधेय हें पूर्ण क्रियापद नसतें, तर क्रियापदाचें धातुसाधित रूप अव्ययार्थी असतें; अर्थात् अशा वेळीं उद्देश्याच्या लिंगवचन पुरुषाशीं विधेयाचा संवाद नसतो. तेव्हां त्या प्रथमेस ' अनियंत्रित प्रथमा ' असें म्हणतात. जसें:—' पंतोजी तेथें असतां मुलांनीं दंगा केला. '

७५ द्वितीयेचा मुख्य अर्थ कर्म आहे. कर्मणि प्रयोगांत कर्माला प्राधान्य मिळून तें उद्देश्य होतें व प्रथमा विभक्तींत येतें. एरवीं तें नेहमीं द्वितीयेतच असतें. जसें:—' तो भात जेवला. ' ' शिपाई चोरास धरितो. '

७६ माप किंवा परिमाण दाखविणारे शब्द द्वितीयेंत घालतात. त्याचप्रमाणें कालमर्यादा दाखविणारे शब्द द्वितीयेंत घालतात. असले शब्द उद्देश्यार्था नामासारखे असले म्हणजे त्यांची प्रथमा, व क्रियाविशेषणाच्या अर्थी असले म्हणजे त्यांची द्वितीया आहे असें समजावें. जसे:- 'मला दोन शेर गूळ दिसतां.' (प्रथमा;) व 'मला दोन शेर गूळ दे ' (द्वितीया.) ' त्याला संध्येस बसून दोन तास झाले ' (प्रथमा.) व ' तो दोन तास संध्येस बसला ' (द्वितीया.) क्वचित् अशा द्वितीयेला ' भर ' हा शब्द जोडतात.

७७ संस्कृतांत गतिवाचक क्रियापदें गतिदर्शक स्थलाची द्वितीया घेतात, तशींच ती मराठीतही घेतात. जसे:- ' तो गंनें वनें फिरला. ' ' राम सीतेसाठीं सारें दंडकारण्य चालले. '

पण गतीचा भाव नामानें वेगळा काढला असल्यास स्थलाची सप्तमी किंवा चतुर्थी घालतात. जसे:- ' तो रानावनांत भ्रमण करिता शाला. '

७८ सकर्मक क्रियापदांना वेगवेगळे प्रत्यय लागून त्यांचीं धातुसाधितें बनलीं असलीं तरी कर्मावरच्या त्यांच्या सत्तेत बदल होत नाही. जसे:- ' तो स्नान करून, कपडे घालून बाहेर पडला. ' ' तोच हें काम करूं जाणे. '

७९ कलम २८ मध्यें सांगितलेल्या द्विकर्मक क्रियापदांची दोन्ही कर्मे द्वितीयेंतच असतात. असल्या क्रियापदांच्या कर्मणि प्रयोगांत दोन्ही कर्मे प्रथमेंत जातात. जसे:- ' शाहूनें बाजीराव पेशवा नेमिला. ' पण भावे प्रयोगांत मात्र दोन्ही कर्मे द्वितीयेंत राहून, ' कोणास ' असा प्रश्न विचारून येणारें कर्म सप्रत्यय द्वितीयेंत, व ' काय ' असा प्रश्न विचारून येणारें कर्म अप्रत्यय द्वितीयेंत येतें. जसे:- ' ऋषीनें उंदरास कुत्रा बनविलें. ' कर्तारि प्रयोगांत ' कोणास ' हा प्रश्न विचारून येणारें कर्म क्वचित् अप्रत्यय द्वितीयेंत येतें. जसे:- ' मी देवदत्तास किंवा देवदत्त आपला मित्र समजतो. '

८० कांहीं अकर्मक क्रियापदें संस्कृतप्रमाणें उपसर्ग घेऊन सकर्मक होतात व मग द्वितीया विभक्तींत कर्म घेतात. जसे:- ' तूं धर्माला अनुसरतोस. '

८१ अव्ययपैकीं ' शब्दयोगी ' अव्ययें नामावर जी सत्ता चालवितात ती एखाद्या विभक्तीच्या स्वरूपाची असते. अशांना संस्कृतांत उपपद्विभक्ति म्हणतात, सबब त्यांचा विचार कारकांबरोबरच करणें बरें. हीं शब्दयोगी अव्ययें लागतांनाः

नामांचें सामान्य रूप होतें. या शब्दयोगी अव्ययपैकीं द्वितीयेच्या अर्थाचीं 'प्रत किंवा प्रति, ' 'लागी,' (लागून, लागोनी, लागुनी, लागी) हीं होत. जसें:- 'हरी प्रत बोलाव. '

८२ ' बसणें ' हें क्रियापद केव्हां केव्हां जेथें बसावयाचें त्या स्थलाची द्वितीया घेतें. जसें:- ' तो झाडाच्या शेड्याला बसला. ' ' सुटुनि खग पळाला बैसला शालशास्त्रे ' (रघु० पं०),

६ पाठावली.

अग वल्लरी ! चल कींग लवकर ! तासभर नटणें चाललें होतें,
तरी आणखी काय राहिलें आहे ! (शारदा)

सायन जन्मांत स्वसंतोषानें अशीं मी कुणाला एक बोटभर
चिंधी, किंवा तांब्याचा तुकडा, किंवा घासभर अन्न दिलेलें मला
स्मरत नाहीं. (किता)

तशींच कांहीं विघ्नें येत गेल्यामुळें कांहीं दिवस मी तुझ्या
आलिंगन-सौख्यास अंतरलों. (सौभद्र)

अष्टौप्रहर मला त्यांजपाशीं असावें लागतें. मी जर क्षणभर
जवळ नसलें, तर लागलीच त्यांची तब्बेत बिघडून जाते. (किता)

इकडच्या तिकडच्या गोष्टींचीं धरणें बांधून इतका वेळ मी या
गंगांयमुना थोपवून धरल्या होत्या. (एकच प्याला)

प्रीतिविवाह हा द्वंद्वसमास असून वकिलामार्फत त्याचा विग्रह
करून घ्यावा लागतो. (किता)

पडतां जडें भारी । दासीं आठवावा हरी ॥

मग तो होऊं नेदी शणि । आड'घालीं सुदर्शन ॥

१ रडें येऊं दिलें नव्हतें. २ वकिलामार्फत नोटिसा वगैरे देऊन लग्नांत तोबाबी लागते.
३ अवघड संकट. ४ विष्णूच्या हातांतलें चक्र.

हरिनामाच्या चिंतनें । बारा वाटा पळती विघ्नें ॥

तुका म्हणे हरी । कांहीं उरों नेदी उरीं ॥ १ ॥ (तुकाराम)

अंगीचें एक रोम उपडे । तें जेसें हृदयांत ठाउकें पडे ।

तेंवि प्रजा पावतां पीडे । जाणसीं कीं तात्काळ ॥ १ ॥

वर्षकार्य एक मास । मासाचें तें एक दिवस ।

दिवसकार्य एक निमिष । संपादीत अससी कीं ॥ २ ॥ (मुक्तेश्वर)

शत गांवें रुंद सभा, दिव्या ती लांब दीड शत गांवें ॥

जी उंच पांच गांवें. जीत गुरुहि दुःख लेश न तगावें ॥ १ ॥ (मोरोपंत)

कीं वैकुंठीं पुष्कळ भक्त; तिळ स्थळ नसे, नसावेंचि ॥

वसवा पुरें; पुरें कां म्हणतां ? धनवंत कण कसा वेंचि ॥ २ ॥ (कित्ता)

वर्षे चतुर्दशहि राक्षिन शासनातें । अंगीकरीन, न बसेन नृपासनातें ॥

सिंहासनावरि तुझ्या पदपादुका मीं । पूजीन तों तव-पदांबुज-लाभ

कामी ॥ १ ॥ (वामन)

स्नग मग नगरींचे गोपुरीं झोंप घाली । मृदुपवन-गंगाक्षीं बैसतां झोंप
आली ॥

तदुपरि जवशीली वेंघला चंद्रशाला । निरखि विततशाला राजधानी

विशाला ॥ १ ॥ (रघु पं.)

तो मंडळाकृति फिरि उतरावयाला । भिमी-मुखेंदु-परिवेष म्हणों तयाला ॥

तेथें महीवर असा खग बैसताहे । कीं सुंदरी निज कुतूहल जेंवि
पाहे ॥ २ ॥ (कित्ता)

५ बाकी. ६ वर्षांत करावयाची गोष्ट. ७ एक योजन (८ मैल). ८ साठवी. ९ सिंहासनाचा फक्त स्वीकार करीन, पण त्यावर बसणार नाहीं. १० तुझ्या पदकमळाच्या लाभाची इच्छा करणारा. ११ गार बारा ज्यांतून येतो अहि अशा जाळीन. १२ नंतर वेगानें गच्चीवर जाऊन बसला. १३ मोठे आह्नेत वाडे जिच्यामधील अशी (राजधानी). १४ दमयन्तीच्या मुखचंद्राभोंवतीचें तेजोवलय. १५ कौतुक, मौज.

मग भरलेल्या जगा आंतु । जाउनि तिजेर्याची मातु ।

होउनि टाडल एकांतु । आम्हां तुम्हां ॥ १ ॥

(ज्ञानेश्वर

जलिची प्रतिभा । जलनाशीं बिंबा ।

येंतीं गाभागोभा । कांहीं असो ॥ २ ॥

(कित्ता

काइ सांकडें कांहीं मातें । कीं कव्हणें एकें आतें ।

अनुचरें मी कर्मातें । म्हणसी जरी ॥ ३ ॥

(कित्ता

१६ मग उभ्या जगांत तिसरा पदार्थ नाहीसा होऊन तुझा व माझा एकत होईल.
१७ येत ना. पाण्यांत पडलेल्या सूर्याच्या प्रतिबिंबाला पाणी आटल्यावर, सूर्याबिंबांत परत
जातांना कांहीं आडकाठी असते काय ? १८ इच्छेनं, लालसेनं.

सातवा पाठ.

अधिकार-तृतीया विभक्ति.

८३ कर्माणि व भावे प्रयोगांत मूळच्या कर्तरि प्रयोगांतला कर्ता तृतीयेंत घालून कर्म अनुक्रमें प्रथमंत व द्वितीयेंत ठेवतात. ह्या तृतीयेला कर्तृपदार्थां तृतीया म्हणतात. जसें:—‘ हरिनें गाय बांधली. ’ ‘ लक्ष्मणानें इंद्रजितास मारलें. ’

८४ शक्यार्थक क्रियापदांचा कर्ताही तृतीयेंतच असतो. पण तृतीयेचा प्रत्यय लागण्यापूर्वी कर्तृपदाचें ‘ च ’ प्रत्ययान्त किंवा संबंधी विशेषण होतें. जसें:—‘ माझ्यानें हें काम करवत नाहीं. ’ ‘ हरीच्यानें तेंथें कसें राहवेल ! ’

८५ केव्हां केव्हां तृतीयान्त कर्त्याचा संबंध वाक्यांत कोणत्याही पूर्ण क्रियापदाशीं नसून केवळ धातुसाधिताशीं असतो. अशा तृतीयेला अनियंत्रित तृतीया म्हणतात. जसें:—‘ त्यानें इतकें म्हणतांच चोहोंकडून पुष्पवृष्टि झाली. ’

८६ पण तृतीयेचा मुख्य अर्थ करण, म्हणजे एखादी क्रिया करण्याचें साधन होय. जसें:—‘ डोळ्यांनीं बघतो, ध्वनी परिसतो कानांनीं. ’ या साधनाच्या अधांचे अनेक सूक्ष्म भेद आहेत, ते कमानें पुढें सांगितले आहेत.

८७ तृतीयेनें केव्हां केव्हां कारण, मूळ किंवा निमित्त यांचा बोध होतो. जसें:—‘ आपल्या रुपनें मी या पदवीस पोचलों. ’ ‘ तिनें लाजेनें तांडलपविलें. ’

८८ तृतीयेवरून केव्हां केव्हां अनुमानाचा, तकांचा, किंवा आधाराचा बोध होतो. जसें:—‘ माझ्या मते तो आज परतावा. ’ ‘ ही गोष्ट कायद्यानें करिता येण्याजोगी नाहीं. ’

८९ शारिरिक व्यंग दाखविण्याकरितां तृतीयेचा उपयोग करितात. जसें:—‘ तें हरिण एका डोळ्यानें आंघळें होतें. ’

९० ज्या विशेषणांनीं गुणांची किंवा पदार्थांची न्यूनता किंवा समृद्धि दाखविली

जाते तीं विशेषणें तृतीयेशीं घालतात. जसे:—‘ पेशानें गरीब, ’ ‘ कीर्तीनं मोठा. ’

९१ तृतीयेनें केव्हां केव्हां रतीचा बोध होतो. जसे:—‘ तो नेहमीं मम-तेनं बोलतो, ’ ‘ तो मिनंतवारीनें खर्च करितो. ’

९२ सह किंवा बरोबर असा अर्थ असतां तृतीया घालतात. जसे:—‘ एका वखानें बाहेर पडला. ’ अशा अर्थाच्या तृतीयेबरोबर येणारें ‘ सह ’ हें अव्यय व तृतीयेचा संस्कृत प्रत्यय यांचें ‘ निशी ’ असें अपभ्रष्ट रूप होऊन तेंही केव्हां केव्हां तृतीयेच्या अर्थानें येतें. जसे:—‘ एका वखानिशी बाहेर पडला. ’ ‘ जिवा-निशीं सुटला. ’

९३ ‘ शीं ’ प्रत्ययान्त तृतीयेनें सांनिध्याचा किंवा कचित् सादृश्याचा अर्थ होतो. जसे:—‘ घराशीं घर भिडलें आहे. ’ ‘ अर्जनाशीं झगडणारा कोण आहे! ’

९४ गतिवाचक क्रियापदांची दिशा किंवा मार्ग दाखविण्याकरितां तृतीयेचा उपयोग करितात. जसे:—‘ तो भामटा कोणत्या दिशेनें गेला ! ’

९५ कमी अधिक माप किंवा परिमाण दाखविण्याकरितां तृतीयेचा उपयोग करितात. जसे:—‘ पांचांनीं उणा, ’ ‘ तिहींनीं अधिक, ’ ‘ थेंबें थेंबें तळें सांचे. ’

९६ ‘ कालाचा ठराविक भाग झाल्यावर ’ अशा अर्थी तृतीया घालतात. जसे:—‘ तो पांच वाजून बीस मिनिटांनीं येईल. ’ ‘ तपोधेयांचा पर्वत, चूर्ण झाला क्षणार्ध ’ (मुक्तेश्वर).

९७ कालक्रमणाचें स्थित्यर्थी साधन किंवा गत्यर्थी साधन, किंवा उपजीवि-केचा आधार म्हणून तृतीयेचा उपयोग करितात. जसे:—‘ काशींत विद्यार्जनानें असतो. ’ ‘ फकीराच्या पेसानें हिंडतो. ’

९८ विशिष्ट अवस्था किंवा रूप दाखविणारें विशेषण तृतीयेशीं घालतात. जसे:—‘ अंगांनं गोरा. ’ ‘ जटांनीं तपस्वी. ’

९९ तृतीयार्थी शब्दयोगी अव्ययपैकीं ‘ करवी, ’ ‘ कडून, ’ ‘ करून, ’ ‘ द्वारे, ’ ‘ हातीं, ’ व ‘ हातून ’ यांवरून कर्तृपदाचा बोध होतो. जसे:—‘ नानूक-डूनच तें केलें गेलें असेल. ’ ‘ ध्यावी मजहानीं सेवा ’ (तुकाराम).

(क) ‘ निमित्ता, निमित्तें, योगें, मुळें आणि वरून ’ या शब्दयोगी अव्ययां-वरून क्रियेच्या निमित्ताचा किंवा कारणाचा बोध होतो. जसे:—‘ कलियगाचे

मुळें । झालें धर्माचें वाटोळें ॥ १ ॥ (नामदेव). ' माझ्या निमित्त तुझी गैरसोय नको. '

(ख) ' बरोबर, सह, गणिक, सकट, सहित, सहवर्तमान, सर्वे, संगें, संगती, सांगाती आणि सुद्धा ' या अव्ययावरून साहचर्याचा बोध होतो. जसें:— ' गाड्या-बरोबर नळ्याला चात्रा. ' ' चागल्या सवें संगती धरी. '

(ग) ' वारी ' (जुनें रूप वे-हां) या अव्ययावरून वांटणीच्या प्रमाणाचा बोध होतो. जसें:— ' त्याचा पैसा पाण्यावारी गेला. '

' गणिक ' या अव्ययावरूनही वांटणीच्या प्रमाणाचा अर्थ होतो. जसें:— ' पावलागणिक ठेंच लागते आहे. '

(घ) केव्हां केव्हां ' करून, द्वारें, विना ' वगैरे तृतीयेची अव्यये नामाच्या सामान्यरूपाला न लागतां विभक्त्यन्त रूपांला लागतात. जसें:— ' साठवणेंवीण धान्य ' (रामदास). ' बहु होऊनि प्रिया मी आले तव अप्रिया विना-कलहें, ' (मोरोपंत)

(ङ) ' परी, वाणी, सदृश, सारखें, ऐसें, पाडें, एवढें, प्रमाणें, सरसें, अन्वयें, अनुसार, व अनुरोध ' या अव्ययांचा उपयोग तुलनार्थी करितात. जसें:— ' गुरु-परि उपदेश करी. ' ' तिसऱ्या कलमान्वयें हा गुन्हा आहे. ' ' कर्मानुसार मिळते गति मानवाला. '

(च) ' मार्फत ' या अव्ययावरून मध्यस्थीचा बोध होतो. जसें:— ' वकिला-मार्फत फिर्याद कर. '

(छ) ' खेरीज, वगळून, सोडून, बगर, विणें, वीण, विना, वांचून, शिवाय, वेगळा ' इत्यादि अव्ययांवरून ' एखाद्या गोष्टीस सोडून किंवा वगळून ' असा अर्थ होतो. जसें:— ' प्रसंगाशिवाय परिचय होत नाही. ' (शारदा,). ' तुजवीण वानूं आणिक्काची धोरी ' (तुकाराम). ' गोविंदा सोडून बाकीचीं मुलें ढ आहेत. '

७ पाठावली.

एकदां लावला म्हणजे पुन्हां पांढरा केंस म्हणून आंतूनच निघायचा नाही असा जर कोणी मला कल्प देईल, तर मी त्याला केंसागणिक रुपये मोजीन. (शारदा)

जी बाई नवी येईल तितक्यागणिक सगळ्या लग्नाच्या हकी-
गतीचा पाडा वाचायचा. (पण ल०)

हरिश्चंद्राच्या फुटक्या रांजणासारखी या पेशवाईच्या यशाची
गत मला तरी दिसते. (तोत० बंड)

आमच्या सरदारांसारखे हरामखोर अलम दुनियेंत सांपडणार
नाहींत! त्यांच्या घरबुडवेपणामुळें तर या थराला गोष्टी आल्या.(किता)

अमलेचा शब्द ऐकतांच एखाद्या मांत्रिकाच्या हांकेप्रमाणें सुख-
निधानाचें भूत तोलयाच्या झाडांच्या तोंडानें बोलूं लागेल. (किता)

मी कांहीं अगदीं बोळयानें दूध पीत नाहीं ! या साळकायांशीं
तुम्ही हसतां खिदळतां आणि माझ्याशींच बोलतांना असें तोंड
कां बरें कडू होतें ? (प्रेमसंन्यास)

बोल, शब्दसृष्टीच्या परमेश्वरा, अगदीं मोकळ्या जिभेनें बोल.
शब्दांनीं शरपंजरीं पडून मरणारा पहिला वीर म्हणून तरी माझा
लौकिक होईल. (भावबंधन)

मिटेंवीण काय करावें मिष्टान्न । शव जीवेंवीण शृंगारिलें ॥
संपादणीवीण विटंबिलें सोंग । गुणेंवीण चांगें रूप हीन ॥ (तुकाराम)
जयाचेनि संगे समाधान भंगे । अहंता अकस्मात येऊन लागे ॥
तये संगतीची जनीं कोण गोडी । जये संगतीनें मती राम सोडी ॥१॥
(रामदास)

मोह असावा सज्जनांशीं । मद असावा दुर्जनांशीं ।
मत्सर सदा संसाराशीं । असावा तो असे कीं ? ॥ १ ॥ (मुक्तेश्वर)
मोहतमाच्या सागरीं । कवळीत शोकार्णवाच्या लहरी ।
कुसुमवाटिके मातामंगरी । अंचळ-व्यागें जातसे ॥ १ ॥ (किता)
कामसमवेत अप्परा । सर्वें वसंतही दुसरा ।
क्रोध अवधियां पुढारा । जो तापसांतें पुरा नागवी सदा ॥१॥(एकनाथ)

१ भुतानें झपाटलेल्या माणसाच्या, २ बरोबर बतावणी केल्यावांचून. ३ चांगलें. ४ तारामती हीच सुसर, ५ पदर मोकळा सोडून.

पुष्पापरी दोंपरिचीच साची । हे वृत्ति संभावित जे तयांची ॥
 लोकांचिये एक शिरीं सजाव । वनीच कीं एक सुकोनि जावें ॥१॥(वामन)
 पावन पदरजेंकरुनि गौतर्म-मुनि-दारा ॥ (आनंदन)
 शौरि म्हणे राजेंद्रा यद्यपि बलवान् तथापि शुनर्कानं ।
 हरिचें काय करावें ? परिसो तो हितकथा पिशुन कानें ॥१॥(मोरोपंत)
 आयकितां असि वाणी । हृदया लागे खळाचिया अर्शि-वाणी ॥
 चावी दांत करकर । क्रोधें चोळी रिपु-प्रणाश-कर कर ॥२॥(कित्ता)
 हे ना, तो आवडे । मज जीवाचेनि पाडें ।
 हेंही एथ थोंकडें । रूप करणें ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)
 जो आत्मलाभासारिखें । गोमटें कांहींचि न देखे ।
 आणि भोगविशेष । हरिषेजेना ॥ २ ॥ (कित्ता)
 तरि तेया ऐसें दुसरें । आम्हां पंडितें सोयरे ।
 नाहीं गा सौचोकारें । तूझी आण ॥ ३ ॥ (कित्ता)
 सांघे सूर्याच्या घरीं । काइ प्रकाशु वांतिवेन्ही ।
 कीं न लविजे तरी आंधारीं । कोडेल तो ॥ ४ ॥ (कित्ता)
 साध्वी शांति नागविली । माया मांगी श्रिंधारिली ।
 तियेकरवीं विटालविलीं । इहीं साधुवृंदें ॥ ५ ॥ (कित्ता)
 आजि श्रवणेंद्रियां पीकलें । जेणें हें गीतानिधान देखिलें ।
 आतां स्वप्नचि हें टूकलें । साचासरिसें ॥ ६ ॥ (कित्ता)
 जैसें बिंब तरी बचके एवढें । परि प्रकाशा त्रैलोक्य थोकडें ।
 शब्दाची व्याप्ति तेणें पाडें । अनुभवावी ॥ ७ ॥ (कित्ता)
 विद्या-वैय-द्रविण रूप इहीं करोनी ।
 हा आत्मतुल्य पति हेंचि मनीं धरोनी ॥
 जे सर्व-लक्षण-विचक्षण सत्कुलीना ।
 ते कां नृसिंह ! नवरी तुजला वरीना ? ॥ १ ॥ (वामन)

६ गौतमकृषीची बायको अहल्या. ७ कृष्ण. ८ कुत्र्याने. ९ सिंहाचे. १० तरवारीप्रमाणें.
 ११ शत्रूंचा नाश करणाऱा (हात). १२ ही अलंकारिक भाषा देखील अपुरीच पडते.
 १३ सुखोपभोगाच्या प्रकारांनी. १४ प्रिय, आवडत. १५ खरोखर. १६ शपथ. १७ वातीनीं.
 १८ सजविली. १९ कानाला लाट लागली. २० कल्पित गोष्ट खरीशी वाटली. २१ विद्या,
 वय, पैसा व रूप. २२ सर्व लक्षणें ओळखणारी.

आठवा पाठ.

अधिकार-चतुर्थी.

१०० ज्या कारणानें किंवा ज्यास उद्देशून एखादी क्रिया घडते तो शब्द चतुर्थीत घालतात. चतुर्थीचा मुख्य अर्थ संप्रदान हा होय. जसे:- ' राजा ब्राह्मणांस दक्षिणा देतो. संप्रदानाच्या अर्थाच्या सूक्ष्म छटा पुढें सांगितल्या आहेत.

१०१ प्रमाण किंवा तुलना दाखविण्यास किंवा एखाद्या पदार्थाच्या विक्रीचा भाव सांगण्यास चतुर्थीचा उपयोग करितात. ' पांचांस जसे चार तसे दहांस आठ. ' ' पैशाला एक आंबा तर दोन रुपयांना किती ? '

१०२ एखाद्या स्थानी उत्पत्ति, प्रसार, स्थिति किंवा गति; खरी किंवा काल्पनिक दाखविण्याकडे चतुर्थीचा उपयोग करितात. जसे:- ' तो परमानंदाला पावला. ' ' हरि हल्लीं कन्हाडास असतो. ' ' अंगा लावूनिया राख । ऐन्यामध्यें पाहे मुख ॥ ' (तुकाराम.) ' जबलपूरला इन्कुएंशाची साथ आहे. '

१०३ काल दाखविण्याकरितां केव्हां केव्हां चतुर्थीचा उपयोग सप्तमसिारखा करितात. जसे:- मी दिवसास निजत नाहीं. ' दहाला पानें बसतील. ' ' दस-न्याला सोने वांटतात. '

१०४ चतुर्थीवरून कधीं कधीं तृतीयार्थी कारणाचा बोध होतो. जसे:- ' या कारणास्तव मनोमय मूस ओती. ' (रघु० पंडित). ' पाऊस न पडल्यास दुष्काळ पडेल. '

१०५ चतुर्थीवरून केव्हां केव्हां पंचमीचा ' पासून ' हा अर्थ होतो. जसे:- ' कसला कारटा माझ्या पोटाला आला आहे. ? '

१०६ केव्हां केव्हां चतुर्थीवरून षष्ठीच्या अर्थी ' सत्ता, स्वामित्व, मालकी, जनकत्व ' वगैरेचा बोध होतो. जसे:- ' त्याला मलगा झाला ' ' ज्याच्या मीठ्यां रुपये पगार आहे. ' ' गोविंदला हजार रुपये उत्पन्न आहे. '

१०७ 'मुकणें, बुडणें, नागवणें' इत्यादि हानि दाखविणाऱ्या क्रियापदाचा उपयोग करितांना हानीचा विषय किंवा प्रमाण चतुर्थीत घालतात. जसे:- 'तो पांचशेंला बुडाला.' 'त्या भामत्यानें मला सर्वस्वाला मुकविलें.'

१०८ 'योग्य, उत्तम, गोड, वाईट, कठिण, साजेसा' इत्यादि विशेषणें बहुधा चतुर्थीला जोडून येतात. जसे:- 'पति मला उचित सुत राजाचा' (खरे.) 'हा तुला शोभेसा नाही.'

(क) ही विशेषणें धातुसाधित नामांबरोबर आली म्हणजे त्या नामांची तर चतुर्थी करितातच, पण त्या धातुसाधितांच्या कर्तृपदांचीही चतुर्थी करितात. जसे:- 'कलिंगड तापकऱ्याला सायला ठीक नाही.'

१०९ तुलना किंवा संवाद दाखविणारी विशेषणें व क्रियापदें तुलनेच्या विषयाची चतुर्थी घेतात. जसे:- 'हा स्वर त्या स्वराला जमत नाही.' 'दोघेही उंचीला सारखे आहेत.'

(क) कचित् तुलनेच्या साधनासही चतुर्थीत घालतात. जसे:- 'ती ढेप ताजव्याला लाव.'

११० 'नमस्कार, रामराम, जोहार, आशीर्वाद, विनंति' वगैरे उपचारांच्या प्रकारांत उपचार ज्याला उद्देशून होतात त्यास चतुर्थीत घालतात. जसे:- 'हरये नमः,' 'लहानयोगांस दंडवत' इ०.

१११ 'रुचणें, आवडणें, वाटणें, भामणें, दिसणें, समजणें, उमजणें, कळणें, येणें, साजणें, साधणें, सांपडणें, गवसणें, आढळणें, शोभणें, लागणें, खपणें, परवडणें, फावणें, जमणें, बनणें' वगैरे इंद्रियगम्य व्यापारांचीं जीं दर्शक क्रियापदें त्यांचें कर्तृपद चतुर्थीत येतें. जसे:- 'हरीला व्याकरण आलें, पण गोविंदाला तें जमलें नाही.' 'मला हें खपणार नाही.'

११२ शक्य क्रियापदांचें कर्तृपदही नेहमीं चतुर्थीत घालण्याचा प्रघात आहे, जसे:- 'मला चालवत नाही.' 'दारिद्र्याच्या यातना मनाला असह्य होतात.'

११३ 'करावयास, जावयाचें, जावें, बांलावें, बोलूं, करणें, करितां, इत्यादि धातुसाधित नामें किंवा विशेषणें वाक्यांत कर्तृपदीं असतात तेव्हां त्यांच्या धात्वार्थाचें मूळ कर्तृपद चतुर्थीत घालतात. जसे:- 'मला मुंबईस जावयाचें आहे.' 'थाला जाऊं दे.'

११४ द्वितीयेचीं अव्ययें, ' प्रत, लागी, जवळ, पाशी, पासाव, कडे ' यांचा अप्रत्यक्ष कर्मपद दाखविण्यासाठीं चतुर्थीच्या अर्थानें उपयोग करितात. जसें:—
' हें पुस्तक त्याचेकडे दे. ' ' तिहीं निषधापासाव म्हणीजिलें ' (रघु० पंडित).

११५ ' कारणें, करितां, निमित्त, निमित्तें, साठीं, स्तव, खातर ' व समासांत घालून ' अर्थ ' या अव्ययांवरून संप्रदानार्थी चतुर्थीचा उपयोग होतो. जसें:—
' महालाम फुकासाठी ' (तुकाराम). ' हरीकरितां तर एवढी खटपट ! '

११६ एकाच्या स्थानीं दुसरा अशा अर्थी ' खातर, दाखल, बदल, ऐवजी या अव्ययांचा चतुर्थीच्या अर्थानें उपयोग करितात. जसें:—' तुझ्याखातर मी जातो; ' ' शिष्याऐवजी गुरुला दंड. '

११७ ' प्रत, लागीं, लागोनी ' या अव्ययांवरून स्थलार्थी चतुर्थीचा बोध होतो. जसें:—' तो गांवाप्रत गेला. '

(क) ' लागोनी-लागुनी-लागोनि-लागून ' या अव्ययाचा उपयोग ' हातून ' अशा अर्थानेही केव्हां केव्हां केलेला आढळतो. जसें:—' बैराग्य नव्हेचि तुज लागून ' (महीपति)

८ वी पाठावली.

शिवाय आम्हांला वर्षाची पांचशें रुपये नेमणूक, ऐकलेंस कां,
श्वशुर म्हणून ! (शारदा)

अरे रागावली ! थट्टा सुट्टां समजत नाहीं हिला. (किता)

हें हंसत हंसत आतां म्हणतेस, पण मग लागशील धुसपुसा-
यला ! तें नाहीं मला खपायचें ! (किता)

हीं असलीं कसाबासारखीं बोलणीं सख्या भावाला शोभतात
कांग ! (सौभद्र)

बरें आहे, एकदा माणसाला ठेंव लागते. पुन्हां कानाला खडा
लावून घेईन ! (पण लक्ष्या०)

नवऱ्याच्या पगारामुळें तर तिला अगदीं अस्मान ठेंगणें झालें
होतें. (किता)

असल्या नाटक्यांना कोंपरापासून नमस्कार असो ! (विकार विल.)
 तुझ्या कामवासनेला तर जसा कांहीं उतच आला आहे. (कित्ता)
 मी म्हणतां माझ्या आनंदीची परीक्षाच झाली नाही. पण
 हातच्या कांकणाला आरसा कशास पाहिजे ! पैज लावा. (त्राटिका)
 गाड्याबरोबर नळयास यात्रा या न्यायानें, करमणुकीखातर
 परक्या भाषांचा अभ्यास केला असतां त्यापासून दुसरेही पुष्कळ
 फायदे होतात. (केसरी)

नलगे मायेसी बाळ निरवावें ॥ आपुल्या स्वभावें ओढे त्यासी ॥
 मज कां लागला करणें विचार ॥ ज्याचा कारभार त्याचे माथा ॥
 गोड धड त्यासी ठेवी न मागतां ॥ समाधान खातां नेदी मना ॥
 तुका म्हणे देह विसरे आपुला ॥ आघात ती त्याला लागें नेदी ॥१॥
 (तुकाराम)

कुसुदिनी काय जाणे तो परिमळ ॥ भ्रमर सकळ भोगितसे ॥
 तुज तैसें ठावें वाहीं तुझें नाम ॥ आह्मीच तें प्रेमसुख जाणों ॥
 माते तृण, बाळा दुधाची ते गोडी ॥ ज्याची नये जोडी त्यासी कामा ॥
 तुका ह्मणे सुक्ताफळ शिंपी पोटी ॥ नाही त्याची भेटी भोग तिथे ॥२॥
 (कित्ता)

ज्याच्या उदरासी आला । त्यासी फिरोनी पडला ॥
 झाला स्त्रियेसी लंपट । मायबापांसी उद्धट ॥
 नेणे माय कीं मावसी । कोणें सांगावें तयासी ॥
 रामी रामदास म्हणे । यम केला त्या कारणें ॥ १ ॥ (रामदास)
 रुंड-मोळ ती कंठीं, कुंडलें, भुजंग रुळती कटां ॥
 त्रिशूल-पाणी, त्रिपुंड्र भाळीं, लोहकंकण मनगटा ॥ १ ॥ (प्रभाकर)
 एकांत हाच वदला मज जाण बाळे ॥
 तूं सांग तो वर तुला रुचला रसाळे ॥

१ मला ही उठाटेव काय करायची ? २ मनुष्यांच्या मुंडक्यांची माळ. ३ कमरेला. ४ तीन बोटांचा टिळा.

एणेंपरी परिसतांच तया अनन्या ॥

ते बोलते चतुर सुंदर राजकन्या ॥ १ ॥

(रघु. पंडित)

कोणा वणिगजन विकी, तुळितां तराजे ॥

कस्तूरिका, तिजसवें अलिनी विराजे ॥

दोनी समान निरखी विकणार, देतो, ॥

घेणार तें न समजून उगाच घेतो ॥ २ ॥

(किता)

तें श्वान एक तुकड्यास्तव चोर नाना ॥

दावी धन्यास जठरार्थ कसें पहाना ॥

दे आळवूनि जरि हंस्तिप ' बाप भाई ' ॥

घेतोचि घास गजराज कशी बढाई ॥ १ ॥

(वामन)

झाले जीर्ण मनीं मनोरथ, पहा मी वंचिलां यौवना ॥

(किता)

चंद्रास लागाति कळीं, उपरागं येतो ॥

गंगोसि भंगं बहु पाणउतार होतो ॥

जें चूर्ण होय तरि मौक्तिक तें कशाला ॥

नाहीं समान नळराजमहायशाला ॥ १ ॥

(रघु पंडित)

हें पाखरूं मजसि येईल काय कामा ॥

ऐसें नृपा न वद पूरितं लोककामा ॥

मोलें उणें व्यंजन तें धरितां पुढारीं ॥

छाया करी तपनदीप्तिही निवारी ॥ १ ॥

(किता)

किती वय ? कसें तप प्रखर ? काय विश्वास तो ॥

ध्रुव ध्रुव खरा, स्तवा उचित होय विश्वास तो ॥

(मोरोपंत)

नको छळ, अधीर मी, तशि न कीर्ति हो, चामरें ॥

नृपास उचितें, वृथा मिरविलीं जरी पामरें ॥

५ एकनिष्ठ. ६ धुंगी. ७ चेष्टा. ८ महात. ९ तारुण्य घालवून बसलों. १० चंद्र-
बिंबाचा सोळावा अंश. ११ ग्रहण. १२ लाटा. १३ ज्याने लोकांचें मनोरथ पूर्ण
केले आहेत अशा. १४ छत्री, पंखा. १५ स्वर्गाच्या उन्हाला. १६ माझा छळ करूं नका,
कारण बळीप्रमाणें मी छळाला टिकणारा नसून दुबळा आहे. आतां अशांनं बळीसारखी
माझी कीर्ति होणार नाही, पण ती न झालेली पतकरली. राजाला योग्य जीं चामरें तीं
एखाद्या क्षुद्र मनुष्याने मिरवून काय उपयोग ? मला अकीर्ति पतकरेल, कारण गोकुलांत
तुम्ही उंची वखें नेसण्यास योग्य असूनही कांबळें पतकरल्याचा दाखला आहे. तेव्हां
तोच किता मी गिरवितों हें आपल्या कसें लक्षांत येत नाही ? मी दुबळा म्हणून हा कमी-
पणा पतकरिला. बलवान् असेल तो असली पड कां खाईल ? असा भाव.

अकीर्तिच असो, रुचे तुज कशी ब्रजीं कांबळी ॥

असें न समजा कसें ? वरिल हारिला कांबळी ? ॥ १ ॥ (कित्ता)

सुराषिं म्हणतो, तुझें यशचि धन्य; यो^{१८} गायना ॥

मला; कवि म्हणोत ते सुखद अन्ययोगायना ॥ (कित्ता)

कीं याचकांसि देतां सरले चारीहि^{१९} मुक्ति-धन-राशी ॥

भक्तिच मज या, यावें देवाला अमृत, योग्य न नराशीं ॥ १ ॥

(मोरोपंत)

अथवा येतां झालां तन्मय शिवतांडवांत कैलासीं ॥

केला असेल गरुडें गर्व पुन्हां काय त्याच बैलासीं ॥ २ ॥ (कित्ता)

जी भृगूचा कैसा अपकारु । किं तो मानूनि प्रियउपचारू ॥

तोषेचिना सारंगधरू ॥ गुरुत्वासी ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)

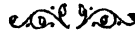
देखै^{२०} शवाच्या हातीं दीधलें ॥ जैसें रत्न कां वाया गेलें ॥

नातरि जांत्यंधा पाहालें ॥ प्रमाण नोहे ॥ २ ॥

(कित्ता)

१७ बेवो. दुसरे ज्ञाने म्हणतात की तुझी प्राप्ती योगयोगादि साधनांना सुलभ आहे; तथापि नारद म्हणतो कीं 'तुझ्या सगुण लीलांची कीर्तिच धन्य आहे व ती माझ्या गाण्यांत येवो ! १८ सलोकता, सरूपता, समीपता व सायुज्यता या चार मुक्ति. १९ एकदां गरुडांनं नंदीच्या नाकांत बोटें घालून त्याला चिडविलें असतां नंदीनें त्यास श्वासाबरोबर नाकांत ओढून घेतलें होतें. २० मोटा. २१ शाङ्खधनुष्य धारण करणारा (कृष्ण). २२ पहा. २३ जन्मांध मनुष्याला त्यानें पाहिलेली गोष्ट प्रमाण होऊं शकत नाहीं.

नववा पाठ.

पंचमी.

११८ पंचमीचा मुख्य अर्थ अपादान म्हणजे वियोग. ह्या विभक्तीवरून कशापासून कशाचा तरी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष वियोग सुचविला जातो. जसे:--
'मथुरेहून आजच नाना आले.' 'ही बातमी मला तात्यापासून समजली.' अपादानाचे भेद पुढे दिले आहेत.

११९ ज्या पदार्थापासून किंवा स्थानापासून क्रियेची उत्पत्ति होते ते स्थान पंचमीत घालतात. जसे:--'आकाशांतून फुलें पडलीं.' 'झाडावरून पानें गळतात.'

१२० कचित् वियोगाचा अर्थ असतां व ज्यापासून वियोग झाला तो शब्द सजीव प्राण्याचा वाचक असतां पंचमीत घालतात, आणि अशा पंचमीस 'कर्तृपदी पंचमी' असें म्हणतात. जसे:--'ती आंगठी माझ्याकडून किंवा मजपासून गहाळ झाली.' 'हा रुपया गोविंदाजवळून आला.'

१२१ विशेषणांनीं किंवा क्रियेनें न्यूनाधिक्य किंवा वेगळेपणा वगैरे दाखवावयाचा असल्यास विशेषणामागचें नाम पंचमीत घालतात. जसे:--'गंगेहून सिंधु मोठी आहे.' किंवा मजहुनि दुसरा कोणी बहु दिन दास आढळला !' (मोरोपंत)

१२२ दोन शब्दांतलि जाग्याची किंवा काळाची मर्यादा दाखविण्यासाठीं पंचमीचा उपयोग करितात जसे:--'काशीहून रामेश्वर फार दूर आहे.' 'तो कालपासून घिरव्या घालतो आहे.'

१२३ 'आंतून, जवळून, पासून, पासाव, पुढून, मधून, मोहळून, वरून आणि समोळून' ह्या अवयवांनीं स्थळ-वियोगात्मक पंचमीचा बोध होतो. जसे:--
'तुझ्या जवळून,' 'त्याच्या घरा समोळून, मज पुढून,' इ०

१२४ अनेकांतून पसंती किंवा निवड दाखविण्याकरितां 'आंतून, मधून, व पैकीं' यांचा उपयोग करितात. जसे:--'त्या पुस्तकांतून निव्या पुढ्याचें पुस्तक आण.' 'ह्या आंब्यांपैकीं ह्या तो घे.'

१२५ 'वरून' याचा अर्थ स्थलापासून, स्थलाजवळून, किंवा पार-पलीकडे असा होतो. जसे:- 'उंटावरून शेज्या हांकतो.' 'श्रीमंतांनीं हत्तीवरून साखरा वाटल्या.' 'चोरानें निवडुंगावरून उडी मारली.'

(क) 'वरून' या अव्ययानें क्वचित् आधार किंवा प्रमाण दाखविलें जातें. जसे:- 'तूं हें कशावरून म्हणतोस ?'

१२६ कालाच्या किंवा स्थलाच्या गतीची किंवा स्थितीची मोजदाद करण्याकरितां 'पर्यंत, वर, वरी (वेन्हीं)' या अव्ययांचा उपयोग करतात. जसे:- 'घरा पासून डोंगरा पर्यंत धांवतो.' 'पासून' च्या ऐवजीं केव्हां केव्हां 'ते' हें अव्यय घालतात. जसे:- 'जून ते जुलई (पर्यंत) एक महिना.'

१२७ 'पासून व स्तव' या अव्ययांवरून कार्य-कारण-संबंध दाखविला जातो. जसे:- 'असें करण्यापासून तुला धोका आहे.'

(क) 'स्तव' याचे बदल 'तव' असें ही जुनें रूप आढळतें. जसे:- 'लोकत्रय निफजे, इयेतव' (ज्ञानेश्वर).

९ पाठावली.

मला ज्या गोष्टीचा मनापासून तिडकारा आहे ती गोष्ट तुम्ही जबरदस्तीनें माझ्याकडून करावयाला लागलांत तर ती विटंबना नव्हे कां ! (सौभद्र)

असो, काळ्यापेक्षां पिठा दगड बरा. आमच्या तात्पुरत्या श्रीमंतांच्या पदरीं एक तात्पुरते पुराणिक पाहिजेत, ते आयतेच चालून आले. (शारदा)

म्हणजे जावत्काल पर्यंत हें उदर आहे तावत्काल पर्यंत त्याला अन्न हें पाहिजेच. (कित्ता)

स्वारी पानिपताहून निभावून स्वराज्यांत यावी, आणि माझी बारा वर्षे दृष्टभेटही होऊं नये, असें कोणतें बरें पातक मी केलें होतें ! (तोत० बंड)

भाऊसाहेबांचें सोंग घेणाऱ्या ह्या दुष्ट सोंगाड्यानें अप्रतिष्ठा
आणि विटंबना पेशव्यांच्या अंतःपुरापर्यंत आणून भिडविली
याचा मला खेद होतो. (किता)

मोठा ठें जरी असला तरी वरचेवर डोळ्यां समोरून व कानां-
वरून जाणाऱ्या गोष्टी त्याचे मनांत कांहींना कांहीं तरी बिंबती-
लच. (निबंधमाला)

या एकंदर बोलण्यांतील शब्द न शब्द शांतपणानें शिपायाच्या
मुखांतून निघत होता. (उषःकाल)

हा घुणाक्षर न्यायानें या कटकटींतून खरे खरच नांव विचार-
ण्याचा क नई प्रश्न उमटला कीं काय ? (भावबंधन)

इकडे काळ्या कुळकुळीत रंगावरून वाटें कीं ही आफ्रिकेची
हुंडी गफलतीनें पत्ता चुकून हिंदुस्थानच्या पे.ीवर आ.ी असावी.
(प्रेमसंन्यास)

दीपा नाही पाठीं पोटीं अंधकार । सर्वांमिं साकर अवधी गाढ ॥
तुका म्हणे तैसा सज्जनांपासून । पाहतां अवगुण मिळेचिना ॥ १ ॥
(तुकाराम)

अग्नि, सर्प, चोर, व्याघ्र । रोग, राक्षस कां परचक्र ।
यां पासाव आपुलें राष्ट्र । रक्षिती कीं नरेंद्रा ॥ १ ॥ (मुक्तेश्वर)
पडे केळ जैसी म्हाचंडवातें । असें देखतां ये कृपा माधवातें ॥
उडी शीघ्र टाकी पलंगावरोनी । धरी उत्तरीयांबरा सावरोनि ॥ १ ॥
(वामन)

देखूनिया गमर्न निग्रह राधवाचा । बोले उभा भरत निश्चयरूप वाचा ॥
वर्षे चतुर्दशवरीच धरीन देहा । त्यानंतरं त्यजिन यास, निरोष
देहा ॥ २ ॥ (किता)

१ ठोंब्या. २ चुकून ३ कुरूप व काळी स्त्री. ४ सोसाट्याच्या वाऱ्यानें. ५ पांधराव-
याचें वस्त्र ६ जाण्याचा निश्चय.

आकाशामधुनी फुलें, जनकजांनेत्रांतुनी हांसरे ।
 दृक्पात, स्मिर्त मंद राज ललना-चर्यांतुनी धावरे ॥
 राजांच्या नत मस्तकांतुनि तदा सन्मान नानापरी ॥
 विप्रास्यांतुनि धन्यवाद पडले येऊन रामावरी ॥ १ ॥ (गृहविहार)

कदा नेणों वोढी, शरिधेंतुनि काढी शर कदा ॥
 कदा धन्यां जोडी वरिवरिहि सोडी तरि कदा ॥
 विप्रेक्षाच्या वक्षावरि विवर-लक्षास्तव रणीं ॥
 कळे राजेंद्राची त्वरित शरसंधान-करणी ॥ १ ॥ (रघु० पंडित)

हळुहळु घन गर्जतसे नभीं । मुरलिहून चढेल म्हणून भी ॥
 श्रवण-भक्ति-अतिक्रम वर्जतो । करित कीर्तनही घन गर्जतो ॥ १ ॥
 (वामन)

असुर म्हणति विधेन प्रबळ करायामि देव या नीचें ॥
 मन मोहिलें गुरूचें गुरु-चित्ताहूनि देव्यानीचें ॥ १ ॥ (मोरोपंत)
 द्वारवतींत वसे तो यति वार्षिकें चार मासपर्यंत ॥
 हर्यतःकरणासचि ठावा तद्योग जो संपर्यंत ॥ २ ॥ (कित्ता)

कोठें गेली होती, श्वशुर-गृहाहूनि काय आणविली ॥
 हा ! सचिवांनीं असुनी दानोचितता इची न जाणविली ॥ ३ ॥
 (कित्ता)

तुझे कथिति गोपिका विविध तीस बोभाट ते ॥
 सुखप्रद गुणस्तवापरिस जाहले वाटते ॥
 क्षमा न करि एकदां, तारिहि फार खोडी करां; ॥
 न देचि भय, ताडनोयर्मसमेत सोडी करा ॥ ४ ॥ (कित्ता)

७ सीतेच्या डोळ्यांतून. ८ राजस्त्रियांच्या चिह्न्यांवरून धावरे मंद हास्य. ९ ब्राह्मणांच्या तोंडून. १० भात्यांतून. ११ धनुष्यावर. १२ शत्रूच्या. शत्रूच्या छातीवर लाखों व्रण पटापट दिसूं लागले म्हणजे नळराजाच्या शरसंधानांचें कसब कळे असा भाव. १३ मुरलीपेक्षां आपला आवाज चढला तर श्रवणभक्तीची अमर्यादा केल्यासारखें होईल असें मनांत आणून मेघ बेतानें गर्जू लागला. १४ पावसाळ्याचे चार महिने. १५ कृष्णाच्या मनाला. १६ संपूर्ण. १७ लग्न करावयास पात्रता. १८ मारण्याच्या उद्योगाबरोबरच तुझे हातही सोडनी झाली. म्हणजे मारावयाचा बेत तर तहकूब केलाच, पण तुझे होते तेही सोडले.

देखे मेघानि सुटति धारा । तिया न रूपती जैसिया अंबरा ।

तैसी शुभाशुभें योगीश्वरा । नव्हाति आंनं ॥ १ ॥

तेथ आदिलापोंसोनि पार्थी । आइकिजे ऐसीच आस्था ।

दुणावली हें यदुनाथा । पावों सरलें ॥ २ ॥ (किता)

तरि आतां चंद्रापांसोनि निववितें । जें अमृताहीहूनि जीववितें ।

तेणें अवधानें कजिजे^{२१} वाढतें । मनोरथां माझेया ॥ ३ ॥ (किता)

येहविं तन्हीं भुइं आंतोनि स्वयंभ । काइ घडे गाँडुआंचे निगताति कोंभ ।

पुडुति ते कुलालें गतिचे गर्भ । उमटले किं ॥ ४ ॥

१९ योग्यांना शुभाशुभानि भेद दिसत नाही. २० पहिल्यापासून २१ कृष्णाला कळून चुकलें. २२ चंद्राद्वन, शीतळ करितें. २३ अशा प्रकारचें लक्ष्य देऊन तुम्ही माझ्या इच्छेला उत्साह आणा. २४ गाढग्यामडक्यांचे. २५ तो कुंभाराच्या कल्पनेचा विलास आहे.

दहावा पाठ.

अधिकार.

सप्तमी.

१२८ क्रियेच्या स्थानाला 'अधिकरण' असे नांव आहे, व तें सप्तमी विभक्तीने दाखविलें जातें. जसे:- 'सूर्य आकाशांत तळपतो.' 'मनीं वसे तें स्वप्नी दिसे.'

१२९ क्रियेचा काळ दाखविण्याकरितांही सप्तमीचा उपयोग करितात. जसे:- 'गेल्या वर्षी पाऊस चांगला पडला.' 'वैशाखमासी वासंतिक समय शोभला' (सौमद्र).

१३० अनेक व्यक्तींतून एखाद्या व्यक्तीचें विशिष्ट गुणांत श्रेष्ठत्व दाखविण्याकरितां अनेक व्यक्तींचा वाचक शब्द सप्तमींत घालतात. जसे:- 'विष्णु वर्गांतल्या सर्व मुलांत उंच आहे.' 'पांश्वरांत काळ आणि माणसांत न्हाऊ (धूर्त).'

१३१ 'धरणें किंवा पकडणें' अशा अर्थाच्या क्रियापदांचा उपयोग करितांना ज्या बाबतींत धरावयाचें तिची सप्तमी घालतात. जसे:- 'मला असा शब्दांत धरूं नको.'

१३२ 'श्रद्धा, विश्वास, भक्ति, प्रीति' वगैरे भावनादर्शक नामें किंवा क्रियापदें वाक्यांत आलीं असतां भावनेचा विषय किंवा पात्र सप्तमींत घालतात. जसे:- 'त्याच्यावर माझा भरंवसा नाही.' 'रत रे रत सख्या राघवनामी.'

१३३ 'व्यग्र, तत्पर, चूर, मग्न, गुंग' वगैरे तल्लीनपणा दाखविणारीं विशेषणें व क्रियापदें आणि 'कुशल, निपुण, चतुर, पटाईत, तरबेज, धूर्त, प्रवीण, पटु, पारंगत, पंडित, हुषार, निष्णात,' इत्यादि विशेषणें ज्या कार्यांत गढलेला असेल किंवा ज्या गुणांत कौशल्य दाखवावयाचें असेल त्याची सप्तमी घेतात. जसे:- 'दुःखांत व्यग्र,' 'अभ्यासांत चूर,' 'वाचनांत गुंग,' 'पोहण्यांत पटाईत,' 'गायनांत प्रवीण' इत्यादि.

१३४ ' ई ' हा सप्तमीचा प्रत्यय लागून झालेल्या रूपांना संबंधी विशेषणाचा ' च ' प्रत्यय लागून विशेषणें होतात. जसे:- ' मनीचें हितगुज ' (सौमद्र). ' त्या दिवशीचा कार्यक्रम, ' ' स्वर्गीचे अमर इच्छिताती ' (तुकाराम).

१३५ सप्तमीचा केव्हां केव्हां उद्देशार्थी किंवा संप्रदानार्थी चतुर्थीसारखा उपयोग करितात. जसे:- ' देह लावावें कारणी ' (रामदास).

१३६ सप्तमीचें अधिष्ठान दाखविणारीं अव्ययें पुष्कळच आहेत, तीं हीं:- ' अलीकडे, अंती, आंत, अभ्यंतरीं, उपरि, कडे, खालीं, खालें, खालतीं, जवळ ठायीं, तळीं, पलीकडे, पार, पारें, पुढें, पुढ्यांत, पेल, बरोबर, बाहेर, भर, भीतरीं, भोंवतीं, भोंवतालीं, सभोंवतीं, माजी, माझारी, मागुती, मागें, मागोमाग, लगत, लगत्यास, लागून, लागोलाग, वर, वरता (बरोता), वरतीं, वरी, विरुद्ध, संनिध, समक्ष, समोर, सरशीं, सरसा, सरसून ' इत्यादि.

(क) हीं सर्व अव्ययें स्थल किंवा काल यांचा बोध करितात. कित्येक दोघांचा बोध करितात. जसे:- ' आडा अलीकडे, ' ' घरामागें, ' ' कांहीं दिवसां मागें ' इ०.

(ख) ' भर ' यावरून स्थल व काल या दोहोंचा तर बोध होतोच, पण सर्वत्र व्याप्ति सुचविली जाते. जसे:- ' गांवभर, ' ' रानभर, ' ' वर्षभर ' इ०

(ग) ' आंत ' (आंतोतें) याचा उपयोग ' आंतल्या भागी ' असा होऊन शिवाय ' वर ' किंवा एखाद्या स्थळां अशा अर्थान्ही होतो. जसे:- ' घरांत, ' ' पायांत जोडा, ' ' डोईस किंवा डोकींत पागोटें ' इ०.

(घ) ' वर, ' व ' विरुद्ध ' यांचा समानार्थी उपयोग करितात. जसे:- ' कुळावर किंवा कुळविरुद्ध किर्याद करितो. '

(ङ) ' बरोबर ' याचा तत्काळ अशा अर्थी उपयोग होतो. जसे:- ' त्याब-
रोबर सारे भ्याले. '

(च) ' सरसा ' व ' सरशी ' यांचाही असाच उपयोग होतो. मात्र तीं मूळचीं विशेषणें असल्यामुळे त्यांचीं लिंगाप्रमाणें रूपें बदलतात. जसे:- ' त्या सरसा सो गेला, ' ' त्या सरशी ती उठली. '

(छ) ' अन्ती ' याचा अखेर शेवटी, अशा अर्थी उपयोग करितात. जसे:- ' अनुभवांती सात्री होईल. '

(ज) नियमित संख्येंतून निवड सुचवावयाची असल्यास 'पैकीं' हें अव्यय योजतात. जसें:—'त्यापैकीं तुला कोणता आंबा पाहिजे ?'

१० पाठावली.

मुंबईच्या जागेवर दोघातिघांचा डोळा होता. (पण लक्ष्यांत०)

अगबाई सगळेंच मुसळ केरांत ? गौरीपुढें मिठाईचें तबक ठेवा-
यला विसरलेंच ! (शारदा)

कारण ही दक्षिणा कांहीं चक्री पकारीवर भागायची नाही.
किमान पक्ष बाण संख्या तर खरी ! (कित्ता)

हां, तर मग मी तुला सांगतां या ढोंग माजविण्याच्या अपरा-
धांत गर्ग मुनि स मील आहेत, त्यांच्यावर मी दादासाहेबांकडे
फिर्याद करतां. (सोमद्र)

मी आपणाकडे आलें होतें तेव्हां आपण साखरझोंपेंत होतां.
(गुममंजूष)

ताई, आलें घोंगडें गळ्यांत ! आतां आपण होऊन आपली
फजीती करून घेण्यांत काय शहाणपण आहे ? (त्राटिका)

मल्लिके ! त्याच्या वचनावर भरंवसा ठेवूं नको. त्याचें तें सगळें
पैठणी प्रेम आहे. (विकारविलसित)

नाहीं संतपण मिळत हें हाटीं । हिंडतां कपाटीं रानीं वर्नीं ॥
नये मोल देतां धनाचिया राशी । नाहीं तें आकाशीं पाताळीं तें ॥
तुका म्हणे आहे आपल्या तें अंगीं । गवसेना जगीं दुजे ठायीं ॥ १ ॥
(तुकाराम)

पेकूनि प्रधानांची युक्ति । कंसासी हर्ष न समाय चिर्ची ।
म्हणे तुमचे बुद्धीपुढें बृहस्पती । उणा वाटे मजलागीं ॥ १ ॥ (श्रीधर)

तां गोखुरांमागें चांगलीं । पावलें हरीचीं उमटलीं ।
 अक्रूरें घेउनीयां धुळी । लावेली भाळीं आपुले ॥ २ ॥ (कित्ता)
 यावरि बोले कुरंगनयनी । कोण तुम्हांस बेसवलि भोजनीं ।
 होचि चिंता अपार मनीं । मजलागोनी वाटते ॥ १ ॥ (महीपती)
 मोक्ष-सिंहासनाची पायरी । प्रथम नाँम अयोध्यापुरी ।
 ज्ञानस्वरूप जीमाझारी । राज्य करी हरिश्चंद्र ॥ १ ॥ (मुक्तेश्वर)
 लतेतळीं रुंद निरुंद कालवे । गळोनि तेथें मर्करंद कालवे ॥
 परागंही सांद्रं तयांत रंगती । फुलांसवें भुंगतंती तरंगती ॥१॥(रघु. पं.)
 जो पाहे सदसद्विचार हृदयीं जोपा जनाची करी ॥
 जो पावे समयीं, विशेष गणिला जो पावनांभीतरी ॥ (कित्ता)
 ज्ञाता जो सरसावला नव रसांमाझारि झुंगारसा ॥
 शोभे तामरसीक्ष तो नळ रसानाथ स्तवूं फारसा ॥ (कित्ता)
 टाकी उर्पांनह, पदें अतिमंद ठेवी । केली विजार वरि डोरोंहि मौन सेवी॥
 हस्तीं करी वलर्य उंच, अशा उपायीं । भूपें हळूच धारिला कलहंस पायीं
 ॥ २ ॥ (कित्ता)

कळी^१ करि सुनिर्मळीं परम उग्र दावा नळीं ।
 तयांत अविशुद्ध मी शलभ जेंवि दावानळीं ॥
 व्रणार्त पशुच्या शिरावरि वनीं उभे काक-से ।
 स्मरादि रिपु मन्मनीं, अहि न काळ भेका कसे ? ॥ (केकावली)

६ हरिणाक्षी. ७ 'अयोध्या, मथुरा, माया, काशी, कांची, अवन्तिका, । पुरी द्वारवती
 चैव सप्तैता मोक्षदायकाः' ॥ १ ॥ या सात मोक्षदायक पुरींमध्ये अयोध्येचें नांव पहिलें
 आहे. ८ फुलांतला मध. ९ फुलांतले रजःकण. १० दाट. ११ भुंग्यांच्या ओळी. १२पालन.
 १३ 'पुण्यश्लोको नलो राजा' इत्यादि श्लोकांत नळाचें नांव पहिलेंच आहे, त्यावरून
 पवित्र मंडळींत विशेष मानिलेला असा आशय. १४ कमलनेत्र. १५ पृथ्वीपति. १६ जोडा.
 १७ झगा. १८ कडे. १९ नळराजा पवित्र, तरी त्याच्याशीं कळीनें भयंकर बैर केलें. मग
 मी तर पापी आहे, वणव्यांत सांपडलेल्या दोऱ्यासारखी माझी गत आहे. जखमी जनाव-
 राच्या ढोक्यावर कावळे बसावे तसे काम क्रोधादि शत्रु माझ्या मनांत उभे आहेत. मग
 (नसले) साप (मजसारख्या) बेडकाचा चट्टामट्टा करणार नाहीत का ?

प्रभो शरण आलियावारि न व्हां कधीं बांकडे ।

म्हणोनि इतुकोंचि हें स्वहित-कृत्य जीवांकडे ॥

प्रसाद करितां नसे पळ विलंब बापा खरें ।

घनंतु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पांखरें ॥ २ ॥ (कित्ता)

तेव्हां धावुनि बैसे पार्थ सुभद्रारथीं जसा पाटीं ।

सुचिरें क्षुधित ब्राह्मण हां हां म्हणतांहि वाढिल्या ताटीं ॥ ३ ॥

(मोरोपंत)

हस्तांत कोदंड, पदांत पादुका, स्कंधासि तूंगीर, शिरीं जटावली ।

कासेस वल्कांबर, मूर्ति राघवी ऐशापरी ती विपिनास चालली ॥ १ ॥

(वनविहार)

क्रोधें जळे मणि अचेतन सूर्यकांत ।

ज्या लागतांचि दिननीयक-पाद घात ॥

मंभावितांत गणना पहिली जयाची ।

साहेल तो पण कशी शठता दुजाची ? ॥ १ ॥ (वामन)

दिसे ज्या प्राणांची स्थिति जलर्ज-पत्रोदक जसें ।

नयासाठीं केलें विविध बहु म्यां पातक असें ॥

पुढें द्रव्याढ्यांच्या प्रचुर धनलांभास्तव वृथा ।

विलज्जे म्यां केली बहुतर मृषात्मस्तुति-कथा ॥ २ ॥ (कित्ता)

जो मानसीं विहरतो विहरो परी तो ।

कां आमुची कुलसती असती करितो ? ॥

२० चातकाकरितां मेघ पडतो हे खरें, पण त्यानें निदान तोंड तरी उघडलें पाहिजे. तसें तुम्ही तेव्हांच प्रसाद करितां हें खरें, पण जीवांनीं तुम्हांला शरण तरी आलें पाहिजे असा भाव. २१ फार वेळचा उपाशी. २२ धनुष्य. २३ भाता. २४ झाडांच्या सालींचें ब्रज. २५ रामाची (मूर्ति). २६ सूर्याच्या पायांचा (किरणांचा) प्रहार. २७ लुच्चेगिरी. २८ कमळाच्या पानावरचें पाणी. २९ खोटी स्वतःच्या स्तुतीची कहाणी. ३० नळाचा कीर्तिरूपी हंस मास सरोवरापर्यंत येऊन विहार करितो, तो करो बापडा, पण 'आम्ही सुवर्णकांति हंस' ही जी आमच्या कुळाची कीर्ति ती नाहीशी करितो. कारण तो शुभ्र असल्यामुळे त्याच्या छायेनें आम्ही शुभ्र होतो. तेव्हां नळा, तूं आपला कीर्ति हंस आवरून बे असें पाहणें घेऊन आम्ही पृथ्वीवर आलों आहों.

राखीं नळा निज यशोमय हंसराया ।

आलों महीवर फिराद अशी कराया ॥ १ ॥

(रघु० पं.)

मी गुंतलों नळ-महींद्र-गुणीध-पाशीं ।

सेवेसही मग करून तयाचपाशीं ॥

आलोकुनी कवण या चतुरा न नाचे ।

लोकेशता विभवही चतुराननाचें ॥ २ ॥

(कित्ता)

अवधानाचेनि हातें । नेयां पां हृदयां आंतोंतें ।

हं रिझवितील आणितें । जाणांचिए ॥ १ ॥

(ज्ञानेश्वर)

पैं गा मनुष्यांचेया सहस्रा । माझि विपांडलेयांचि पथ धिर्वसा ।

तेसेयां धिंवसेकरां बहुवसां । माझि विरला जाणे ॥ २ ॥ (कित्ता)

आतां तेया पडणेंयां अरीतें । पडण चुकवावया पुरतें ।

नाहिं म्हणौनि तेंथें । पडवेंचि पडे ॥ ३ ॥

(कित्ता)

इयापरी त्यजी देहांतें । तो त्रिशुद्धी पावे मातें ।

जेयां पावणेयां परीतें । आणिक नाहीं ॥ ४ ॥

(कित्ता)

आतां स्त्रीगणाचां पैकीं । माझिया विभूति सात येकि ।

तिया आइक कवर्तिकां । सांघिजती ॥ ५ ॥

(कित्ता)

पाहे पां दूध पवित्र आणि गोड । पासिं चि त्वचेचिया पदरासि आड ।

परि ते अग्वेरूनि गोचिड । अशुद्ध काइ नेघती ॥ ६ ॥ (कित्ता)

३१ नळराजाच्या गुणांच्या जाळ्यांत. या चतुराला (नळाला) ब्रह्मदेवाचें लोकपतिव व वैभव (लाभलेलीं) पाहून कोण नाचणार नाहीं ? ३२ लक्ष्य हाच हात, त्यानें. ३३ न्या. ३४ हृदयाच्या आंत. ३५ इच्छेला. ३६ जाणत्यांच्या. ३७ थोड्यांनाच. ३८ धमक. ३९ धमक बाळगणाऱ्या पुष्कळांत. ४० एकद मनुष्यानें उडी घेतल्यावर पडण्याच्या अलीकडे, पडणें चुकविण्याजोगें साधन नाहीं. ४१ निश्चयानें. ४२ ज्या पावण्यापलीकडे. ४३ कौतुकानें. ४४ सांगितल्या जातील. ४५ दूध कातण्याच्या आंतल्या बाजूला जवळच असतें, पण तें सोडून मूर्ख गोचडी रक्तच बेत नाहीं का ?

अकरावा पाठ.

षष्ठी-अधिकार.

१३७. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें 'षष्ठी' विभक्ति ही, नामाच्या नामावर चालणाऱ्या सत्तेचें उदाहरण असून, तिचा संबंध क्रियापदाशीं प्रत्यक्ष पोहोंचत नाही. षष्ठीचा दुसरा विशेष हा की, त्या विभक्तीच्या रूपांचें स्वरूप विशेषणासारखें असतें व पुढच्या शब्दाच्या लिंग वचनानुसार तें बदलतें. जसें:— 'हरीचा रुमाल,' 'हरीची टोपी,' 'हरीचें पुस्तक.'

१३८. षष्ठीचा मुख्य अर्थ मालकी किंवा स्वामित्व. ज्या शब्दाची दुसऱ्या एखाद्या नामवाचक शब्दावर मालकी उद्दिष्ट असेल तो शब्द षष्ठांत घालतात. जसें:— 'माझें घर,' 'राजाचा मुकुट.' या मालकीच्या अर्थांत पुष्कळ बारीक छटा उत्पन्न होऊन षष्ठीच्या उपयोगाची व्याप्ति पुष्कळच वाढली आहे, तिचा आतां क्रमानें विचार करूं.

१३९. क्रियेच्या कळाशीं कर्त्याचा असलेला संबंध दाखविण्याकरितां षष्ठीचा उपयोग होतो. जसें:— 'पक्ष्याचें घरटें,' 'रामाचें पत्र.'

१४०. षष्ठीवरून केव्हां केव्हां 'नातें, पोष्यपोषकभाव, स्नेहभाव, आपलेपणा' वगैरे दाखविले जातात. जसें:— 'माझा भाऊ,' 'विमा कंपनीचा एजंट,' 'आमचा भारत.'

१४१. संबंध पदार्थाचा आपल्या अंशाशीं संबंध दाखविण्याकरितां षष्ठी घालतात. जसें:— 'घराचा मजला,' 'सुपारीचें सांड.'

१४२. वस्तूशीं गुणांचा धर्म-धर्मी संबंध षष्ठीनें दाखविला जातो. जसें:— 'रागाचा पुतळा,' 'योग्यतेचा माणूस.'

१४३. ज्या द्रव्याचा एखादा पदार्थ बनविला असेल त्याचा त्या पदार्थाशीं प्रकृति-विकृति संबंध दाखविण्यास षष्ठी घालतात. जसें:— 'बोळची लेखणी,' 'मोत्यांची कठा,' 'कायद्याचें पुस्तक' इ०.

१४४. जेथें एखादा पदार्थ ठेवावयाचा, त्या पदार्थाशी त्या स्थानाचा आधाराधेय संबंध षष्ठीने दाखविला जातो. जसे:—‘तेलाची तपेली,’ ‘पुस्तकांचें कपाट’ इ०.

१४५. वंशाचा किंवा घराण्याचा व्यक्तीशी संबंध षष्ठीने दाखवितात, पण गोत्राचा संबंध सामासिक विशेषणानें किंवा सप्तम्यन्त विशेषणानें दाखवितात. जसे:—‘दामल्यांचा तिनू,’ पण ‘काश्यपगोत्री किंवा काश्यपगोत्रांतला नवरामुलगा.’

१४६. मनोविकारांचें उत्पत्तिकारण षष्ठांत घालतात. जसे:—‘आईची ममता.’ ‘पैशाचा लोभ.’ ‘बोलण्याचें नवल.’ ‘वाघाची भीति.’

१४७. व्यक्तीचा गुणाशी गुणि-गुण संबंध षष्ठीने दाखवितात. जसे:—‘मनाचा मोकळा,’ ‘जिभेचा जड,’ ‘वचनाचा धड,’ ‘मैद मुर्साचा कोंवळा’ (तुकाराम).

१४८. ‘कारण, उपयोग, किंवा हेतु’ दाखविण्याकरितां कधीं कधीं षष्ठीचा उपयोग करतात. जसे:—‘गाडीचा घोडा,’ ‘विक्रीचा माल,’ ‘खाण्याचा जिन्नस.’

१४९. एका स्थितींतून दुसऱ्या स्थितींत संक्रमण षष्ठीने दाखवितात. जसे:—‘श्रीमंताचा गरीब झाला.’ ‘संस्कृताचें प्राकृत करा.’

१५०. दोष, आरोप, व तन्निमित्त होणारी शिक्षाही षष्ठीने दाखवितात. जसे:—‘चोरीचा आरोप,’ ‘बालहत्येचा दोष,’ ‘काळ्या पाण्याची शिक्षा.’

१५१. एखाद्या मिळकतीचें उत्पन्न किंवा वस्तूची किंमत सांगतांना त्या मिळकतीची किंवा वस्तूची षष्ठी घालतात. जसे:—‘शेताचा फाळा.’ ‘ह्या डाळबाचा एक आणा येईल.’

१५२. गुणि-गुण संबंध दाखवितांना एखादे वेळीं गुणवाचक शब्दाचीच षष्ठी घालून त्याजकडे स्वाभाविक देतात. जसे:—‘सचोटीचा माणूस,’ ‘चतुराईचें काम.’

१५३. कर्तृवाचक नामांचा कर्माशी संबंध षष्ठीने दाखवितात. जसे:—‘मुलांचा शिक्षक.’ ‘तापाचा उतारा.’

१५४. पदार्थाच्या किंमतीचा भाव किंवा दर सांगण्यास षष्ठीचा उपयोग करतात. जसे:—‘तिसांचें सोने’ (तीस रुपये तोळा मिळणारें सोने). ‘तीन शेरांचे गहू’ (रुपयाला तीन शेर भावाचे गहू).

१५५. एकाच शब्दाची द्विरुक्ति होऊन पूर्वीच्या शब्दाचें संबंधी विशेषण होतें आणि पुढला शब्द त्याचें विशेष्य होतो. या विशेष्याप्रमाणें षष्ठ्यन्त विशेषणाचें रूप फिरतें, व त्यापासून समाहाराचा, निश्चयाचा, दुःखाचा वगैरे बोध होतो. जसें:- 'पैशाचा पैसा गेला.' 'गांवचे गांव ओस पडले,' 'कोण कुणाचा सखा.' हानीच्या अर्थी कचित् 'परी' हें अव्यय घालतात. जसें:- 'पैशापरी पैसा गेला.'

१५६. काळासंबंधी नियमितपणा दाखविण्यासाठींही द्विरुक्त षष्ठीचा उपयोग करितात. जसें:- 'तो तारखेच्या तारखेस भाडें देतो.'

१५७. षष्ठीनें केव्हां केव्हां कालदर्शक सप्तमीचा अर्थ होतो. जसें:- 'रात्रीचा जागतो व दिवसाचा निजतो.'

१५८. षष्ठ्यवरून पुष्कळ वेळां संबंधी विशेषणाचा, गुणविशेषणाचा, रीति विशेषणाचा वगैरे अर्थ होतो. जसें:- 'मंगळवारचा केसरी,' 'काळ्या रंगाचा घोडा,' 'फिरण्याचा छंद.'

१५९. स्थळ व काळ यांची मर्यादा दाखवितांना षष्ठ्यन्त विशेषणाचा अधि-करणार्थी उपयोग होतो. जसें:- 'मी घरचा एकटा आहे.' 'सात दिवसांचा उपाशी.'

१६०. षष्ठीचा कचित् अपादानार्थी पंचमीच्या अर्थानें उपयोग होतो. जसें:- 'पंतोजीचा मार मिळेल.' 'त्या वाटेला चोराचें भय आहे.'

१६१. षष्ठीचा केव्हां केव्हां चतुर्थीच्या अर्थानें उपयोग करितात. जसें:- 'मला तुझी काळजी करावी लागते.' 'देव सर्व जगाची चिंता वाहतो.'

१६२. 'बद्दल, बाबत-द, विषयी, विशीं, संबंधी,' या शब्दयोगी अव्ययां-वरून षष्ठीचा बांध होतो. जसें:- 'घराबद्दल वाद.' 'हक्कासंबंधी तक्रार.' 'येविशीं चिंता करूं नये.'

१६३. षष्ठीचा उपयोग संस्कृतांत फार अनियंत्रित आहे. मराठीत तो तितका नाही, तरी बराच आहे. जुन्या मराठीत षष्ठीचा प्रत्यय गाळून नुसत्या सामान्य-रूपानें विभक्ति दाखविण्याचा प्रचार होता. जसें:- 'तें मना नये श्रीमुरारि (च्या)' (ज्ञानेश्वर). कचित् इतर विभक्तीच्या संबंधानेंही अस प्रकार आढळतो. जसें:- 'होता तेयाचा हातु (हार्ती)। पैठें जालें' । (ज्ञानेश्वर).

१६४. अधिकाराचा तिसरा प्रकार जो 'नामांवर चालणारी अव्ययांची सत्ता' त्याचा एक मासला कलम १३६ (च) मध्ये आला आहे. दुसरा मासला म्हणजे शब्दयोगी अव्यये प्रातिपदिकांचे सामान्यरूप करितात तो होय. बहुतेक शब्दयोगी अव्यये ही स्वतः कोणत्या तरी प्रातिपदिकांची विभक्त्यन्त रूपे आहेत व जुन्या मराठीत त्यांचा स्वतंत्र उपयोग होतही होता. पण आता त्यांतील बहुतेक अव्यये बनलेली असून त्यांच्या पूर्वी शब्दांचे सामान्य रूप होतें. अव्ययांच्या सत्तेचा तिसरा मासला म्हणजे संबोधनार्थी अव्यये आपल्या नामांवर वचनांपुरती सत्ता चालवितात हा होय. जसे:- 'बायांनो या सोडोनी' (शाकुंतल). 'अगा प्रचीतीचे लोक हो !' (रामदास).

११ पाठावली.

ही बघीतलीस खुणगांठींच्या फुग्यांनीं उपरण्याची कशी
सुतपुंतळी झाली आहे ती ! (प्रेमसंन्यास)

प्रकरण जरा जड आहे, पण तुझ्यापासून तिला नरम करण्याची
गुरुकिल्ली आतां शिकलोंच आहे. (त्राटिका)

मी या तोतयाची थोडी गय केली, पण त्यामुळे तोतया शेणा-
मेणाचा होता, तो लोखंडाचा होऊन बसला. (तोत० बंड)

शेणाचा भार हलका करायला सरड्यानें धांवण्याचें कारण
नाहीं. (किता)

प्रत्यक्ष चक्रवर्ती राजाच्या दर्शनाचे अभावीं त्याच्या प्रति धीचें
दर्शन सुद्धां 'रवि-अरुण' न्यायानें त्यांना मंगलदायकच होतें.
(केळकर)

आणि इकडचा सूर्य इकडे उगवला तरी इकडून कांहीं पै सुद्धां
सुटायची नाहीं. (शारदा)

तेच शेवटीं त्याच राष्ट्रांचे दासःनुदास झालों, आणि याला
कारण आमचे आम्हीच ! (किता)

तुला सांगून ठेवतें पडली तर त्या महाराजांची सेवाच माझ्या
उपयोगी पडेल. (सौमद्र)

माय ती सर्पीण बाप जरी बोका । त्यांचे संगें सुखा न पवे बाळ ॥१॥
चंदनाचा झूळ सोनियाची बेडी । सुख नेदी फोडी प्राण नाशी ॥ २ ॥
तुका म्हणे नरकीं घाली अभिमान । जरी होय ज्ञान-गर्व-ताठा ॥३॥
(तुकाराम)

मोक्षाचें तों आम्हां नाहीं अवघड । तों असे उघड गाठोडीशीं ॥
भक्तीचे सोहळे होतील जीवासी । नवल तेविशीं घुरावितां ॥
ज्याचें त्यासी देणें कायसें उचित । मानूनिया हित घेतों सुखें ॥
तुका म्हणे सुखें देई संवसार । आवडीसी थार करीं माझ्या ॥ २ ॥
(किता)

नामा म्हणे मज वाटतसे चित्तीं । करीतसे खंती फार तुझी ॥ (नामदेव)
अवघाची संसार सुखाचा करीन । अवघ्या भावें धरीन विट्टल एक ॥
(नामदेव)

दिनाचा दयाळू मनाचा मवाळू । स्नेहाळू कृपाळू जनीं दासपाळू ॥
तया अंतरीं क्रोधसंताप कैचा । जर्गी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा ॥१॥
(रामदास)

भल्या माणसा दसलाखांची गोष्ट सांगतो फोंडुं नको ।
पक्षाशीची झुलुक लागली बाइल दुसरी करूं नको ॥ (शारदा)

मंदाकिनीमंघिल जीं कनकूरविंदें ।
तीं जेवितों मृदुल-नाल-मृणाल-कंदें ॥
आम्ही असों नृपसुते तरि कांचनाचे ।
जें कार्य तें धरिल कीं गुण कारणाचें ॥ १ ॥ (रघु. पं.)
पढवीन ज्यासि विद्या ही त्यास फळेल, तुंहि घे शाप ।
तुज कोणीही ऋषिसुत न वरील फळो तुझें तुला पाप ॥ १ ॥ (मोरोपंत)

२ गंगेतील. ३ सोन्याचीं कमळे. ४ ज्यांचे देठ, तंतु व गळे मऊ आहेत अशीं कमळे. ५ सोन्याचे.

चवदावा पाठ.

रुदन्ते.

२१० ज्या शब्दावरून क्रियेचा अपूर्ण बोध होतो, अशा धातुसाधितास 'रुदन्त' असे म्हणतात. संस्कृतप्रमाणे मराठी वाक्यरचनेतही रुदन्तांचा उपयोग मोठा आहे. संक्षेप, विस्तार, आणि शोभा या तिन्ही कामांला रुदन्त येतात. १ धातुसाधित नामें, २ वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें, ३ वर्तमानकाल-वाचक अव्ययांचे दोन प्रकार, ४ भूतकालवाचक कर्तरि व कर्माणि विशेषणें, ५ भूतकालवाचक अव्ययें, ६ भविष्यकालवाचक विशेषणें, आणि ७ विध्यर्थक विशेषणें; ही मुख्य रुदन्ते आहेत. त्यांचा क्रमानें विचार करूं.

२२१ धातूला 'णें' प्रत्यय लागून नपुंसकालिंगी नाम होतें, व तें इतर नामांप्रमाणें वचन विभक्ति घेतें. हें व इतर धातुसाधितें सकर्मक क्रियापदांपासून झालीं असल्यास कर्मासह उपयोगांत येतात. ह्या धातुसाधित नामावरून क्रियेच्या अर्थाचा बोध होतो. जसे:—'माझे बोलणें तुला आतां कडू लागेल.'

(क) 'णें' कारान्त नामावरून केव्हां केव्हां 'विनंति, सूचना, निरूपण' वगैरेचा बोध होतो. जसे:—'शरीर भेदावरी न जाणें' (रामदासस्वामीचें पत्र). 'आपण श्रीच्या आज्ञेप्रमाणें देवाचा कार्यभाग चालूं देणें,' (कल्याणस्वामीचें पत्र). 'स्काळीं लवकर उठणें, मग स्नानसंध्या करणें, मग पुराण सांगणें, असा त्यांचा नित्यक्रम असे.'

(ख) 'णें' कारान्त नाम 'आहे' या क्रियापदाचें उद्देश्य असतांना 'जरूरीचा' किंवा 'कर्तव्याचा' बोध होतो. जसे:—'तुला काय करणें असेल तें कर.'

(ग) पुष्कळ वेळां हीं नामें सामान्यनामांच्या अर्थानें उपयोगांत येतात. जसे:—'असें बोलणें (भाषण) ठीक नाही.'

नामं व सर्वनामं.

१६९ ' ज्या प्रातिपादिकांना स्वतःचा अर्थ नसतो, व जी नामांबद्दल योजतात आणि ज्यांना त्या नामांचा तेवढ्यापुरता अर्थ आलेला असतो त्यांस सर्वनामं असे म्हणतात. ' (रा. भि. जोशी). सर्व नामांचे (१) पुरुषवाचक (२) दर्शक (३) संबंधा आणि (४) प्रश्नाधिक असे चार भेद आहेत.

१६९ मराठीत पुरुषवाचक सर्वनामें 'मी' आणि 'तू' हीं दोनच आहेत, व त्यांचीं अनेक वचनें अनुक्रमें, 'आम्ही' व 'तुम्ही' अशीं होतात. या सर्वनामांचा विशेष हा कीं त्यांना लिंगविकार नाही, अर्थात् त्यांचीं तीन्ही लिंगीं रूपें सारखींच होतात.

१७० पुरुषवाचक सर्वनामांचा दर्जा एकाद्या स्वतंत्र नामाप्रमाणें असतो. म्हणून तीं नामाला विशेषणादाखल लागत नाहीत. क्वचित् त्यांच्यापुढें जर नामाचा उपयोग केलेला असला तर तीं आपले प्रत्यय स्वतंत्र घेतात व पुढेंचें नाम त्यांचें विशेषण मानावें लागतें. जसें:- 'मला गरबाला काय, तुम्ही द्याल तें चालेल.' 'तुम्ही पोरांनीं अलीकडे नाळ सोडला.'

१७१ पुरुषवाचक सर्वनामांच्या अनेकवचनांत स्वतः पुरुष आणि इतर यांबा समावेश होतो. जसें:- 'आम्ही' म्हणजे बोलणारा स्वतः व इतर मंडळी. 'तुम्ही' म्हणजे तूं व इतर मंडळी (बोलणारा खेरीज). ज्या वेळीं द्वितीय पुरुषाच्या अनेकवचनांत बोलणारा स्वतःस सामील करूं इच्छितो तेव्हां तो अनेकवचनीं 'आपण' असा प्रयोग करून क्रियापद प्रथम पुरुषीं अनेकवचनीं घालतो. जसें:- 'आपण आज नाटकाला जाऊं' (मी व तुम्ही नाटकाला जाऊं), 'आपण आज नाटकाला चला' (तुम्ही नाटकाला चला.)

१७२ बोलणारा हा मोठा मनुष्य, ग्रंथकार, वर्तमानपत्रकार वगैरे असल्यास किंवा सलगीनें, विनोदानें वगैरे बोलत असल्यास, प्रथम पुरुषाच्या अनेक वचनाचा उपयोग करतात. जसें:- 'आम्ही कालच्या अंकांत हेंच म्हटलें होतें.' 'आम्ही नाही येत जा.'

१७३ त्याचप्रमाणें द्वितीय पुरुषालाही बहुमान देण्याकरितां अनेकवचन घालतात. जसें:- 'तुम्ही (तूं,) परम चांगले बहु समर्थ दाते' (मोरोपंत).

१७४ केव्हां केव्हां 'खुद्द, अस्मादिक' वगैरे शब्द घालून पुरुषवाचक सर्वनामांचा बोध होतो. जसें:- 'आज अस्मादिक (मी) नाटकाला जाणार आहेत.' 'खुद्दांची स्वारी (तूं) आलेली दिसते.' अशा वेळीं क्रियापद तृतीय पुरुषीं नामाच्या पुरुषानुसार असतें.

१७५ पुरुषवाचक सर्वनामांना बहुमानानें बोलविण्याकरितां केव्हां केव्हां 'आपण' या नामाचा उपयोग करतात. जसें:- 'आपण आपल्या पंकांचा लाभ

आम्हांस दिला पाहिजे.' या नामाचा प्रथम व द्वितीय पुरुषी अर्थ होतो, पण मध्य हिंदुस्थानांतील मराठीत 'आपण'चा उपयोग तृतीय पुरुषी देखील करितात. जसे:—
'आपण उत्तर पाठविण्याची रुपा करतील.'

१७६ 'आपण' शब्द 'स्वतः' या अर्थानेही घालतात. जसे:—'तो आपणच येईल, तू नको त्याला बोलावू.'

१७७. एकादें नाम किंवा सर्वनाम एकदां येऊन लगेच त्याची षष्ठी येणार असल्यास त्याची षष्ठी न घालतां 'आपण' शब्दाची षष्ठी घालतात. जसे:—'मी आपला धडा उत्तम केला.' 'मोर आपला पिसारा उभारतो.'

१७८ 'आपला' हें षष्ठ्यन्त विशेषण केव्हां केव्हां निरर्थक आलेलें असतें. जसे:—'मी आपला जातो कसा.'

१७९ 'स्वारी, राजश्री, व्याद, धिंड-का, वगैरे कांही नामें सर्वनामांबद्दल घालतात. जसे:—'आपली धिंड आतां जाऊं दे' 'ही व्याद (हा) कां आली?' नवरा, सासू, सासरा वगैरे मंडळींना बहुमानार्थी बोलविण्याकरितां महाराष्ट्रांतील स्त्रिया 'इकडे' 'तिकडे' 'स्वारी,' 'स्वतः', 'स्वामी' वगैरे शब्दांचा उपयोग करितात. जसे:—'इकडे (नवरा किंवा सासू इ०) चलणार ना!'

१८० मराठीत दर्शकसर्वनाम दोन आहेत. पैकी 'तो' यावरून दूरच्या, व 'हा' यावरून जवळच्या पदार्थाचा बोध होतो. हीं सर्वनामें नामांस विशेषणभूत होऊन किंवा स्वतंत्रही येतात. जसे:—'तो', 'हा आला,' इ०.

१८१ 'तो' व 'हा' हीं दोन्ही सर्वनामें एकाच विशेष्याला लावून 'पूर्वी सांगितलेला' असा अर्थ आणतात. जसे:—'तो हा (पूर्वीक गुणविशिष्ट) न करी तें काई ॥ (तुकाराम).

१८२ जुन्या गोष्टींची आठवण काढतांना 'तो' हें सर्वनाम अनेक विशेष्यांना लावतात. जसे:—'ती शाळा, ते पंतोजी, ती चिंचांचीं झाडे—लहानपणाची मौज कांही वेगळी होती.'

१८३. तुलना करितांना दर्शक सर्वनामांचा उपयोग करितात. जसे:—'हा आपला व तो परका असा भेद साधूपाशीं नसतो.'

१८४. पण केव्हां केव्हां हीं सर्वनामें पुरुषवाचक सर्वनामाप्रमाणें नामाचा दर्जा घेऊन वाक्यांत येतात. अशा वेळीं त्यांच्यापुढें नाम असलें तर तें नाम ह्या सर्वनामांना विशेषणभूत होतें, सर्वनामांना स्वतंत्र विभक्ति प्रत्यय लागतात, व अर्थदृष्ट्याही त्यांना प्राधान्य येतें. जसें:—‘त्याला भामट्याला काय, सारें आपलेंच’ व ‘त्या भामट्याला काय, सारें आपलेंच.’ ह्या दोन्ही वाक्यांत अर्थाचा फरक आहे. पहिल्या वाक्यावरून नामाचा (भामट्याच्या वर्गाचा) बोध होतो, व भामटा म्हटला की तो लोकांचा जिन्नस उपटणारच, तसाच हाही उपटणार असा ध्वनि निघतो. दुसऱ्या वाक्यावरून विशेषणाचा अर्थात् एका विशिष्ट भामट्याच्या चोरपणाचा बोध होतो.

१८५ ज्या वस्तूविषयी अगर व्यक्तीविषयी संबंध दाखवून पुढें बोलावयाचें आहे, तिचा संबंध दाखविणारें जें सर्वनाम त्यास संबंधी सर्वनाम म्हणतात. मराठीत ‘जो’ हें एकच संबंधी सर्वनाम आहे, व तें दर्शकसर्वनामाप्रमाणें नामास विशेषणभूत असतें. हें सर्वनाम वाक्यांत आलें म्हणजे त्याच्यापुढें त्याच्या बरोबर रीचें दर्शक सर्वनाम येतें. जसें:— ‘जो ज्येष्ठ राम तो गौर’ (मोरोपंत) ‘ज्याचें जया ध्यान । तेंचि होय त्याचें मन’ (तुकाराम).

१८६ मराठीत ‘कोण’ व ‘काय’ हीं दोन प्रश्नार्थक सर्वनामें आहेत. परकी ‘कोण’ पासून व्यक्तीगत नामाचा व उच्च प्राणिवाचक नामाचा बोध होतो. ‘काय’ हें सर्वनाम निर्जीव वस्तु व हलक्या प्रतीच प्राणी यांस लावतात. क्वचित् निरस्कार दाखविण्याकरितां उच्च प्राण्याला उद्देशूनही ‘काय’ चा उपयोग करतात. जसें:— ‘तो कोण मनुष्य?’ ‘तें काय आहे?’ ‘हें रे काय?’ ‘काय मूर्ख मनुष्य आहेस रे?’

१८७ ‘कोण’ व ‘काय’ यांचा केव्हां केव्हां संबंधी सर्वनामासारखा उपयोग करितात. जसें:— ‘कोण करील तो निस्तरील.’ ‘काय सांपडेल तें उचल.’

१८८ ‘कोण’ व ‘काय’ हीं सर्वनामें विशेषणरूप असूनही त्यांना लिंग-विकार होत नाहीत. ‘काय’ ला तर विभक्तिप्रत्यय देखील लागत नाही. ‘कोण’ चा अज्ञात व्यक्तीबद्दल उपयोग करितांना त्याचें नपुंसकलिंग ठेवतात. जसें:— ‘कोण तें?’ ‘इकडून आतां कोण गेलें?’

१८९ नियमित पदार्थांतून किंवा व्यक्तींतून एका विषयी बोलायचा असा ल्यास 'कोणता' किंवा 'कोणचा' या शब्दांचा उपयोग करितात. जसे:—
'तुला कोणतें पुस्तक पाहिजे ?'

१९० तुलनात्मक निर्देश करितांना 'काय' चा उपयोग 'हा झाला तरी' 'तो झाला तरी' अशा अर्थाने करितात. जसे:— 'रामा काय, आणि गोविंदा काय, दोघे सारखेच.'

१२ पांठांवली.

तिकडल्या मित्रमंडळींनीं तिकडली थट्टा कांहीं कमी केली
असें नाही. (पण लक्ष्यां०)

एका हीं स्वारीचीं मुक्ताफळे ! (फाल्गुनराव)

पण यांचा कोठें भरंवसा बसतो आहे ? मग मला असें वाटलें
कीं या राजश्रीची प्रत्यक्षच खात्री करावी. (विकार विल०)

आजोबांचें व त्यांचें विळयाभोंपळयाइतकें उजू ! प्रत्यक्ष बाप
पण आपलें एवढें तेढें ! (पण ल०)

हं, आतां शेलारीवर वळली वाटतें संक्रांत ! (शारदा)

यजमान, आपण कांहीं वृद्ध नाहीत. तेव्हां यांचा निषेध आप-
ल्याला लागूं पडतच नाही. (किता)

आहा, काय नेसली आहेस पण ! ते वेणीचे केस काय विस-
कटले आहेत ! (किता)

अहाहा ! बृहस्पतीच तुम्ही ! ! सांगा सांगा पाहूं काय इंगित तें !
(सौमद्र)

गेल्या तीस शतकांत आम्हीं एवढें मात्र केलें कीं आठ हात
लाकूड व नऊ हात ढलपी अशा मासल्याचीं अकटोविकट पुराणें
रचून ठेविलीं ! (निबंधमाला)

या जगांत अखेर सर्वांनाच साधतां येत नसते. राजकारण काय,
व्यवहार काय, गंजीफांच्या डावासारखा आहे. (तोत० बंड)

ते आमचे वेद, त्या आमच्या श्रुति, त्या आमच्या स्मृति, तीं
आमचीं उपनिषदे, तीं ब्राह्मणे— (प्रेमसंन्यास)

अशक्य तें तुम्हां नाहीं नारायणा । निर्जीवा चेतना आणावया ॥
मार्गे काय जाणों स्वामीचे पवाडे । आतां कां रोकडे दावूं नये ॥
थोर भाग्य आम्ही समर्थाचे कांसे । म्हणवितों दास काय थोडें ॥
तुका म्हणे माझे निववावे डोळे । दावूनि सोहळे सामर्थ्याचे ॥ १ ॥
(तुकाराम)

स्तवित तुजला आलों माई ! जसें सुचलें तसें ।
शपथ करितों त्वत्पादांची तुझेचि मला पिसें ॥
अजुनि कठिनें चित्तें मातें न दाविशि पाय जी ।
लव-कुश तुझीं बाळें, आम्ही अर्मातृक काय जी ? ॥ १ ॥
(निर्माल्यसंग्रह)

कुंती कर्णासि म्हणे, कर्णा कौंतेय तूं न राधेय ।
' राधे ' यथेष्ट म्हण, परि कर्णा कर्णास फार बाधे ' य ' ॥ १ ॥
(मोरोपंत)

पार्थ म्हणे वैरांटे ! रथ कुरुकटकासमीप राहूं दे ॥
गोधन हरावयास्तव आले भट कोण कोण पाहूं दे ॥ २ ॥ (कित्ता)
तो गुरु, तो गुरुनंदन, तो कृप, तो कर्ण, तो पितामह रे ॥
यांहीं धेनु वळाव्या शिव शिव ! गोपाळ ! रामकृष्ण ! हरे ! ॥ ३ ॥
(कित्ता)

१ वेद. ४ धर्मशास्त्र. ५ वेदान्त ग्रंथ. ६ वेदांतील एक भाग. ७ पराक्रम. ८ आई नसलेला. ९ तूं ' राधे ' अशा हांका इव्या तितक्या मार, पण त्या शब्दाला जोडून जो ' य ' लावतोस त्याची मला फार बाधा होते. कारण त्यावरून तूं राधेचा मुलगा असा अर्थ होतो, आणि तूं खरोखरी तसा नाहींस; असा कुंतीचा आशय. १० विराटपुत्रा उत्तरा ! ११ द्रोणपुत्र (अश्वत्थामा).

होतील नंदन-विलास जयास तो हा ।

आहे धनंजयहि धर्महि जाणतो हा ॥

रत्नाकरीं तुज विराजविता विहारी ।

हा पाहिजे तर वरीं नळरूपधारी ॥ १ ॥ (१५० पं.)

मग मशकु हा गजु । कां श्वप^३चु हा द्विजु ।

पेल इतरु हा आत्मजु । हें उरल के^२ ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)

सांघै कुमुददला^१चेनि ताटें । जेविला चंद्रकिरणें चोखटें ।

तो चकोरु काई वालुवंटें । चुंबितु आहे ॥ २ ॥ (कित्ता)

हें असो, वयसे^१र्चये सेवटीं । जैसें एकचि विये वांझोटी ।

मग ते मोहाची तुं^१गुटी । नाचों लागे ॥ ३ ॥ (कित्ता)

वेद तंवचि वानूनि चांग । जवं न दीसे तुझें आंग ।

मग आम्हां तेया मूग । एके र्पांती ॥ ४ ॥ (कित्ता)

१२ समुद्रांत. १३ अंत्यज, १४ कोटें. १५ कमलपत्रांच्या ताटांत. १६ वयाच्या उत्तर कालांत. १७ सत्व, रज, तम असें त्रिविध रूप. १८ वेद तुमची स्तुति करितो हें कुठपर्यंत? जोंपर्यंत तुमच्या रूपाची त्याला कल्पना झाली नाही तोंपर्यंत. ती झाल्यावर त्याचें वस्तुत्व बंद पडतें, व मग वेद आणि आम्ही एकाच माळेचे मणि ठरतो !

तेरावा पाठ.

वाक्यांचे घटक.

विशेषण.

१९१ ' नामानें दाखविलेल्या पदार्थाचा कांहीं विशेष गुण दाखविणारा शब्द तो विशेषण होय. ' मराठींत विशेषणाची योग्यता नामापेक्षां गौण मानलेली असल्यामुळे, त्याचा स्वतंत्र उपयोग बहुधा होत नाही. क्वचित् त्याचा स्वतंत्र उपयोग केला असल्यास तो नामादाखल केला आहे असें समजावें. जसे:- 'शहाण्यास शब्दांचा मार. '

१९२ मराठींत विशेषणांच्या पुढील विशेष्यांना विभक्तिप्रत्यय लागले असले तरी विशेषणांस ते लागत नाहीत. 'आ'कारान्त विशेषणांना लिंगवचनें लागतात, इतरांस लागत नाहीत. विशेष्यास विभक्तिप्रत्यय लागले असले तर 'आ'कारान्त विशेषणांचें सामान्यरूप होतें. इतरांचें तेंही होत नाही. जसे:- ' चांगला मुलगा, ' ' चांगली मुलगी, ' ' चांगलें मूल, ' ' चांगल्या मुलग्यास-मुलगीस-मुलांस, ' ' वाईट मुलगा-मुलगी-मूल, ' ' वाईट मुलास-मुलीस. '

१९३ विशेषणाचा विशेष्याशीं निकट संबंध असल्यामुळे तें नेहमीं त्याचे अगोदर येतें. परन्तु 'अस' धातूचा उपयोग केलेल्या वाक्यांत विधेयपूरक होणारें विशेषण विशेष्यानंतर येतें. जसे:- 'शाबास ! हुषार आहेस ' (शारदा)

(क) अशा वाक्यांत एकाच विशेष्यास अनेक विशेषणें असल्यास विधेय-पूरक विशेषण तेवढेंच पुढें येतें. सगळींच विधेयपूरक असल्यास सगळींच पुढें येतात. जसे:- 'विद्वान् मनुष्य पूज्य असतो. ' ' तूं मलिन, कुटिल, नीरस (आहेस), (मोरोपंत). कलम ६ मधील इतर क्रियापदांसंबंधी देखील हाच नियम समजावा.

१९४ चा-प्रत्ययान्त आणि ला-प्रत्ययान्त विशेषणें यांचें सामान्यरूप विक-
ल्यानें 'आ'कारान्त व 'ए'कारान्त होतें. जसें:— 'महारीण गेली वरले(ल्या)
आळी, ' (एकनाथ).

१९५ संबंधी विशेषणाचें विशेष्य क्वचित् गुप्त असतें, तेव्हां त्याचा समावेश
त्या विशेषणांतच झाला आहे असें समजून त्याचें नपुंसकलिङ्गी एकवचनी रूप
ठेवतात. जसें:— ' माझे असें आहे. ' ' तुमचें कसें चाललें आहे ! '

१९६ एका संबंधी विशेषणापुढें आलेलें विशेष्य वाक्यांत दुसऱ्या संबंधी
विशेषणापुढें त्याच अर्थानें येणार असल्यास त्याची विभक्ति दाखविणारा प्रत्यय
किंवा शब्दयोगी अव्यय संबंधी विशेषणाला लावून, विशेष्य गुप्त ठेवतात. जसें:—
' गोविंदाचा तोंडवळा रामाहून निराळा आहे. '

१९७ धातुसाधित संबंधी विशेषणांचा देखील क्वचित् नामांप्रमाणें उपयोग
होऊन तीं कर्त्याच्या, कर्माच्या किंवा इतर कारकांच्या विभक्ति घेतात. जसें:—
मला पुष्कळ वेळ बसावयाचें आहे. ' (कर्ता). ' तो वाचायचें ऐकत नाही. '
(कर्म). ' पाठ म्हणायच्याला इतका वेळ कशाला ! ' (संप्रदान).

१९८ अव्ययांना ' चा, ला, ईल ' प्रत्यय लागून होणारीं विशेषणें स्थलवाचक,
किंवा कालवाचक असतात. जसें:— ' कालचा ज्ञानप्रकाश ', ' तेथला बाजार-
भाव ', ' घराबोहेरील मोकळी जागा. '

१९९ ' इत्यादि, वगैरे, संबंधी, विषयीं (विशीं) वगैरे अव्ययांना देखील 'चा',
प्रत्यय लागून संबंधी विशेषणें होतात. जसें:— ' वाघ, सिंह, वगैरेचें वर्णन. '
घराबद्दलचा दावा. '

२०० सर्वनामांना प्रत्यय लागून झालेलीं विशेषणें सर्वनामांचें कार्य करितात.
हीं विशेषणें ' असा, जसा, तसा, कसा, केवढा, तेवढा, एवढा, जेवढा, कोणता,
कोणचा (कंचा), अमका, तमका, भलता, फलाणा, काहीं ' वगैरे आहेत. त्या-
तून कांहींचे उपयोग पुढें सांगितले आहेत.

२०१ ' असा (ऐसा), असला, असलाला, तसा, (तैसा), तसला ' यां
वरून प्रकाराचा बोध होतो. जसें:— ' असा मनुष्य. ' ' तसलें पुस्तक. ' ' अ-
सलाला आंबा. '

२०२ 'इतका, तितका, एवढा, (एसणा, एतुला), तेवढा (तेसणा, तेतुला), इतकाला, एवढाला, तेवढाला, तितकाला ' यांवरून संख्या किंवा प्रमाण दाखविले जाते. जसे:— ' इतका भात उरला. ' ' तेवढाले लाडू वळू नको. ' तितकी शाई कशाला ! '

२०३ 'असा-तसा ' वगैरेंच्या जोडप्रयोगावरून मोठेपणाचा किंवा तुच्छतेचा बोध होतो. जसे:— ' तो असा-तसा नव्हे. ' ' गातो आपला असातसाच. '

२०४ 'जसा (जैसा), जसला, जसलाला, जितका (जेउता), जितकाला, जेवढा, जेवढाला ' यांवरून संबंधी सर्वनामाचें कार्य होतें. जसे:— ' जेवढा व्याप तेवढा संताप. ' ' जसा राजा तशी प्रजा. '

२०५ 'कोणता, कसा, (कैसा-चा), किती, कितका, केवढा, कितीक ' यांवरून प्रश्नार्थक विशेषणांचें कार्य होतें. जसे:— ' कोणता मुलगा ! ' ' किती पेढे ! ' ' केवढा थाट ! '

(क) ' किती, कसा, कसला, केवढा ' यांवरून केव्हां केव्हां आदरादि भाव दाखविले जातात. जसे:— ' केवढा माणूस ! ' ' किती विनय ! '

२०६ 'कसला व कसचा' यांवरून कधीं कधीं अशक्यता व तुच्छता दाखविली जाते. जसे:— ' तो कसचा जातो ! ' क्वचित् अशा अर्थी 'काय' चा उपयोग करितात. 'तो काय मला मारितो ! '

२०७ 'कोण, कोणी, कोणसा, अमुक, फलाणा, अमका, कित्येक, अवघा, आघवा, सर्व, सगळा, काहीं, थोडा, केक, कितीक, कित्येक, भलता, एक, हर-एक' हीं सामान्य विशेषणांचें काम करितात. जसे:— ' कोणी एक मनुष्य, ' 'कोणसा मुलगा दिसला सरा, ' 'फलाणा म्हणतो म्हणजे काय ! '

२०८ 'उभय, उभयतां, परस्पर, अन्योन्य, एकमेक, येरयेरा ' हीं परस्परांन्वयी विशेषणांचें कार्य करितात. जसे:— ' उभयतां बंधु, ' 'एकमेकांशीं बोलू नका. '

२०९ 'एक एक, प्रत्येक, हरएक' यांनीं विभाग दाखविला जातो. जसे:— ' एक एक चला. ' ' हरएक मनुष्य. '

२१० 'स्वतः' हें व्यक्तिदर्शक विशेषण म्हणून उपयोगांत येतें. जसे:— ' मी स्वतः येतो. ' क्वचित् स्त्रिया नवऱ्याला उद्देशून त्याचा उपयोग करितात. जसे:— ' स्वतः येणें शालें. '

२११ 'काहा,' 'कोणी,' 'कित्येक' 'एक,' 'एक-दुसरे' वगैरे विशेषणें समुदायवाचक आहेत. जसे:—'काहीं असे म्हणतात, कित्येक तसे म्हणतात.'

२१२ एकाच तऱ्हेचीं दोन विशेषणें किंवा क्रियाविशेषणें मागे पडं आलीं म्हणजे दोन कल्पनांचा विरोध दाखवितात. जसे—'तू कुणकडे, मी कुणकडे !'

२१३ संख्यावाचक विशेषणांचा नामाप्रमाणें व विशेषणांप्रमाणें उपयोग होतो. या विशेषणांसंबंधीं पुढील गोष्टी ध्यानांत धरण्याजोग्या आहेत.

(क) दोन संख्या जोडून तयार झालेल्या विशेषणांवरून सामान्यतः त्या दोन संख्यांच्या दरम्यानच्या किंवा जवळजवळच्या संख्येचा बोध होतो. जसे:—'पांचपन्नास लोक,' 'दहावीस गाई.'

(ख) क्वचित् एकाच संख्यावाचकाचाही असा उपयोग करितात. जसे:—'दहा मुलीत मुलगी.'

(ग) 'शेंकडों, हजारों, लाखों' इत्यादि विशेषणांनीं मोठ्या समुदायाचा बोध होतो. जसे:—'तैमुरलंगानें शेंकडों गांवे उध्वस्त केलीं.'

(घ) संख्यावाचकाला 'एक' हा शब्द जोडून अदमासाचा बोध होतो. जसे:—'शंभर एक घरे जळलीं.'

२१४ संस्कृतप्रमाणें मराठींत विशेषणांचीं तारतम्यदर्शक निराळीं रूपें होत नाहींत. कांहीं संस्कृत रूपें मराठींत आयतीच घेतलेलीं आहेत. जसे:—'श्रेष्ठ, वरिष्ठ, कनिष्ठ, ज्येष्ठ,' इ०. मराठींत तारतम्यभाव दाखवावयाचा असल्यास विशेषणाच्या मागे, 'अधिक, पेक्षां, कमी, सर्वांत, सर्वाहून,' वगैरे शब्द अर्थानुरोधानें घालतात. जसे:—'तो अधिक उंच आहे.' 'हा सर्वांत हुषार आहे.'

२१५ 'वडील' व 'धाकटा' या शब्दांनीं वयाचें तारतम्य दाखविलें जातें. जसे:—'वडील भाऊ,' 'धाकटी बहीण.'

२१६ कांहीं विरोधी अर्थाच्या विशेषणांवरून तारतम्य दाखविलें जातें. जसे: 'गडद-फिका,' 'शिळा-ताजा,' 'कडक-सौम्य,' इ०.

२१७ जुन्या कवितेंतून कित्येक विशेषणांच्या मागे व क्वचित् नामाच्याही मागे 'अ' हें नकारवाचक अव्यय लावून मूळचाच अर्थ कायम राखलेला भाळतो. जसे:—'अचपळ मन माझे नावरे आवरीतां' (रामदास).

२१८ 'अ' किंवा 'न' हें अव्यय मार्गे लावून विशेषणादि सर्व शब्दांचे अर्थ सहा प्रकारांनी बदलतात. हे अर्थ येणेंप्रमाणें:- (१) तत्सादृश्य (सारस्व-पणा). जसे:- 'अब्राह्मण म्हणजे ब्राह्मणासारखाच पण प्रत्यक्ष ब्राह्मण नव्हे. (२) अभाव. जसे:- 'अब्राह्मण' म्हणजे ब्राह्मणांचा अभाव जेथें आहे असा (गांव). (३) तदन्यत्व. जसे:- 'अब्राह्मण' म्हणजे ब्राह्मणाहून वेगळा कोणीही. (४) तदल्पता. जसे:- 'अब्राह्मण' म्हणजे कचित् एखादा ब्राह्मण जेथें आहे असा (गांव वगैरे). (५) अप्राशस्त्य. जसे:- 'अब्राह्मण' म्हणजे अप्रशस्त किंवा तुच्छ ब्राह्मण. (६) विरोध. जसे:- 'अब्राह्मण' म्हणजे ब्राह्मणाच्या अगदीं उलट, अंत्यज वगैरे.

(क) संस्कृत व्याकरणांत सांगितलेले हे नत्राचे साही उपयोग मराठींत फारसे दिसत नाहीत. शेवटचा 'विरोधा' चा उपयोग मात्र पुष्कळ प्रचारांत आहे. जसे:- 'सित म्हणजे पांढरा, असित म्हणजे काळा.' 'चतुर म्हणजे हुषार, अचतुर म्हणजे मूर्ख.' त्याचप्रमाणें 'नेणणें, नेघणें, नेदणें' इ. क्रियापदांच्या रूपांतही अकरणरूपाचा अर्थ विरोधाचाच आहे.

२१९ काहीं संस्कृत नामें मराठींत विशेषणें होऊन आलीं आहेत. जसे:- 'मूर्ख, प्राज्ञ' इ. तर, काहीं विशेषणें नामें होऊन त्यांचा विशेषणपणा पार लोपून गेला आहे. जसे:- 'वह्निस्ते-वन्ते (संस्कृत भगिनीसम).' त्याचप्रमाणें 'मातु-लानीसम = मामिसें.' 'मातृसम = माउशी.' 'अंबसम = आउसी, आईसी; अने० आईसां' इ. विशेषनामांना सम शब्द जोडून झालेल्या सामासिक विशेषणांचीं विशेषणामें झालीं आहेत. जसे:- 'नारायणसम = नारायणसा.'

१३ पाठावली.

मी याविषयीं बोललें कीं, एकेक डोळा एवढाळा करायचा; मग मी बाईं भिऊन जातें. (सौभद्र)

सर्पांला दुखवून जिवंत सोडीन इतका मी भोळा नाहीं. (शारदा)

कित्येक थेरडे आठ नऊ वर्षांच्या मुलीशीं लग्न लावून प्रपंचास पुन्हां आरंभ करण्याचा आव घालतात. (आगरकर)

पाहीन ना आतां कसला मदनाचा पुतळा हिला नवरा मिळतो
तो ! (पण लक्ष्या०)

एखादा कारखाना एकाकडेच असल्याने जितका सुरळीत चाल-
ण्याचा संभव असतो, तितका बारभाई झाल्याने असत नाही.
(केसरी)

जरा हात धूत होते तर पन्नास हांका झाल्या. वाघ कां पाठीस
लागला आहे तुमच्या ? (प्रेमसंन्यास)

सुभेदार म्हणजे कोणत्या झाडाचा पाला ! (नाट्यकथाणव)

इंयज केवढे, आम्ही केवढे ! चालले आपले त्यांच्याशीं बरोबरी
करायला ! करंगळी सुजली म्हणून डोंगराएवढी मोठी होईल
काय ? (केसरी)

एवढा नेपोलियन बादशहा, कीं तो एकटा सैन्यांत असणें
आणि अर्ध्या लाख फौजेची कुमक मिळणें बरोबर असे, ती स्वारी
स्वतः कशी होती म्हणाल, तर वामनमूत ! (निबंधमाला)

वाइटानें भलें । हीनें दाविलें चांगलें ॥
एकविण एका । कैसें मोल होतें फुका ॥
विषें दाविलें अमृत । कडू गोडें, घातें हित ॥
काळीमेनें ज्योती । दिवस कळों आला राती ॥
उंच नीच गारा । हिरा परिस मोहरा ॥
तुका म्हणे भले । ऐसे नष्टांनीं कळले ॥ १ ॥ (तुकाराम)

सकळ गुणें संपन्न । एक देवाचें लक्षण ॥
वरकड कोठें काहीं । एक आहे एक नाहीं ॥

१ अनेकांचा कारभार. २ खुजा मनुष्य. ३ एकाशिवाय दुसऱ्याचें मोल फुकट कसें
होईल. ४ कडूमुळें गोड कळनें व घातामुळें हिताची किंमत समजते.

षड्गुणैश्वर्यसंपन्न । एक भगवंत जाण ॥

तुका म्हणे जें जें बोला । तें तें साजे या विठ्ठला ॥ २ ॥ (किता)
हरी कर्णिकेच्या स्थळीं मध्यभागीं । मुलें भोंवतीं हसवदीर्घें विभागी ॥
लहानांपुढें थोर अंभोजपत्रें । अशीं बैसवीलीं भवार्कतिपत्रें ॥ १ ॥
(वामन)

कोणी एक वनीं विचित्र पुतळा जेवावया बैसला ।
पांत्रीं जेवण जेवितां निजबळें पात्रेंचि तो भक्षिला ॥ (विठ्ठल)
धांवति अन्योन्यांवारि ते दोघे आठवूनि अपकार ।
जाणों ते मदमत्त क्रोधोद्धत दंपतीच अपकार ॥ १ ॥ (मोरोपंत)
पार्थ त्रिदंडि^१ वेष स्वीकारी हलधरांसि वंचार्या^२ ।
युक्तीनें स्वपरविहित^३-हित करितां कपट-दोष कंचा या ? ॥ २ ॥
(किता)

तयीं प्रभुवरा ! तसे सद्य, कां असे आज हो ? ।
विचारुनि पहा बरें निजमनीं महाराज हो ॥ (केकावली)
करा श्रवण येवढें, अपर्तु^४ लोक हासो मला ।
अहो जरि गिळावया प्रियकुमार घे सोमला ॥
तयास ठकवूनि दे बहुत शर्करा माय जी ।
तिला स्व-शिशुवंचनें अद्यता शिवे काय जी ? ॥ ३ ॥ (किता)

तरि तिहीं एतुर्लीं अवसरीं । काय कीजतसे येरएरीं ।

तें झडकरी कथन करीं । मजप्रति ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)

५ भाग्यवंताच्या सहागुणांनीं संपन्न. हे सहा गुण ज्ञानेश्वरांनीं 'आइका यश, श्री, औदार्य, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य । हे साही गुणवर्य । वसती जेथ ' असे सांगितले आहेत. ६ षट्गुळाच्या मध्यबिंदूच्या. ७ लहान मोठीं. ८ कमळाच्या पाकळ्या. ९ संसाररूपी सूर्याला निवारणाऱी छत्रीच असेलल्या कृष्णानें. १० कमळाच्या फुलांत मध खात बसलेल्या भुंग्यावर हें कोडें आहे. सूर्यास्त झाल्याबरोबर कमळ मिटलें व जेवण करणारा भुंगा ताटांत अडकला असा आशय. ११ ज्यांत 'प' नाहीं असे दंपती म्हणजे दंती ऊर्फ हत्ती. १२ कायिक, घाचिक व मानसिक दंड पतकरणाऱा संन्यासी. १३ बलरामास. १४ फसवायाकरितां. १५ आपल्या व दुसऱ्याच्या उपयोगास येणारें. १६ अडाणी. १७ आपल्या मुलांच्या फसवणुकीनें. १८ एवढ्या वेळांत.

आदिचि समुद्र काई । तथ दुवाडपणं कवणा नाहीं ।
 मग वडवानल तैसेयाही । विरजो जसा ॥ २ ॥ (कित्ता)
 जेयां उपकार होते केले । जे आपदि होते रक्षिले ।
 हें असो वडिल धाकुले । आदिकरुनी ॥ ३ ॥ (कित्ता)
 जैसें भ्रमर तरि भेदी कोडें^{२१} । भलतसें काष्ठ कोरडें ।
 परि कलिकेमाजी सांपडे । कोंवलिये ॥ ३ ॥ (कित्ता)
 अक्षत भरली भाणो^{२२} । दुजा ब्राह्मण मेहुणा ।
 आला होता पाहुणा । छियेसि मूल^{२३} ॥ ४ ॥
 मी जन्हीं सलगीचा चांगु । तन्हीं काइ आयासांहूनि अंतरंगु ।
 परि तियेही हा प्रसंगु । पूसो भियालीं ॥ ५ ॥ (कित्ता)

१९ दुस्तरत्व. २० साह्यकर्ता. २१ लीलेने. २२ बहिणीला (सवाण्या सांगितली).
 २३ माहेरीं बोलबावयास आलेला मनुष्य. केंजुष मनुष्य बहिणीला सवाण्या सांगतो, व
 बस्यकोला माहेरीं न्यावयास आलेल्या आपल्या मेहुण्याला ब्राह्मण सांगतो असें विनोदी
 वर्णन केलें आहे. २४ आईबापांद्वन.

चवदावा पाठ.

रुदन्ते.

२१० ज्या शब्दावरून क्रियेचा अपूर्ण बोध होतो, अशा धातुसाधितास 'रुदन्त' असे म्हणतात. संस्कृतप्रमाणे मराठी वाक्यरचनेतही रुदन्तांचा उपयोग मोठा आहे. संक्षेप, विस्तार, आणि शोभा या तिन्ही कामांला रुदन्त येतात. १ धातुसाधित नामें, २ वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें, ३ वर्तमानकाल-वाचक अव्ययांचे दोन प्रकार, ४ भूतकालवाचक कर्तरि व कर्मणि विशेषणें, ५ भूतकालवाचक अव्ययें, ६ भविष्यकालवाचक विशेषणें, आणि ७ विध्वर्थक विशेषणें; ही मुख्य रुदन्तें आहेत. त्यांचा क्रमानें विचार करूं.

२२१ धातूला 'जे' प्रत्यय लागून नपुंसकालिंगी नाम होतें, व तें इतर नामांप्रमाणें वचन विभक्ति घेतें. हें व इतर धातुसाधितें सकर्मक क्रियापदांपासून झालीं असल्यास कर्मासह उपयोगांत येतात. ह्या धातुसाधित नामावरून क्रियेच्या अर्थाचा बोध होतो. जसे:—'माझे बोलणें तुला आतां कडू लागेल.'

(क) 'जे' कारान्त नामावरून केव्हां केव्हां 'विनंति, सूचना, निरूपण' वगैरेंचा बोध होतो. जसे:—'शरीर भेदावरी न जाणें' (रामदासस्वामीचें पत्र). 'आपण श्रीच्या आज्ञेप्रमाणें देवाचा कार्यभाग चालूं देणें,' (कल्याणस्वामीचें पत्र). 'सकाळीं लवकर उठणें, मग स्नानसंध्या करणें, मग पुराण सांगणें, असा त्यांचा नित्यक्रम असे.'

(ख) 'जे' कारान्त नाम 'आहे' या क्रियापदाचें उद्देश्य असतांना 'जरूरीचा' किंवा 'कर्तव्याचा' बोध होतो. जसे:—'तुला काय करणें असेल तें कर.'

(ग) पुष्कळ वेळां हीं नामें सामान्यनामांच्या अर्थानें उपयोगांत येतात. जसे:—'असें बोलणें (भाषण) ठीक नाही.'

(घ) केव्हां केव्हां ' जें ' हा प्रत्यय गाळून नुसत्या धातुरूपाचाच नामासारखा उपयोग केलेला आढळतो. जसे:—' ज्याला कर नाही, त्याला डर नाही. ' ' आतां माझ्याच्यानें इतक्या लांब ये जा होत नाही. '

(ङ) केव्हां केव्हां ' जें ' कारान्तावरून क्रियेच्या कर्तृवाचक किंवा कर्मवाचक नामाचा बोध होतो. जसे:—' नागवी धांवणें ' (मद्गतीला धावून येणारा मनुष्यच लुबाडतो) तुकाराम.

२२२ धातूस ' त ' प्रत्यय लागून वर्तमान-काल-वाचक धातुसाधित होतें. धातु सकर्मक असल्यास ' ईत ' प्रत्यय लागतो. कांहीं धातूंना हा प्रत्यय विकल्पानें लागतो. या धातुसाधिताचा पुढील अर्थानां उपयोग होतो. (१) कृति चालू ठेवणें. जसे:—' तूं देवास भजत जा. ' (२) नकारात्मक वाक्यांत इच्छा किंवा प्रवृत्ति, जसे:—' तो हल्लीं माझ्याशीं सरळ वागत नाहा. '

(क) ह्या धातुसाधितांना लिंगवचनादि लागत नाहीत, पण क्रियेचें कर्तृत्व-दर्शक विशेषण म्हणून किंवा नामाच्या अर्थानें जेव्हां त्याचा उपयोग करतात तेव्हां त्यांना ते विकार होतात. जसे:—' रांगतें मूल, ' ' जागती ज्योन ' इ.

(ख) ' अस ' धातूचें वर्तमानकाल वाचक ' सांता ' किंवा ' साता ' असें होतें व तें बहुधा दुसऱ्या एखाद्या रुदन्ताशीं जोडून उपयोगांत येतें. जसे:—' रुत-रुत होत्साता नगरास आला. ' ' तूं योगयुक्त जाला सांता ' (ज्ञानेश्वरी).

२२३ धातूस ' तां ' आणि ' तांना ' प्रत्यय लागून होणाऱ्या वर्तमानकाल वाचक अव्ययांचा पुढीलप्रमाणें उपयोग होतो. (१) धातुसाधितानें दर्शविलेली क्रिया चालू होती अशा बाबत वेळेची हमी देणें. जसे:—' तो चालत असतां ठेंचकाळला '. (२) धातुसाधिताची द्विरुक्ति केल्यास, धातुसाधितानें दर्शविलेली क्रिया व मुख्य क्रियापदानें दर्शविलेली क्रिया यांच्यामधील अंतराचा कालदृष्ट्या अभेद दाखविणें. जसे:—' चालतां चालतां दिसेनासा झाला. ' (३) क्रियेच्या अप्रत्यक्ष कर्मा-दाखल येणें. जसे:—' मी त्यास धोड्यास मारतां किंवा मारतांना पाहतों. ' (४) शक्यार्था वाक्यांत नामाप्रमाणें कर्तृस्थानीं येणें. जसे:—' मला पोहतां येतें. ' (५) संकेतार्थाचें काम करणें. जसे:—' तुम्ही गेलां असतां काम होईल. ' (६) धातुसाधिताच्या व मुख्य क्रियापदाच्या कल्पनेंत विरोध दाखविणें. जसे:—' मी

शिकवीत असतां तुला इंग्रजी येत नाहीं. ' अशा अर्थी धातुसाधित बहुधा ' ही ' हें अव्यय जोडून घेतें. जसें:— 'ग्रहणांत सूर्य असतानाही अंधार पडतो. '

२२४ धातूला ' ऊं ' प्रत्यय लागून होणाऱ्या निमित्तवाचक धातुसाधित अव्ययांचे उपयोग असे होतात. (१) मुख्य क्रियापदानें दर्शविलेल्या क्रियेचा प्रारंभ सूचविणें. जसें:— ' तो बोलूं लागला. ' (२) नामाप्रमाणें कृत्याचें किंवा कर्माचें काम करणें. जसें:— ' मला जाऊं दे. ' ' आई जेऊं घालीना व बाप भीक मागूं देईना. ' (३) ' इच्छिणें, पाहणें ' इत्यादि क्रियापदांशीं आलें असतां ' इच्छे ' चा किंवा ' संभवा ' चा बोध करणें. जसें:— ' तो पतंग पडूं पाहतो. ' ' मी आतां निरोप घेऊं इच्छितों. ' (४) ' येणें व शकणें ' इत्यादि क्रियापदां-बरोबर शक्यतेचा बोध करणें. जसें:— ' तो झाडावर चढूं शकतो. '

२२५ ' अता व इता ' प्रत्यय लागून होणारें भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण नामाच्या लिंगवचनानुसार विकार पावतें, व भूतकाळीं क्रियापदाबरोबर तें भूतकाळाचा अर्थ दाखवितें. जसें:— ' ती जाती झाली. ' ' तो पत्र पाठवितो झाला. '

२२६ धातूस ' ल ' आणि ' लेल ' प्रत्यय लागून होणारें भूतकालवाचक कर्मणि विशेषण होतें. त्याला लिंगादि विकार लागतात, व तीं सकर्मक व अकर्मक धातूंपासूनहि होतात. जसें:— ' बसलेला उंट, ' ' केलेलें काम, ' ' केला प्रकार, ' ' झाला व्यवहार. '

(क) गौण वाक्याचे शेवटीं भूतकाळचें क्रियापद असतां, सर्व वाक्याचा संक्षेप करून एक वाक्य बनविण्यासाठीं गौणवाक्यांतील क्रियापदाच्या कर्मणि रुदन्ताचा नामासारखा उपयोग करतात. जसें:— ' गेल्याचा शोक वृथा न करावा. ' ' झाल्या गेल्या गोष्टी आतां विसरून चला. '

(ख) कर्मणि धातुसाधिताचा पुष्कळ वेळां कर्तरि अर्थानें उपयोग करितात. जसें: ' हातांत छत्री घेतलेला मनुष्य. '

(ग) ' जळला, ' ' मेलला ' हीं कर्मणि रुदन्तें, स्त्रियांच्या तोंडीं ' दुःख, आश्चर्य ' वगैरे मनोविकारांची तीव्रता-दर्शक म्हणून येतात व केव्हां केव्हां निरर्थकही येतात. जसें:— ' जळला माझा संसार ! ' ' मेली कशी ती आठवण ! ' ' झाला नाही. ' ' हा मेल्यानो, रूपायला एवढाच कां गूळ येतो ! '

२२७ धातूला 'ऊन' प्रत्यय लागून होणाऱ्या भूतकालवाचक अव्ययानें 'एक क्रिया झाल्यानंतर' असा अर्थ होतो. अशा रचनेत गौण वाक्य व प्रधान वाक्य बहुधा करणरूपांच असतें. ह्या अव्ययाचा पुढील अर्थानीं उपयोग होतो. (१) एका क्रियेची पूर्णता व दुसरीस प्रारंभ. जसें:— 'मी कपडे घालून फिरावयास निघालों.' (२) दोन क्रियांचा साध्यसाधन संबंध किंवा कार्यकारणसंबंध. जसें:— 'रडून घर घेऊं पाहतो.' (३) क्रियार्थाला जोर. 'तें काम एकदां करून टाक कसा !' (४) विरोधात्मक परिणाम. जसें:— 'तो शाहाणा असून फसला.' (५) दोन क्रियार्थांचें एककालीनत्व. जसें:— 'वीज कडकडून पाऊस आला.'

(क) ह्या रुदन्ताला अनुकरणात्मक रूप जोडून मुख्य क्रियार्थाला जोर आणतात. जसें:— 'बोलून चालून मूल तें.' 'मी तुला सांगून सवरून पकडलें आहे.'

(ख) 'ऊन' प्रत्ययान्त धातुसाधितानें जी क्रिया दाखविली जाते ती कर्तारि असल्यास कर्ता प्रथमेत, व कर्मणि किंवा भावे असल्यास कर्ता तृतीयेंत येतो. जसें:— 'तो असें बोलून गेला.' 'त्यानें असें सांगून सोडलें.'

(ग) एकाच 'ऊन' प्रत्ययान्त रुदन्ताला अनुकरणात्मक जोडण्याऐवजी जर त्याची द्विरुक्ति केली असेल, तर रुदन्ताच्या धात्वर्थाला जोर येतो. अशा वेळीं पहिल्या रुदन्त रूपांतला प्रत्यय गाळण्याचा विशेष प्रचार आहे. जसें:— 'तो तुला बोच-बोचून खाईल.'

२२८ धातूला 'णार' प्रत्यय लागून भविष्यकालवाचक विशेषण होतें व त्याला लिंगवचनादि प्रत्यय लागतात. ह्या विशेषणाचे पुढील उपयोग होतात. (१) कर्त्याचा क्रिया करण्याचा उद्देश दाखविणें. जसें:— 'मी आज मुंबईस जाणार आहे.' (२) अजमास, तर्क, करणें. जसें:— 'आज पाऊस पडणार.' (३) सामान्य विधिविशेषणाचा बोध. जसें:— 'गाणारा दमतो, आणि ऐकणार कुंथतो.' 'काय देतल देणार !' (रामदास).

२२९ धातूला 'आव' प्रत्यय लागून विध्यर्थक विशेषण तयार होतें, व त्याला लिंगादि विकार लागतात, तें सकर्मक क्रियापदापासून झालें असल्यास कर्मणि असून कर्माचें विशेषण असतें, व अकर्मक क्रियापदापासून झालें अस-

ल्यास नामासारखें उपयोगांत येतें. जसें:— ‘बाजीरावास पुणें सोडावें लागलें.’
‘मला काल उपाशीं रहावें लागलें.’

(क) क्वचित् सकर्मकाचाहि उपयोग कर्तरि विशेषणासारखा केलेला आढळतो. जसें:— ‘काय देतील देणार । द्यावा (देणारा) एक रघुवीर’ (रामदास).

(ख) विध्यर्थक विशेषणाला चतुर्थीचे प्रत्यय लागून हेत्वर्थी चतुर्थी होते, अशा वेळीं ‘ आव ’ मधील ‘ व ’ गाळतात, क्वचित् चतुर्थीचा प्रत्यय गाळतात व क्वचित् दोनीही गाळतात. जसें:— ‘ करावयास, करायास, किंवा कराया. ’

२३० विध्यर्थक विशेषणाला षष्ठीचा प्रत्यय लागून होणान्या जोड विशेषणाचे पुढील उपयोग होतात. (१) चिंततोड आवश्यकता. जसें:— ‘ मला आज त्याच्या घरीं जेवावयास जायचें आहे. ’ (२) सामन्य आवश्यकता. जसें:— ‘ मला गांवोगांवीं हिंडावयाचें असतें. ’ (३) संभव. जसें:— ‘ तो एखादे वेळीं मार सावयाचा ! ’

२३१ ह्या बहुतेक कृदन्तांचे प्रत्यय संस्करनवरून मराठींत आले आहेत. अर्थात् संक्रमणावस्थेंत त्यांचीं अनेक तन्हेचीं रूपें होत असत. जसें:— ‘ होइजत, म्हणजत, पाविजत, ’ (कर्मणि वर्त. धातु.). ‘ हसवित, म्हणवित, इ. ’ (प्रयो. वर्त.) ‘ सातलें, तुटलें, तातलें, जालें, उदैलें, म्हणतलें, म्हणयिलें, दिलें, दिधलें-दिन्हलें-दिन्नलें, विआलें ’ इ. (कर्मणि भूत.). ‘ करूनि, करुनि, करुनु, करौनि, म्हणौनि, नोहुनि, नेंडुनि इ. (अव्ययात्मक कृदन्तें). जिणूं, जिणों, रमों, नेणों, हसों, हसूं, हसुं ’ इ. (भविष्य). अव्ययात्मक कृदन्तें, ‘व्हावयाचें, होयाचें, होयास ’ इ. (विध्यर्थक विशेषणें).

२३२. मराठींत नुसत्या कृदन्तावरून पूर्ण वाक्य होत नाहीं हें खरें, तरी जुन्या मराठींत नुसतेंच कृदन्त पूर्णार्थवाचक क्रियापदादाखल योजलेलें क्वचित् आढळतें. जसें:— ‘ आम्ही पूर्ण काम होउनि । जरि आत्मस्थिति राहुनि । तन्हि प्रजा हे कैसोनि । निस्तरौल ’ (ज्ञानेश्वरी).

१४ पाठावली.

• अंतःपुरांत असा पांचटपणा करायला, लागलें ह्याजें चतुर्भुज होण्याला उशीर लागत नाहीं.
(मूकनायक)

त्याला दाखवाल तें तो सांगेल किंवा सांगाल तें तो दाखवील.
त्याला दाखविण्याची मात्र भीड धरितां कामां नये, ह्मणजे सांगा-
यला तिसरा पाय ! (विकार विलसित)

आतां तरी याचे डोळे उघडले असले म्हणजे पुष्कळच चांगलें
झालें म्हणायचें ! (उषःकाल)

भास्करभाऊची ती स्थिति पाहून सीतारामाला वाईट वाटलें,
पण पंड्याजीची चर्पटपंजरी चाललीच होती. (जग हें असें आहे)

आपण जाला समाचार रघुनाथजीस विदित केला. या उपरी
माझे ठायीं तुम्ही आहां. (रामदासस्वामीचें पत्र)

त्याचा धारा होईल तो बिलाकुसूर श्रीकडे पावीत जाणे जाणीजे.
(राम० कागदपत्रें)

लुब्री मेली, मी काय बोलतें, काय सवरतें, तें सगळें जाऊन
रेषती वहिनीला सांगते. (सौभद्र)

मरेना कां तो यति, त्याला घेऊन याला काय करायचें आहे
कोण जाणे ! ॥ (किता)

आज्ञापत्र राजश्री पंतप्रधान तां कहीवांले व बाँजे लोक लस्कर
सुां ईहिदे खमसैन मयां अलफ मौजे सायगांव तोर् मेढें हा गांव
श्रीस्वामी यांजकडे आहे, तर दाणावैरण कडवा वगैरे काडीइतका
मौजेमांरास उपसर्ग न देणें तेथील येक तनसंडीस ढका न लाःणे
बोभाट आलियां मारले जाल. जाणिजे छुं९ जमादिलेवेळ.

(रामदास सं. काग०, लेखांक ७३९)

बांझेनें दाविलें गन्हवार लक्षण । चिरगुटें घालून वाथयाला ॥

तेवि शब्दज्ञानी करिती चावटी । ज्ञान पोटासाठीं विकूनिया ॥

१ त्याचें उत्पन्न येईल तें हयगय न करितां श्रीसमर्थाच्या देवालयाकडे पोचतें करावें.
२ कडून. ३ धान्य सामुग्री वगैरे नेणारे लोक. ४ इतर लोक. ५ सुरूसन ६ सुरूसन ११५१
(शके १९७२). ७ छोटा गांव. ८ तालुके. ९ मौजे मजकुरास, सदरू गांवास. १० काडी-
इतक्या जिन्यास. ११ चंद्र. १२ मुसलमानी पांचवा महिना.

बोलाचीच कढी बोलाचाच भात । जेवूनियां तूत कोण झाला ॥
कागदीं लिहितां नामाची साकर । चाटितां मधुर गोढ^१ जेवी ॥
तुका म्हणे जळो जळो ते महंती । नाहीं लाज चितीं आठवण ॥ १ ॥
(तुकाराम)

कूपेचें पोसणें तुमचें मी दीन । तुम्ही संतजन मायबाप ॥ (किता)
मागत्याची पुरे । धैणी, आणिकांसी उरे ॥ (किता)

नीच यातीसी सांगात । परांगनेसीं एकांत ।
मार्गे जाय खात खात । तो एक मूर्ख ॥ १ ॥

पुत्र कलत्र आणि दारिर् । इतुकाचि मानूनियां थारा ।
विसरोन गेला ईश्वरा । तो एक मूर्ख ॥ १ ॥

आदरेंविण बोलणें । न पुसतां साक्ष देणें ।
निय वस्तु अंगीकारणें । तो एक मूर्ख ॥ ३ ॥ (दासबोध)

यावरी म्हणे वैराग्यशील । किंनरी सांगेल गोष्टी प्रांजल ।
तुम्ही टाकूनि मायाजाळ । व्यर्थ हळहळ न करावी ॥ १ ॥ (महीपती)

शर्व-कंठ-विष-गर्व हराया ॥ शक्त नामचि तुझें रघुराया ॥
सेतुं सागर कपी उतराया ॥ नामसेतु भवसिंधु तराया ॥ १ ॥ (वामन)

कलकल कलहंसें फार केलों सुटाया ॥

फडफड निज पक्षीं दाविलें कीं उडाय ॥

नृपतिस मणिबंधीं टोंचिता होय चंचू ॥

धरि सुदृढ जया तो काय सोडील पंचू ? ॥ १ ॥ (रघु० पं.)

बळानें काढूं ये मणि मकरंदाढेंत रुतला ।

महा-सिंधू-लाटा-तरण करुं येई निजबळा ॥

महासर्पातेही सुमसेम धरूं ये निजशिरीं ।

परन्तु क्षुद्राचें हृदय धरवेना क्षणभरी ॥ १ ॥ (वामन)

१३ कागदावर लिहिलेला साखर हा शब्द जसा चाटतांना गोड लागत नाही. १४ पोस-
लेला, पोष्य. १५ तृप्ती. १६ बायको. १७ कानफाटे लोकांचें एक वाद्य. १८ शंकरांच्या
शक्त्यांत उतरलेल्या हालाहल विषाचा गर्व. १९ दगडांचा सेतु बानरांना समुद्र तरावला उपयोगी
बळला पण रामनामाचा सेतु भवसागर तरून जावयास उपयोगी अतएव श्रेष्ठ आहे असा
भाव. २० मनगटावर. २१ फन्शी, पट्टा, बहादूर. २२ मगराच्या तोंडांत. २३ फुलासारखा.

धड भांप्रत काय जाहलें ? समरीं लोळत हाय कां रितें ? ॥
जळली परदारलालसा ! जळलें युद्ध कुलांतकारि तें ! ॥१॥ (रणविहार)

करूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचें ।
धरूं ये सुखें चित्त पै जाणत्याचें ॥
न जाणे न नेणे अशा पामराला ॥
बुझावूं शकेना विधाता तयाला ॥ १ ॥ (वामन)
हा पांडवांसि भस्मचि करिल उपेक्षा करूं नये याची ॥
पदरीं अकीर्ति आश्रितें-सुहृदनवन पथकरून येयाची ॥१॥ (मोरोपंत)
सीतेवरि जातां तो दे लाज पिसाळल्याहि कुत्यातें ।
मेल्या रांड तुझी हो ! ऐसें शापी हळूंच कुं त्यातें ॥ २ ॥ (मोरोपंत)
किंवा म्हणासि समर्थो^{२४} हं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं ।
दीनावनाविणें^{२५} क्षण दयिता देईल दया कशी वर्तुं ॥ ३ ॥ (किता)
प्रतिज्ञा लंघूनि वैलरी । नयनीं लोटिल्या अश्रुलहरी ।
उदित हात वरिच्यावरी । शस्त्र जाऊनि वारिलें ॥ १ ॥
कौशिकैकूपेचा वरदवात । डोलतां विबुध-पारिजात ।
सुकृत-सुमनें परागभरित । राजसुकुटीं वर्षती ॥ २ ॥ (मुक्तेश्वर)
ते दोन्ही शब्द अचाट । मनिले एकावट ।
तेथ ब्रह्मकंटाहो शतकूट । ^{२६}हो पांत असे ॥ १ ॥

२४ परस्त्रीचा अभिलाष. २५ वंशाचा नाश करणारं. २६ अर्धवट माणसाची समजूत ब्रह्मदेवाला सुद्धां घालतां येत नाहीं. २७ आपले आश्रित, इष्ट मित्र यांचें रक्षण न करण्याचा मार्ग जर धरला तर पदरांत अपकीर्ति येण्याचा संभव आहे. २८ पृथ्वी. २९ ' (१) एखादी गोष्ट करणें, (२) केलेली मोडणे, किंवा (३) तिला तिसरेंच रूप देणें'; अशा तीन शक्तींचा उपयोग करावयास मी समर्थ आहे. ३० तर तुमची बायको दया ही दीनाचें संरक्षण केल्यावांचून तुम्हांला कशी नांदूं देईल ? ३१ विश्वामित्राच्या हृदयांत उच्चबळलेल्या प्रेम-समुद्रानें 'हरिश्चंद्राचें सत्व मंगीन' ही प्रतिज्ञारूपी मर्यादा ओलांडली, व त्याच्या लाटा डोळ्यांतून लोटूं लागल्या. ३२ विश्वामित्राच्या कूपेचा प्रसाददायक वारा बाहू लागतांच देव हेच पास्-जातक वृक्ष रजयुक्त पुण्याचीं फुलें हरिश्चंद्राच्या मस्तकावर वर्षूं लागले. ३३ होऊं पाहायलां लागला. अंदाडरूपी कढईचे तुकडे होणारसें दिवूं लागलें.

पृथिवीतल उलंडों पांत । आकाश असे अडंडरत ।

तेथ रासौभा^{३४} होंत । नक्षत्रांचा ॥ २ ॥

मग ज्ञानाचिये वेले । ज्ञांकति जाणिवेचे डोले ।

जैसी तीरीं नांव न ढले । टेंकली सांती ॥

(ज्ञानेश्वर)

परि धर्मपत्नी कां धांगडी । पोसितां जरि एकि वोढि ।

तरि कां अपखडी । आणावी आंगा ॥ ४ ॥

(कित्ता)

अधिकारिया रिगतां गावों । जाला जैसा उत्सावो ।

कां रिणावरी विवाहो । विस्तारिला ॥ ५ ॥

(कित्ता)

पडतां गळां म्हणे कच, भगिनीला वरुनिया न भाउ तरे ॥

करितां अधर्म सयः स्व-पितृ-सुहृज्जन-मुख-प्रभा उतरे ॥ १ ॥

(मोरोपंत)

कृष्णों म्हणे अहो जरि मत्प्रिय करणें, वधाचि तरि त्यातें ॥

मारावेंचि नयज्ञें श्रीतं स्त्रीतें बळेंचि हरित्यातें ॥ २ ॥

(कित्ता)

कैविस रुचे घालावें विषयसुख करून घोर तप ढावें ॥

मूढास आवडे बहु जेवुनि सखीक घोरत पढावें ॥ ३ ॥

३४ घावरत. ३५ सडा, खिचडी. ३६ लग्नाची बायको आणि वेश्या या दोघीक्या पोषणांत जर सारखीच यातायात आहे तर वेश्येचें पोषण करून अपकीर्ति कां घ्यावी ? ३७ राजाचा अमलदार. ३८ आपली पितरांची आणि इष्ट मित्रांची. ३९ द्रौपदी. ४० लक्ष्मी आणि गृहलक्ष्मी (बायको) यांचें ह्राण करणाऱ्याला नीती जाणणारानें मारून टाकावें. ४१ विषय-सुखाला तुच्छ करून घोर तप करणें शाहण्याला आवडतें.

पंधरावा पाठ.

क्रियापदे.

२३३ वाक्यांत उद्देश्याबद्दल जे काय सांगितले असेल ते व्यक्त करणारा शब्द किंवा शब्दसमूह म्हणजे विधेय होय. पुष्कळ वेळ हे कार्य करणारा शब्द एकच असतो व ते तो कालदृष्ट्या पूर्ण करून जातो. अर्थात् 'ज्या शब्दाच्या योगाने पदार्थाचे असणे किंवा करणे याचा काळाच्या संबंधाने पूर्ण बोध होतो त्यास क्रियापद असे म्हणतात,' आणि क्रियापदाने दर्शविलेल्या क्रियेचा वाचक जो मूळ शब्द त्यास 'धातु' म्हणतात. संस्कृतमध्ये कालदृष्ट्या पूर्ण क्रिया दर्शविणाऱ्या शब्दाला 'आख्यात' असे नांव आहे, व स्थूल मानाने आख्याताने दर्शविलेल्या काळाचे 'वर्तमान,' 'भूत' व 'भविष्य' असे तीन प्रकारांनी वर्गीकरण केले आहे. मराठीतही काळाचे स्थूल वर्गीकरण असेच आहे. जसे:— 'शाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु' (भूत, भविष्य, वर्तमान)— मोरोपंत.

२३४ क्रियावाचक धातूला प्रत्यय लागून कालवाचक रूपे तयार होतात, त्याचप्रमाणे काही अर्थवाचक रूपेही तयार होतात. अशा ठिकाणी कियेने दर्शविलेला अर्थ पूर्ण असूनही कालाचा निश्चित बोध होत नाही, म्हणून अशा रूपांना 'अर्थ' म्हणतात. हे मराठीत तीन आहेत. १ आज्ञार्थ. जसे:— 'तुं कर.' २ विध्यर्थ. जसे:— 'त्वां करावे' ३ संकेतार्थ. जसे:— 'तूं करतास तर बरे होते.' १

२३५ संस्कृतांत काळाचे व अर्थाचे पोटवर्गीकरण करून दहा प्रकार केले आहेत व त्यास त्यांच्या नावांच्या आद्याक्षरावरून दहा 'लकार' असे म्हणण्याची चाल आहे. या लकारांपैकी बहुतेक 'महाराष्ट्री,' 'अर्धमागधी,' 'अपभ्रंश' वगैरे प्राकृत भाषांच्या द्वारा मराठीत आले. ज्ञानेश्वरांच्या वेळेला यांतले आठ लकार मराठीत होते. कालमानाने ते मागे पडून त्यांच्या नामरूपांत बदल झाला व आता त्यांतले थोडेच मराठीत रूढ आहेत. कल्पनेसाठी पुढे एक कोष्टक देतो.

लकार	संस्कृतकाळ	संस्कृत अर्थ	संस्कृत रूप	प्राकृत रूप	मराठी रूप	हल्लींचें मराठी नांव
१ लट्	वर्तमान	...	हसामि	हसामिहसउं	हसें, हसों	जुना वर्तमान.
२ लेट्	...	...	धीमहि	...	...	वेदांपुरता मर्यादित
३ लुङ्	भूत	...	अभूत्	अहोत्था	होता	(मराठीत एवढेंच रूप बाकी लुप्त झाला)
४ लङ्	भूत	...	आसम्	आसिं	असें	रीतिभूत.
५ लिट्	भूत	...	आस	...	आहा	(मराठीत एवढेंच रूप आलें होतें. बाकी लुप्त.)
६ लिङ्	...	विध्यर्थ	नमेयम्	णमेज्जा	नमिजे	(हल्लीं रुढ नाहीं. ज्ञानेश्वरीत आढळतो)
७ लोट्	...	आज्ञार्थ	हसाम	हसमु, हसामु	हसों, हासों	आज्ञार्थ
८ लृङ्	...	संकेतार्थ	अकरिष्यम्	करिस्सम्	करीन	संकेतार्थ
९ लृट्	अनिट् भ०	...	हसिष्यामि	हसेहिमि	हसेन	भविष्य
१० लृट्	सेट् भविष्य	...	करिष्यामि	करिस्तामि, करिहिमि	करीन	भविष्य
१० लृट्	भविष्य	...	पूयितास्मि	पुरविताहें	पुरवितों	वर्तमान

मराठीतील रुढ भूतकाळ, संस्कृतमधल्या 'त' या कर्मणि भूतकालवाचक आणि 'तवत्' या कर्तरि भूतकालवाचक प्रत्ययावरून; व विध्यर्थ, 'तव्य' या विध्यर्थक प्रत्ययावरून झाला आहे. जसे:-

- १ मया भक्षितम् - भक्षित्ते म्यां किंवा मीं भक्षिलें
- २ अहं कृतवान् - किअवां मी केलां-लों.
- ३ मया कर्तव्यम् - करिअव्व मी कराव (विशेषण असल्यामुळे वा-वी-वें अशीं रूपें).

२३६ मराठीत हल्लीं रुढ असलेल्या काळांची व अर्थांचीं रूपें प्रत्ययांनीं सिद्ध होतात व त्यावरून क्रियेच्या काळाचा व अर्थाचा पूर्ण बोध बहुधा होतो. पण किन्त्येक वेळां क्रियापदाच्या एकट्या रूपानें असा बोध होत नाही. अशा वेळीं

क्रियापदाच्या रूपाला एसाया रुदन्ताची जोड देऊन अर्थ पुरा करितात. त्याचे प्रकार येणेप्रमाणे:—(१) अपूर्णकालदर्शक. जसे:—‘ तो बोलत होता. ’ (२) पूर्णकालदर्शक. जसे:—‘ तो बरा झाला आहे. ’ (३) रीतिदर्शक. जसे:—‘ मी पहाटे स्नान करित असतो. ’ (४) शक्यार्थक. ‘ तुझा भाऊ येथे येऊं शकत नाही. ’ (५) कर्मणि. जसे:—‘ शिपायांकडून चोर धरिला जातो. ’ (६) प्रकर्षदर्शक. जसे:—‘ मी राग गिळून बसलों. ’ (७) सातत्यदर्शक. जसे:—‘ तो नुसता पहात राहिला. ’ (८) इच्छादर्शक. जसे:—‘ तो निसटूं पहातो. ’ (९) आज्ञादर्शक. जसे:—‘ त्वां गेलें पाहिजे. ’ (१०) उपक्रमदर्शक. जसे:—‘ तो बोलूं लागला. ’ (११) अनुमोदक. जसे:—‘ मी तुला बोलूं देणार नाही. ’ (१२) आवश्यकत्व बोधक. जसे:—‘ मला पुष्कळ खेपा घालाव्या लागतील. ’ (१३) उद्देशार्थक. जसे:—‘ तो जेवणार नाही. ’

१३७ क्रियेच्या अर्थाचा पूर्ण बोध शक्य तो एकाच शब्दाने दर्शविण्याची प्रवृत्ति संस्कृतांत असल्यामुळे धातूस वेगवेगळे संस्कार किंवा ‘ प्रक्रिया ’ करून निरनिराळे अर्थ दाखविणारी साधित धातुरूपे संस्कृतांत होतात. त्यांतील बहुतेक प्रक्रिया प्रारुत भाषांच्या द्वारे आलेल्या जुन्या मराठींत आढळतात. त्यांतील कांहींचे रूप आतां मर्यादित झाले असून कांहीं पुष्कळ प्रचारांत आहेत. त्यांचा क्रमानें विचार करूं.

१३८ १ ‘ णिच् ’ ऊर्फ प्रयोजक प्रक्रिया. दुसऱ्याकडून क्रिया करविण्याचा अर्थ व्यक्त करावयाचा असतां प्रयोजक प्रक्रियेचा उपयोग करितात. प्रयोजक रूप अकर्मक धातूपासून झाले असल्यास मूळचा कर्ता प्रयोजक धातूचें कर्म होतो. जसे:—‘ वारा फळें पाडतो. ’ ‘ भात शिजतो ’— ‘ आचारी भात शिजवितो ’ इ.

(क) मूळ धातू सकर्मक असल्यास त्याचें कर्म प्रयोजक धातूंत कायम राहतें, मूळच्या कर्त्याला ‘ कडून ’ किंवा त्या अर्थाचें दुसरें अव्यय लागून तो तृतीयेंत जातो, व क्रिया करविणारा कर्ता होतो. जसे:—‘ विद्यार्थी पुस्तक वाचतो. ’ ‘ पंतोजी विद्यार्थ्याकडून पुस्तक वाचवितो. ’

(ख) संस्कृतमध्ये प्रयोजक प्रक्रियेचें विशिष्टत्व बरेच असूनही सर्वच प्रयोजक रूपें प्रयोजकत्वाचा अर्थ दाखवीत नाहींत, मग मराठींतली प्रयोजक प्रक्रिया त्या मानानें पुष्कळच शिथिल असल्यामुळे बऱ्याच मराठी प्रयोजक रूपांना साध्या

सकर्मक क्रियापदांपलीकडे अर्थ नसतो हें ठीकच आहे. जसे:—‘ तो जान-व्याची गुंतागुंत सोडवितो. ’ ‘ ब्रह्मा सृष्टि घडवितो. ’ ‘ तो चाकरास गांवाला धाडतो. ’

१३९ सन् प्रक्रिया. संस्कृतमध्ये क्रियापदाला ‘स’ प्रत्यय लागून इच्छादर्शक क्रियारूपे तयार होतात. असले कांहीं धातु प्राकृताच्या द्वारा मराठीत घेऊन राहिले आहेत. जसे:—बुभुक्ष्-बुभुक्स्-बुभुक् (जें); चिकित्स्-चिच्छ-चेच (जें); पिपास्-पिआस्-प्यास्, दिध्यास्-...-ध्यास् इ०.

१४० (३) यङ् ऊर्फ पौनःपुन्यवाचक प्रक्रिया. संस्कृतमधील पौनःपुन्यदर्शक प्रक्रियेच्या आधाराने प्राकृत भाषांतून मराठीत असले धातु अनेक आले आहेत व त्यांतले बरेच अद्याप रूढही आहेत. कांहींचा पौनःपुन्याचा अर्थ कायम आहे, व कांहींचा लुप्त झाला आहे. जसे:—ढंढल्ल-ढेंढाल्ल, ढंडल्ल-ढेंडल्ल, ढंडल्ल-धुंडाळणें, जग-जागणें, चंकम्म-चकवणें इ. त्याचप्रमाणे ‘ भाभावणें, जगणें, गागणें, केंकाटणें, तुडुंबणें, तातडणें, गांगरणें, फोफावणें, खोकणें ’ इ.

१४१ (४) नामधातु. संस्कृतच्या धर्तीवर मराठीनेही पुष्कळ नामधातु बनविले आहेत. अशा धातूंमध्ये क्रियापदांत नामासह क्रियेचा अर्थ आलेला असतो. जसे दुस्स्वामि-दुस्से, सुहामि-सुहे (सुख पावतो), सुक्कि-सुके, संशा-अइ-सांशावे, इ०. त्याचप्रमाणे ‘ कलासणें, दमदमणें, धरधरणें, कुरकुरणें, वेगावणें, मंदावणें, हाताळणें, फेंसाळणें, पिसाळणें, उत्तरणें ’ इ०.

१४२ (५) नञर्थक धातु. क्रियापदाला ‘अ’ जोडून संस्कृतांत नकाराचा अर्थ आणतात. जुन्या मराठीत क्रियापदाला ‘न’ लावून हा प्रकार आणला आहे. कांहीं धातूंमध्ये हा ‘न’ इतका एकजीव मिसळून दिला आहे की, ते धातु स्वतंत्र नञर्थक धातु मानावयास हरकत नाही. जसे:—‘नेघणें’ (न घेणें), ‘नेदणें’ (न देणें), नेणणें (न जाणणें), ‘नोहणें’ (न होणें) इ०.

१४३ मराठीने कांहीं आपले स्वतःचे धातु-प्रकारही बनविले आहेत. मात्र त्यांना देखील संस्कृत प्राकृतांचा परंपरित आधार आहेच हे प्रकार येणेंप्रमाणें:—

(क) **शक्य क्रियापदै.** हीं प्रयोजकांचींच कर्मणि व भावे रूपें होत. मूळ धातु सकर्मक असल्यास शक्य क्रियापद कर्मणि, व मूळ धातु अकर्मक असल्यास ते भावे असतें. जसे:—‘ माझ्यानें तें काम करवतें. ’ ‘ माझ्यानें अथवा मला जावतें. ’

(स) शक्य क्रियापदांत क्रियेचें मूळचें कर्तृपद विकल्पानें 'ब' प्रत्ययास्त विशेष्य होऊन मग त्याला तृतीयेचे प्रत्यय लागतात. जसें:—'रामाच्यानं किंवा रामाला जाववतें.'

(ग) केव्हां केव्हां साध्या अकर्मक धातूवरूनही शक्यतेचें काम होतें. जसें 'मला माकरी चाबते.' 'त्याला गटूं सोसतो.'

(घ) अनुकरणात्मक धातु. कांहीं क्रिया होतांना होणाऱ्या ध्वनींचें अनुकरण करून बनलेल्या धातूंचा उपयोग तसल्या ध्वनिदर्शक अर्थाच्या वाक्यांतून करतात. जसें:—'हंसानें पंख फडफडावले.' 'ते घड्याळ कां टिकटिकत नाही !' 'पैल तो काऊ कोकत आहे.' (एकनाथ)

(ङ) भावकर्तृक धातु. जेव्हां नुसत्या क्रियापदाच्या रूपावरूनच कर्त्यासह क्रियेचा अर्थबोध होतो, पण क्रियेच्या भावाशिवाय वेगळा कर्ता दाखविता येत नाही, तेव्हां त्या धातूंना भावकर्तृक धातु म्हणतात. जसें:—'मला फावलें तर येईन.' 'हज्जीं सहा वाजतां उजाडतें.' 'नामधातु' व भावकर्तृक धातु यांत एवढाच फरक आहे कीं, नामधातूंतलें नाम जसें वेगळें काढतां येतें तसें भावकर्तृक धातूंत येत नाही.

(च) जोड धातु. रुढन्ताशीं जोडून येऊन अर्थ पूर्ण करणारे कांहीं धातु मराठींत आहेत. जसें:—(१) (जन्) जाल. 'बोलता जाला', 'बसती (जाली)' इ०. (२) (या) जा. 'होतु जाए', 'धरिला जाई', (३) (ई) ए. 'घेऊनि ये', 'घेऊं ये'. त्याचप्रमाणें 'बैस, दे, घे, सह, आवड, पाह, सर, लाग, सक, लाभ, लाह, लहा, टाक, ठाक, घाल, म्हण,' इ०.

(छ) व्यंजक धातु. मराठींत कांहीं क्रियापदे अशीं आहेत कीं दिसावेयांस स्वतंत्र आहेत. पण मार्गाल कर्माशीं मिळून त्यांचा जो अर्थ होतो तो मूळार्थाहून अगदीं वेगळा होतो. जसें:—'मारणें' या धातूचा मूळ अर्थ 'गप्पा मारणें' या जोड शब्दप्रयोगांत अगदीं बदलून जातो. 'करणें, खाणें, घालणें, घेणें, ठेवणें, देणें, धरणें, फोडणें, बसणें, बाळगणें, मांडणें, मारणें, येणें, लागणें, लावणें, होणें' इ० धातु व यांचे समानार्थक धातु असल्या क्रियापदांचीं उदाहरणें होत. जसें:—'तो झोप घेतो.' 'अंगांत बंडी घालतो.' 'फराळावर ताब मारतो' इ०.

२४४. अनियमित क्रियापदें. मराठीत कांहीं धातूंचीं एकटीं दुकटीं चुकार रूपें आढळतात. पण त्यांचा उपयोग बराच होत असल्यामुळे त्यांचा विचार करणें जरूर आहे.

(१) भले. व्हल धातूचें कर्मणि रूप-नेहमीं 'तें, तो, ती, तैसा, तैसी' इत्यादि सर्वनामांशीं जोडून येतें. जसें:—'भले तैसा'. 'भले' आणि 'आवडे' यांचा जुन्या मराठीत 'वाटेल तो' 'पाहिजे तो' अशा अर्थी उपयोग होतो.

(२) नको. 'न कुरु' पासून झालेलें क्रियापद. क्रियेचा निषेध दाखवितें. जसें:—'नको नको मना गुंतूं मायाजाळीं' (रामदास).

(३) नको. 'नु कम्' पासून झालेलें विशेषण व अव्यय. याचाही निषेधार्थीच उपयोग होतो. जसें:—'मला हा आंबा नको.'

(४) पाहिजे. हें संस्कृत 'दृश्-पश्य,' 'प्रकाश्' (प्रार्थ्), (प्राप्), आणि 'प्राह्' इत्याद्या पांच धातूंपासून सिद्ध होत असून, मराठीत स्वतंत्र धातूसारखें उपयोगांत आहे. या रूपावरून आवश्यकतेचा बोध होतो. कचित् द्वितीय पुरुषी एकवचनीं 'पाहिजेस' व सर्व पुरुषीं अनेकवचनीं 'पाहिजेत' या रूपांचा उपयोग करितात. या धातूचा विशेषणासारखाही उपयोग होतो. जसें:—'तुला आज गेलें पाहिजे.' 'मला पुस्तकें पाहिजेत'.

(५) व्हावा, हवा. हीं मूळचीं 'हो' धातूचीं विध्यर्थक विशेषणें असून आतां क्रियापदादाखल किंवा विशेषणादाखलही उपयोगांत येतात. जसें:—'तुम्ही आंधळे व्हावेत हा नेमानेमच म्हणायचा.' 'मला पेरू हवा.'

(६) नलगे. हें नञर्थ जोड धातुरूप स्वतंत्र धातु म्हणून फक्त वर्तमान काळांत चालतें. जसें:—'ओषध नलगे मजला' (रघु० पंडित)

(७) नये. हाही असाच नञर्थ जोड धातु असून फक्त तृतीय पुरुषी रूपांनीं उपयोगांत येतो. जसें:—'मीं करूं नये,' 'त्यांनीं जाऊं नये.' इ०

१५ पाठावली.

जसे काय कारटीचें स्वयंवरच चाललें आहे ! गळ्यांत दावें बांधून मी विक्रीन तेथें तुला गेलें पाहिजे. (शारदा)

तोच तो ! म्हणे पोरीला विकून नका. मग तुला विकून त्या सावकाराचें कर्ज फेडूं का ! (किता)

मी किती नको नको म्हटलें, तरी काळ कुठें ऐकतो आहे ? त्याचा आपला क्रम चालायवाच. (किता)

रेशमी शेल्याला सुताच्या दशीसारखी गरीबाची पोरगी मी ! शोभलें तरी पाहिजे ना ! (किता)

दादासाहेब, तो काय म्हणतो हें पुरतें ऐकून घेतल्यावांचून टीका करूं नये. (सौमद्र)

पण मी जेवणार आणि सरकार स्वारी आग्रह करून वाढविणार ही जुनी आठवण झाली कीं, काय सांगू सरकार, अजूनही हात फुरफुरतात. (तोत० बंड)

छे छे, असें बोलूं नये. असलें भाषण आम्हां बायकांना शोभत नाहीं. (सौमद्र)

पण नव्या लोकांनीं सरसकट ' नवें तें हवें ' असा हेका धरला, तेव्हां अर्थातच आघाताइतक्याच नेटाच्या प्रत्याघातामुळें ' जुनें तें सोनें ' असा जुन्या लोकांनीं आग्रह धरिला. (प्रेमसंन्यास)

ज्या काळाच्या प्रवाहांत आमचीं खरीं बाळरूपें वाहून गेलीं त्याच्याच ओघांत त्यांच्या या चित्रांनाही लोहून देतें. (किता)

तिनें जो एकर रट्टा सुंदरीचे पाठींत विला, त्यानें ती पोर कळवळली, पण तें लक्ष्यांत न घेतां ती आपल्या डोक्याला लागल्या-बद्दलच कांगावा करूं लागली. (पण लक्ष्या०)

भाषा सुधारण्याचें व लोकांत ज्ञानप्रसार करण्याचें काम जरी हातीं घेतलें, तरी तें सिद्धीस नेण्यास याची गचांडी धर, त्याची

गचांडी धर, याप्रमाणें वारंवार अर्धचंद्रप्रयोग करण्याचें कांहीं
विशेष कारण दिसत नाही. (निबंधमाला)

अगा करुणाकरा करीतसें धांवा । या मज सोडवा लवकरी ॥
ऐकोनीयां माझीं करुणावचनें । व्हावें नारायणें उतावीळ ॥
मार्गे पुढें अवघा दिसे रितां ठाव । ठेवुनी पायीं भाव वाट पाहे ॥
उशीर तो आतां न पाहिजे केला । अहो जी विट्टला मायबापा ॥
उरलें तें एक हेंचि मज आतां । अवघें विचारितां शून्य झालें ॥
तुका म्हणे आतां करीं कृपादान । पाउलें समान दावीं डोळा ॥ १ ॥
(तुकाराम)

करिती कवित्व चातुर्याच्या योगें । प्रासादिक रंग आणितां नये ॥
संन्याशाचें सोंग संपादिलें चांग । वैराग्याचें अंग आणितां नये ॥
चंद्रसूर्यचित्रें लिहिती अय्यंग । प्रकाशाचें अंग आणितां नये ॥
शिपायाचें सोंग आणितां येई सांग । शूरत्वाचें अंग आणितां नये ॥
तुका म्हणे गाऊ-नाचून करिती सीमा । पांडुरंगीं प्रेमा आणितां नये
॥ २ ॥ (तुकाराम)

सद्गुरुचा पूत कहीं न डँडले । न खचतां चाले गोवागुंती ॥ (रामदास)
बळें धुंधाटें सुटला वारा । थोर प्रजन्य मोर्कळी धारा ।
फडफडा पडती गारा । रेरे ! हीं व वाजतें थरारा रे ॥ १ ॥
घडीमध्येंचि पाणजंजाळ । पूर लोटले पाभंळ ।
नदी फुंफाती चळचळ । रे रे ! जाऊं नेदिती वोहंळ रे ॥ २ ॥ (रामदास)
काखेसी मेरू घेउनी देखा । कैसैं नृत्य करील पिपीलीका ।
कैसैं ब्रह्मांड उचलेल मशका । भूगोल मक्षिका कैवि हालवी ॥ १ ॥
(श्रीधर)

१ मानगुडी धरणें. २ ओस जागा. ३ निर्दोष (रंगबितात). ४ डळमळत नाही. ५
बिकट प्रसंगांतून न गडबडतां पार पडतो. ६ प्रचंड झंझावात. ७ मोठा पाऊस. ८
साड हो. ९ पाण्याचा प्रलय. १० कौलांच्या सखलवटी. ११ फोंफों करीत चाल त्या. १२ ओढे.
१३ मुंगी.

गणवतील पृथ्वीचे रजःकण । मोजवेल सागरींचें जीवने ।
 कनकाद्राचा चेंडू करून । उडविजेल सर्वथा ॥ २ ॥ (कित्ता)
 पृथ्वीचें वजन होईल कोडें^{१४} । करवेल ब्रह्मांडाची घडामोड ।
 परि वैराग्य बहुत अवघड । जाण रोकडें नृपनाथा ॥ ३ ॥ (महीपती)
 दणदण मेदिनी वाजत वामचरण^{१५}-निघातें ।
 थोंगीत^{१६} थोंगीत थाक तोडीत चित्त अनुकारें संगीतें ।
 टाळछंदें मन वेधे टाळी वाजे अनुर्हातें ।
 धिमाधिर्म^{१७} धिमतांग थोंकीत तालछंदें सांवळें नाचतें ॥ १ ॥ (एकनाथ)
 तारा एक तशांत पश्चिमदिशा फोडून बाहेर^{१८}ली ॥
 संध्याकुंकुमिं दिग्वधूच टिकली लावी रुपेरी जणू ॥ (वाग्देवजयंती)

नयन-शर-धनुष्ये-भोंवयांच्या प्रतापें ।
 श्रवणवारिहि^{१९} येती तांबडे कोपतापे ॥
 अधर थरथरीती रक्तवर्ण स्वभावें ।
 अशिस तुज पहावें बोललों याच भावें ॥ १ ॥ (वामन)
 स्तंभ तो अवचितांचि कडाडी । अब्जजोड^{२०} अवघेंचि तडाडी ॥
 अब्जजोडि-हृदयांत धडाडी । कालमेघ शैत-नाद गडाडी ॥ २ ॥
 (कित्ता)

लोकांचे परमाणु-तुल्य गुण जे मेरू परी वानिती ।
 चिर्ती तोषहि पावती सुजन ते नेणो किती नांदती । (कित्ता)
 आयुष्य वर्षशत त्यांत निमे निजे^{२१}लें ।
 त्याही निमेंताहि निमे दिन बौंद झाले ॥

१४ पाणी. १५ लीलेन, सहज. १६ डब्या पायाच्या आघातानें. १७ संगीताचें अनुकरण करणारे पायांतील धुंगरांचे नाद चित्त ओढून घेतात. १८ टाळांच्या छंदांत मनाला समाधि लावून अनुहात नांवाचे समाध्यस्थेतील नाद ऐकूं येतात. १९ आणि मृद-माबर निषणाच्या बोलांच्या तालाला अनुसरून कृष्ण नाचतो. २० बाहेर आली. २१ रागाच्या लहरी कानापर्यंत गालावर येताहेत. २२ ब्रह्मांड. २३ ब्रह्मादिकांच्या हृदयांत-२४ प्रलयकालाच्या शेकडों मेधांचा आवाज. २५ झोंपेत गेलें. २६ फुकट.

वार्धक्य शैशवपणें, उरलें वियोगें ।

दुःखींमयेंचि सरलें, सुख काय सांगें ॥ ३ ॥ (कित्ता)

हंस धरीन म्हणोनि मनोरथ हा मज, होय विनोद तुम्हांला ॥

हा कलहंस पिटाळावितांहि, पुन्हा उडवाल त्या विहगाला ॥

जा परत्याच तुम्ही नलगेच, असें वदुनी नृपराजसुता ते ॥

राहाविला सखिचा जन, आपण मात्र त्यास धरूं मग जाते ॥ १ ॥ (रघु० पंडित

न रंजे कारंजें; निरखुनि फणीतें फणफणी ॥

मुदेनें मोदेना, नल-गुण-गुणीं जे गुणगुणी ॥

न बैसे जे सेजेवरि न परिसे जे शुकगिरा ॥

न नाहे, माना हे न धरि ललना हेतु दुसरा ॥ २ ॥ (रघु० पंडित)

मग कंठनाल चरचर तो सत्य करावया विरूंद कापी ॥

मिटक्या देउनि मटमट घटघट त्या स्वाहितोसृग्दका पी ॥ १ ॥ (मोरोपंत)

चिंताज्वरांत माझा रात्रौ नाहींच लागला डोळा ॥

जायासाठीं कंठीं शतवार प्राण जाहले गोळा ॥ २ ॥ (मोरोपंत)

जो कां तुम्ही सिक्षयापिला । विधेसि वसेटा केला ।

तेणें हा सैन्यसिंधु पाखरिला । देखदेख ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)

तरि स्पर्शें सर्वांग जीववी । स्वादे जीभेंत नाचवी ।

तेविचि कैनाकरवीं म्हणवी । ' बापु माझा ' ॥ २ ॥ (कित्ता)

देखा आर्वडे तेसणा धुंधुरू । परि महातेजीं न मिरवे काय करूं ।

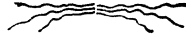
अमृताचे ताटीं वोगेंरू । ऐसी रसोय कैची ? ॥ ३ ॥ (कित्ता)

गावां गेलेयां वलभु । पतिव्रतेचा विरहक्षोभु ।

भैलैतसा हानिलाभु । नमनी जेवि ॥ ४ ॥ (कित्ता)

२७ दुःख आणि रोग यांत. २८ नर राजाचा गुणसमुदाय गुणगुण लगली २९ बाणा.
३० आपल्या शत्रूच्या रक्तरूपी पाण्याला. ३१ शिकविला. ३२ आश्रयस्थान ३३ पमरिला.
३४ 'अरे बाप' (काय मौज आहे ?) असें कानाकडून 'ह गवि'चे स्पर्श, स्वाद आणि नाद
या निन्ही गुणांत भ्रष्ट आहे असा भाव. ३५ वाटल नसला. ३६ काजवा. ३७ अमृताच्या
ताटांत वाढोर्ष असले दुसरे पकान्न कुटले आणायचे ? ३८ विरहाचा संन.प. ३९ वाटिल
नसला (नफा तोटा). ४० जुमानित नाहीं, पति गांवात गेला असता पतिव्रतेला कस-
लाही लाभ चालून आला तर त्याचा ती स्वीकार करित नाहीं, किंवा हातीची पर्वा करित
नाही असा भाव.

सोळावा पाठ.

क्रियापदांचे काळ व अर्थ.

२४५ सांप्रतच्या मराठीत देखील क्रियापदांचे काळ व अर्थ मिळून एकंदर आठ आख्यात विभक्ति आहेत. त्या ह्याः - (१) जुना वर्तमान. (२) नवा वर्तमान. (३) जुना किंवा रीति भूत (४) चालू भूत. (५) भविष्य काळ. (६) आज्ञार्थ. (७) विध्यर्थ. (८) संकेतार्थ. ह्या आख्यात विभक्ति म्हणजे “ क्रियापदांना प्रत्यय लागून होणारीं कालदर्शक व अर्थदर्शक स्वतंत्र रूपें बनविणाऱ्या विभक्ति ” होत. काळांचे व अर्थांचे इतर सूक्ष्म प्रकार रुढतांच्या साहाय्येने दाखविले जातात, व हीं रुढन्ते योजलीं तरी मुख्य क्रियापद या आठ आख्यातांपैकीं कोणत्या तरी एकांत असतेंच. जसें: — ‘पांडू पुस्तक वाचीत होता’ ह्या वाक्यांत ‘वाचीत’ हें रुढन्त ‘होता’ या भूतकाळाच्या रूपाला जोडून अपूर्ण-भूत काळाचा अर्थ उत्पन्न झाला. ह्या आख्यातांचा आतां क्रमानें विचार करूं.

२४६. **जुना वर्तमान**, हा हल्लीं बराचसा प्रचारांतून निघाला आहे. जुन्या मराठी लिखाणांत विशेषतः कवितेंत त्याची व्याप्ति मोठी आहे. हल्लीं रूढ असलेल्या मराठी म्हणानून ह पुष्कळ आढळतो, व ह्याचा अर्थ ‘वर्तमानकाळी क्रिया चालू आहे हें दाखविणें’ हा असतो. जसें: — ‘घोले चाले ही’ (तुकाराम), ‘दाम करी काम’.

(क) चालू मराठींत ह्या काळाचा उपयोग (१) संशय दाखविण्याकरितां, (२) दुसऱ्याच्या शब्दांचें मनन किंवा नकळ करण्याकरितां व (३) निषेधार्थ दाखविण्याकरितां ‘न’ या शब्दासह करितात. जसें: ‘कोण जाणे तो येतो कीं नाही.’ म्हणे दाख सुटन नाही, (एकच प्याला). ‘तो तें काम आपणही करीना व मलाही करूं देई ना.’

२४७. **नव्या वर्तमानकाळा**वरून सामान्यपणें क्रिया वर्तमानकाळीं चालू आहे असा बांध होतो. जसें: — ‘तो पुस्तक वाचतो.’ नेहमीं सिद्धांतवत् सन्या

मानल्या जाणाऱ्या गोष्टीही वर्तमान काळानें सांगितल्या जातात. जसें:—‘लवंगेनें पित्त वाढतें.’

(क) या काळावरून जवळचा भविष्यकाळही दाखविला जातो. जसें:—‘तूं चूल पेटवितेस तों मी भाजी आणतो.’

(ख) कथित या काळावरून जवळचा भूतकाळही दाखविला जातो. जसें:—‘मी म्हणतो (म्हणालों) काय ! आणि तूं त्याचा अर्थ करितेस (केलास) काय !’

(ग) एखादी जुनी हकीगत सांगतांना किंवा दुसऱ्याचें अवतरण देतांना भूतकाळाबद्दल त्या काळाचा उपयोग करतात. जस:—‘एक इतिहासकार म्हणतो—‘मंग्याचाट्यां सनदशीर राज्यपद्धतीचा पाया होय.’ ‘समर्थ म्हणतात—परंखीसी प्रेमा धरी, तो एक मूर्ख.’

२४८. जुन्या भूतकाळाला हल्लीं रीतिभूत असें म्हणतात व त्यावरून ‘अमुक गोष्ट पूर्वीं नियमानें किंवा रीतीनें होत असे ’ असा बोध होतो. जसें:—‘तो रोज मला तासभर शिकवी.’

२४९. भूत काळावरून सामान्यतः, गेलेल्या काळां एखादी क्रिया घडली असें दाखविलें जातें. जसें:—‘काल मोठा पाऊस पडला.’ ‘तो हा पुन्हा नुठायी वसुधे तुज दृढ धरून निजला गे ! ’ (मोरोपंत)

(क) नम्रपणें इच्छा दाखवितांना त्या काळाचा वर्तमान काळाच्या अर्थानें उपयोग करतात. जसें—‘मला थोडें सुचवायच होतें.’

(ख) या काळावरून केव्हां केव्हां भविष्यकाळही दाखविला जातो. जसें:—‘तूं चालूं लाग, मी आलोंच. ’

२५० भविष्यकाळावरून एखादी क्रिया पुढें होणार आहे असा बोध होतो. जसें:—‘ तो येईल. ’

(क) प्रश्नार्थक वाक्यांत या काळावरून शक्यतेचा किंवा अशक्यतेचाही बोध होतो. जस:—‘ तो येथें कसा येईल ! ’ ‘तो कां येईल ! ’

(ख) संकेतदर्शक वाक्यांत प्रथम हा काळ आला असल्यास, ‘विनंति, कल्पना, बेपर्वाई’ इत्यादींचा बोध होतो. जसें:—‘मला पांच रुपये उसनं’ दर्शिल तर बघ.’ ‘गुरुजी रागें भरतील तर भरतील.’

(ग) ह्या काळावरून कचित् वर्तमानकाळाचाही बोध होतो. जसे:—
'जाशील तर जा.'

(घ) केव्हा केव्हा या काळावरून भूतकाळाचा देखील अर्थ होतो. जसे:—
'तो असे करील अशी मला कल्पना नव्हती.'

(ङ) भविष्यकाळाचा प्रश्नार्थी उपयोग करून आज्ञेचा किंवा विनंतीचा बोध होतो. जसे:—'तेवढे पत्र टपालांत टाकशील का ?'

२५१ आज्ञार्थाचा प्रथम पुरुषांत उपयोग केला असल्यास प्रश्नाचा बोध होतो. जसे:—'मी नाटकाला जाऊं ?'

(क) प्रथम पुरुषी आज्ञार्थीने द्वितीय पुरुषासह प्रथम पुरुषाची एखाद्या क्रियेविषयी आतुरता सुचविली जाते. जसे:—'चला, पंढरीसी जाऊं,' (तुकाराम)

(ख) द्वितीय पुरुषी आज्ञार्थावरून 'आज्ञा, हुकूम, सल्ला, मसलत, विनंति, उपदेश,' इत्यादींचा बोध होतो. जसे:—'सडा रहा !', 'आपलें काम कर'. 'तुम्ही आपल्या सोप्याला फारशी करा,' 'देवा मला तार'.

(ग) तृतीय पुरुषी आज्ञार्थावरून 'परवानगी, सवलत, आशीर्वाद, इच्छा' शाप, चेपवाई,' इत्यादींचा बोध होतो. जसे:—'अवन करो तुमचें सदा तो आत्मसमाधी' (देवल). 'जो जें वांछील तें लाहो, प्राणिजात' (ज्ञानेश्वर). 'त्या मेल्याचें समूळ तऱ्पट हो,' (मोरोपंत). 'न मिळो सावया न वाढो संतान' (तुकाराम).

(घ) एखाद्या व्यक्तीने सामान्यतः एकाच प्रकारच्या अनेक क्रिया केल्याचा उल्लेख करताना वर्तमान किंवा भूतकाळ दाखल आज्ञार्थाचा उपयोग करतात. जसे:—'पाटी फोड, टोपी फाड, झिज्या उपड, असा त्यानें प्रळय करून सोडला.'

(ङ) क्वचित् अशा अर्थी विध्यर्थी विशेषणाचाही उपयोग करतात. जसे:—
'इकडेच बघायचें, निकडेच पळायचें, असा त्याचा रस्त्यानें उद्योग चालला होता.'

(च) आज्ञार्थाच्या जोड रूपांचा नामांसारखा उपयोग होतो. जस:—
'तुझ्यासारखी माझ्याच्यानें धांव-पळ होत नाही.'

(छ) अनेक वस्तूंचा निर्देश करिताना आज्ञार्थाचा पादपूरकासारखा किंवा अर्थपूरकासारखा उपयोग करितात. जसे:—'जिन्नस म्हणा, पान्नस म्हणा, मुलीच्या अंगावर घातले पाहिजेत.'

२५२. आज्ञार्थी वाक्याचें कर्मणि किंवा भावे रूप म्हणजेच विध्यर्थ होय. विध्यर्थाचे पुढील उपयोग होनात. (१) सभ्य तऱ्हेची आज्ञा. जसे:—‘पसंतीनुरूप तजवीज करावी.’ (२) औपरोधिक आज्ञा. जसे:—‘आपण आतां आपलें वक्तृत्व थांबवावें.’ (३) संभव, तर्क. जसे:—‘आज पाऊस पडावा.’ (४) जुनी आठवण. ‘आपण मधल्या सुटांत आंबराईत जावें, चिंचा पाडाव्या.’ (५) उपदेश, सल्ला. ‘मना चंदनाचे परी तां (त्वां) क्षिजावें. (रामदास).

(क) जोड विध्यर्थानें (१) विरोध, (२) कार्यकारण संबंध, (३) तिरस्कार, इत्यादींचा बोध होतो. जसे:—‘सोम्यानें करावें, आणि गोम्यानें मरावें.’ ‘द्यावें तसें घ्यावें.’ ‘नाच्यानें गावें आणि केशानें ऐकावें.’

२५३ संकेतार्थ उत्पन्न होण्याकरितां ‘जर-तर’ हे शब्द गुप्त किंवा प्रकट यावे लागतात. संकेतार्थाचे पुढीलप्रमाणें उपयोग होतात. (१) इच्छा, कल्पना, अनुमान, सिद्धांत वगैरेचा निर्देश. जसे:—‘तो आज येता तर तुम्हांस भेटता ’ (२) भूतकाळीं एखादी गोष्ट टळल्याचा उल्लेख. जसे:—‘थोडक्यांत बचावले नसतें तर तो मेल्याच असता.’ (३) पुढील बेत किंवा संकेत यांचें कथन. जसे:—‘तूं येशील तर मी तयार राहीन ! (४) हमी देणें. जसे:—‘तो येईल तर हराम. ’

(क) संकेतार्थ उत्पन्न करण्याचे आणखीही कांहीं प्रकार आहेत. ते असे:— (१) ‘यास’ किंवा ‘यानें’ हा प्रत्यय लावून केलेले भूतकालवाचक रुद्धन्त घालून. जसे:—‘मी पुण्यास गेल्यास तुझ्या काकांना भेटेन.’ (२) भूतकाळीं क्रियापदापुढें ‘असतां’ हें रूप घालून. जसे:—‘मला रजा दिली असतां मोठी सोय होणार आहे.’ (३) ‘म्हणजे’ या अवयवाचा उपयोग करून. जसे:—‘मी बाजारांत गेलों म्हणजे तुला खुळखुळा आणानि.’

१६ पाठावली.

भद्रेश्वर:—हो, कां बरं? कोदंड:—त्यांची भेट घ्यायची होती.

(शारदा)

आणि समजा, बोलण्याचा प्रसंग आलाच, तर धोरण पाहून श्रीमंताला रुचेल तेंच बोलावें, खरें असो, खोटें असो. समजलांत?

(शारदा)

आतां फक्त मुहूर्तनिश्चय व्हायचा अवकाश, कीं आम्ही पुन्हा सहकुटुंब झालों. (किता)

हें बाबांचें द्रव्याचें वेड मला भोंवतें आहे. आणि हें वेड घाले-
विणारा मांत्रिक म्हणा, वैद्यराज म्हणा, या जगांत तरी कुणी
नाहीं म्हणतात. (किता)

बैठकी मारायच्या, कोहाळेपाक बडवायचा, जोरजोडी करायची
अटीव दूध झोकायचें. नमस्कार घालायचे, बडामाची खीर
चापायची ! (किता)

शिव शिव ! बाईसाहेब ! खरेखुर भाऊसाहेब जिधंत असते तर
ते मला नको कां होते ? (तोत० बंड)

वहिनी, सगळ्यांनींच माझ्यावर शस्त्र उपसलें आहे तेव्हां तूं
तरी कां कमी करशील ! चालूं दे ! मी आतां दगडापेशां देखील
घट्ट झाले आहे ! (सौभद्र)

तूं दुसऱ्या कोणाजवळ अवाक्षर बोललास, तर ठार मेलाल
म्हणून समज. (उषःकाल)

कोणतेही व्हावयाचें नाहीं, परंतु राजश्री नानांनीं मनावर धर-
ल्यास कांहीं हाईल असें वाटतें. (पशु० पट० पत्र, खरे यांचा पत्रसंग्रह)

वरकडें इतर भाव मनामध्ये असेल, तरी रघुनाथ साक्ष असे.
(समर्थांचें पत्र, श्रीसंग० कागदपत्रें)

जॉनसनसारख्या रसिकांनीं ज्यांस कवित्वसिंहासनावर आरूढ
करवून सर्वांच्या अभिनंदनास पात्र वरून ठेविलें होतें, त्यांस
मेकालेप्रभृति निबंधकारांनीं पदच्युत करून, 'इंद्राय तक्षकाय स्वाहा'
या न्यायानें जॉनसनप्रभृति मोर्चेल्यांसाठीं त्यांच्याबरोबरच
खाली ओढलें. (निबंधमाला)

आम्ही वैकुंठवासी । आलों याच कारणासी ।

बोलिल जें ऋषि । साचें भावें वर्ताया ॥ १ ॥

झाडूं संताचे मार्ग । आडरानीं भरलें जग ।

उच्छिष्टाचा भाग । शेष उरला तो सेवू ॥ २ ॥

अर्थें लोपलीं पुराण । नाश केला शब्दज्ञानें ।

विषयलोभी मन । साधनें बुडविलीं ॥ ३ ॥

पिटूं भक्तीचा हांगोरा । कळिकाळासी दुरारा ।

तुका म्हणे करा । जयजयकार आनंदें ॥ ४ ॥

(तुकाराम)

देह जावो अथवा राहो । पांडुरंगीं माझा भावो ॥

चरण न सोडी सर्वथा । आण तुझी पंढरिनाथा ॥

वदनीं तुझें मंगलनाम । हृदयीं अखंडित प्रेम ॥

नामा म्हणे केशवराजा । केला पण चालवीं माझा ॥ १ ॥

(नामदेव)

साधकांची दशा उदास असावी । उपाधी नसावी अंतर्बाह्य ॥

लोभातें टाकाव, निद्रेतें जिणावें । भोजन करावें परिमित ॥

एकांतीं लोकातीं स्त्रियांसी भाषण । प्राण गेल्या जाण करूं नये ॥

संग सज्जनाचा उच्चार नामाचा । घोष कीर्तनाचा अहर्निशीं ॥

तुका म्हणे ऐशा साधनीं जो राहे । तोचि ज्ञान लाहे गुरुकृपें ॥ १ ॥

(तुकाराम)

वानोत निंदोत सुनीतिमंत । चळो असो वा कमला गृहांत ॥

हो मृत्यु आजीच, घडो युगान्ते । सन्मार्ग टाकून भले न जाती ॥ १ ॥

(वामन)

महाबायें नाना निनंदाहि तनाना मग घडे ॥

पिता तीचा पाटीभरि धनहि वांटी. बहु विडे ॥

(रघु० पं.)

४ त्यांतील तत्त्वार्थप्रमाणें वःगून दाखविण्यास, ५ मार्ग, ६ पुराणांचा खरा अर्थ लोपला, ७ 'जो संतांति शरण गेला । संतजनीं आश्वासिला । मग तो साधक बोलिला । ग्रंथांतरीं ॥ १ ॥ रामदास, ८ निघून जावो. ९ कालाचे भेटे चार खंड, ते 'कृतयुग सत्रा लक्ष अष्टावीस सहस्र । त्रेतायुग बारा लक्ष शण्णव सहस्र । द्वापरयुग आठ लक्ष चौसष्ट सहस्र । आतां कलियुग एका ॥ १ ॥ कलियुग चार लक्ष बत्तीस सहस्र ।' असे मानवी वर्ष-संख्यांनीं दासबोधांत सांगितले आहेत. १० बाजंभ्यांचा आवाज.

रिपुंना मिळो विभीषण, झाली मशकांत वाढ एकाची ।
जो कुलकलंक झाला, त्याला हे उचित वृत्ति भेकाची ॥ (रणविहार)

न कळतां पद अग्निवरी पडे । न करि दाह असें न कधीं घडे ॥
अजिते^{११}-नाम वदो भलत्या मिसें । सकळ पातक भस्म करीतसे ॥१॥
(वामन)

आली समीप यजमानिन पट्टराणी ।
पाहे हरीस, जिचि हो न पुरे शिराणी ॥
ओती करे कनकपात्र धरून वारी ।
सर्वस्व दे पति तयास न जे निवारी ॥ २ ॥ (कित्ता)
राया तिचें मुख-सुधाकरें या दयाला ।
नाहीच वेगळिक, हें गमतें मनाला ॥
संपूर्ण नित्य असता, नसता कलंकी ।
हा चंद्र हें मुख असें मग कोण शंकी ॥ १ ॥ (रघु० पंडित)

राजे असाल तरि धन्य वसुंधरा हे ।
ज्ञोभाल देव तरि नाके यथार्थ आहे ॥
भोगी^{१२} तुम्ही उपजलां जरि नागलोकीं ।
खालीं असोनि सकळांवरि होय तो कीं ॥ २ ॥ (कित्ता)
करिती सूर्यास्तोदय एक मुहूर्तांत एक शतदा ते ।
त्यांत न एकासमही होती मेषांअसेहि शत दाते ॥ १ ॥ (मोरोपंत)
मार्गेचि तुम्ही भजतां धर्माला तरि तुम्हांस वांचविता ।
आतां मरा, न वांचे दीमगृहीं जो न तोय सांचविता ॥ २ ॥ (कित्ता)

११ वेडकाची. १२ परमेश्वराचें नांव. १३ कौतुक, आवड. १४ तिचें तोंड आणि चंद्र यांच्यांत वेगळेपणा वाटलाच नसता. १५ स्वर्ग. १६ तुम्ही जर नागलोकांतले नाग असाल तर त्यांचा लोक जो पाताळ तो सर्वांच्या तळीं असूनही (तुमच्यामुळे) सर्वांच्यावर होईल. १७ एकांने आपल्या बाणांने सूर्य झांकून टाकावा, व दुसऱ्याने त्या बाणांचा छेद करून पुन्हा सूर्याचा उदय करावा, असें ते एक मुहूर्तांत (दोन घटकांत) शेंकडों वेळ करीत होते ह्या बाबतीन त्यांच्यापैकीं एकासारखाही कोणी दाता होणार नाही, एखादी मेषांसारखे दाते शेंकडों होतील !

कीं नाम *स्पर्शमणि, स्पर्श, परि काय करिल खापर मी ।
 सदयहि घालील कसा दुर्दैवाला सुखीं सखा परमीं ॥ ३ ॥ (कित्ता)
 किंवा पुराणपुरुषा ! संप्रति बहु भागलासि या कामीं ।
 तुज नीज लागली तों सजलों मारावयासि हांका मी ॥ ४ ॥ (कित्ता)
 जवं प्रकृतिचें^{१८} अधिष्ठान । तंव सांडि मांडि हें अज्ञान ।
 जे चेष्टा ते गुणाधीन । आपसी असे ॥ १ ॥
 आणि दुःखयोनि जियां आहातो । तिया निरर्थका तरि नव्हती ।
 जरि विषयांवरी विरक्ति । धरीति जीव ॥ २ ॥
 जरि विषयीं विषयो सांडिजेल । तरि महादोषिं कें वसिजेल ।
 आणि संसारशब्द नव्हैल । लटिका जगां ॥ ३ ॥ (ज्ञानेश्वर)

* परिस.

१८ जोपर्यंत देहावर त्रिगुणात्मक प्रकृतींचा अंमल आहे, तोपर्यंत 'अमुक सोडतो, अमुक धरतो' ही भाषा म्हणजे वेडपणा आहे, कारण मनुष्याचे व्यापार गुणांच्या हातांत असतात. १९ प्राण्यांनीं जर विषयांसंबंधीं वैराग्य धारण केलें तर दुःखयोनि ज्या आहेत त्या निरर्थक होणार नाहीत काय ? २० जगांत संसार शब्द खोटा नाही का होणार ?

सोळावा पाठ.

अव्ययें.

२५४. “ जे शब्द पदार्थवाची नव्हत ते निपात अथवा अव्यय होत. ”
(राजवाडे). हल्लीं मराठीत रूढ असलेल्या अव्ययांपैकी संस्कृतमून जशींच्या तशींच आलेली आहेत, तीं ‘तत्सम’ अव्ययें होत. काहीं विकृत होऊन आली आहेत, ती तद्भव अव्ययें होत. अव्ययांच्या वाक्यांत होणाऱ्या उपयोगांवरून त्यांचे ‘स्थलवाचक, कालवाचक, विरोधबोधक, अनुकरणवाचक’ इत्यादि भेद मानले आहेत.

२५५. संस्कृतप्रमाणें मराठीतही विशेषणांपासून क्रियाविशेषणें बनविण्याचा प्रघात आहे. पण मराठीतलें क्रियाविशेषण बहुधा प्रत्ययावाचूनच होतें व तें अर्थावरून जाणावयाचें असतें. जसें—‘वारा गार सुटला.’ संस्कृतमधील बरींच क्रियाविशेषणें मराठीत प्रत्यय गाळून उपयोगांत आणतात. जसें—‘सत्वरम्-सत्वर’ ‘द्रुतम्-द्रुत,’ ‘मन्दम्-मन्द’, इ०. असल्या क्रियाविशेषणांचा संबंध नामें व क्रियापदें यांमधून थोडा फार वांटलेला असतो व अव्ययांचा संबंध नुसत्या क्रिये-कडे असतो हा दोन्हीत भेद आहे.

२५६. हल्लीं प्रचारांत असलेल्या तत्सम व तद्भव अव्ययांपैकी काहीं बहुधा एकाच अर्थानें नेहमीं उपयोगांत येतात. जसें—‘ज्ञाति’ (लवकर), ‘वृथा’ (फुकट), ‘मृषा, मिथ्या’ (सोटे), ‘सध्यां,’ ‘मुधा’ (उगीचच, सोटे) इ०. पण काहींच्या अर्थांत बरेच सूक्ष्म भेद असतात, व त्यांचें वाक्यरचनेंत बरेंच महत्त्व असतें. असलीं काहीं हल्लीं प्रचारांत असलेलीं व काहीं जुन्या मराठीत आढळणारीं अव्ययें त्यांच्या संस्कृत-प्राकृत व्युत्पत्तिपरंपरेसह पुढें दिली आहेत.

१ अगदीं (अगतिकं-अगदिअं) या अव्ययाचे पुढील अर्थ होतात. (१) निश्चालस, केवळ. जमैं—तूं अगदीं ‘ढ’ आहेस. (२) अत्यंत, फार. जमैं—‘त्याला अगदीं चोपून काढ.’

२ अजुनि (अयापि-अजुहं) चे दोन अर्थ होतात. (१) हा वेळपर्यंत. जसे:- 'तो अजून आला नाही.' (२) एक वेळ. जसे:- 'अजून रामा पुरवला, तो कुशासारखा भांडखोर तरी नाही.'

३ अथ हे संस्कृत अव्यय पुढील अर्थानीं उपयोगांत येतें. (१) ग्रंथलेखनाला आरंभीचें मंगल. जसे:- 'अथ शानमहात्म्याला प्रारंभ करितों.' (२) 'मग' नंतर. (३) आणि.

४ अथवा हेही संस्कृत अव्यय असून पुढील अर्थानीं उपयोगांत येतें. (१) विकल्प. जसे - 'मी येईन अथवा येणार नाही.' (२) आक्षेप. जस:- 'शेवटीं तूं पुस्तक फाडलेंसच, अथवा मी मूर्खानें तें तेथे ठेवाव कां ?'

५ आ हे संस्कृत अव्यय 'पामून' अशा अर्थी समासांत येतें. जसे:- 'आजन्म.'

६ आज (अय अज्ज) चे दोन अर्थ होतात. (१) चालू दिवशीं. जसे:- 'आज हवा चांगली आहे. (२) दृष्टी, या घटकेला. जसे:- 'आज दिलें उयां नाही.'

(रामदास)

७ आणि (अन्यत्-अणिअ) चे पुढील अर्थ होतात. (१) समुच्चय. जसे:- 'रामा आणि गोविंदा.' (२) दोन क्रियांचें समकालीनत्व जसे:- 'मी त्याच्या घरांत शिरलों, आणि तो जिन्यावरून खालीं उतरून आला.' (३) विरोध. जसे:- 'हीन आणि कृत्रिमी । रोगी आणि कुकर्मि'

(रामदास)

८ आ ग, आन्, न नी. (हन्त-हान) या अव्ययाचे दोन अर्थ होतात. (१) खरोखर. जसे:- 'मग तसाच निघालों काय !' (२) विरोध. जसे:- 'बाह्यण आणि दाहू पितो !'

९ आतां (अतः-अता) या अव्ययाचे पुढील अर्थ होतात. (१) चालू वेळीं. जसे:- 'आतां कोठें बारा वाजताहेत.' (२) लवकरच. जसे:- 'तूं पुढे हो, मी आतां येतो.' (३) पण, यावर. जसे:- 'आतां तुमचें जर असें म्हणणें असेल इ०' (४) बाकीं, एरवीं. जसे:- 'आतां मोरोपंताच्या कवितेंत संस्कृत शब्द पुष्कळ आहेत हें खरें.'

१० **इ** हे संस्कृत अव्यय कचिर् ज्ञानेश्वरींत आढळते. चालू मराठीत ते नेहमी दुसऱ्या शब्दांच्या अन्ती निवळ पादपूरणार्थ मिसळलेले आढळते. जसे:- 'घेउनि, करुनि' इ०

११ **इकडे** (अत्रकटे-अक्कडे) या अव्ययाचे पुढीलप्रमाणे उपयोग होतात. (१) या स्थळी. जसे:- 'इकडे तांदूळ महाग आहेत.' (२) कथासंदर्भाच्या एका भागांत. जसे:- 'इकडे दशरथ राजा जो निघाला तो वनांत शिरला.' (३) बहुमानदर्शन. जसे:- 'मी जेवायला बसले, तों इकडे (नवरा) यायला झाले.'

१२ **इश** (ःहीच्छ) हे अव्यय फक्त स्त्रियांच्या तोंडीं असून त्याचे उपयोग पुढील अर्थी होतात. (१) लाज. जसे:- 'इश, लोकांदेशत कां इतक्या जवळ बसायचें ?' (२) तिरस्कार. जसे:- 'इश, लमाच्या अगोदरच कां मांडीवर बसतात कुणी ?' (शागदा). (३) आश्चर्य, अश्रद्धा, आनंद. जसे:- 'इश, शंभर तोंडांचा कां आणखी कुणी रावण होता ?'

१३ **उ** हे संस्कृत अव्यय रूढ मराठीत आढळत नाही. जुन्या मराठीत ते पादपूरणार्थ दुसऱ्या शब्दांच्या अंती मिसळून येई. जसे:- 'घेऊनु, करूनु.'

१४ **उद्यां** (उदये-उदयां) चे अर्थ दोन होतात. (१) पुढच्या दिवशी. जसे:- 'उद्यांचें काम आजच करावें.' (२) पुढच्या काळी. 'आज श्रीमंती, उद्यां गरीबी' असा नशाबिचा खेळ आहे.

१५ **एरवीं** (इतरथापि-एरवंइ) या अव्ययाचे दोन अर्थ आहेत. (१) नाही तर, अन्यथा. जसे:- 'तुझे काहीं तरी काम असेल, एरवीं तूं कुठला यायला ?' (२) उगीच, सहज. जसे:- 'मी एरवींच आलों होतो.' जुन्या मराठीत हे अव्यय 'यन्हुवि' असे आढळते.

१६ **कटा, कटकटा**, हीं प्राकृत अव्यये उद्गारवाची असून त्यांवरून दुःख, विषाद, इत्यादींचा बोध होतो. जसे:- 'देवा कटकटा ! शेवटी मजवर हा प्रसंग आणलास ना ?'

१७ **कदाचित्** या संस्कृत अव्ययाचा पुढील अर्थानीं उपयोग होतो. (१) चुकून, एसादे वेळी. जसे:- 'तो कदाचित् अंगावर यायचा.' (२) जर. जसे:- 'मी मुंबईस जाणार नाही. कदाचित् गेलों तर तुला पेटी घेऊन येईन.'

१८ **क्वचित्** हेही संस्कृत अव्यय असून त्याचे पुढील अर्थ होतात. (१) कोठें कोठें. जसे:- 'क्वचित् कावळ्यांचा रंग फिका आढळतो.' (२) कधी कधी. जसे:- 'तो क्वचित् माळावर फिगवयास जातो, क्वचित् आंबराईकडे जातो.' (३) विरळा, एखादे वेळीं. जसे:- 'मोठे कवि क्वचित् निर्माण होतात.'

१९ **कां** (किम्-किं) या अव्ययाचे पुढील अर्थ आहेत. (१) किंवा. जसे:- 'कां रायाचें देह चालूं । रंका परीतें गालूं ' (ज्ञानेश्वर). (२) किमर्थ, कशाकरिता. जसे:- 'शंभुहि म्हणे न सेविति मंद म्हणुनि क्षुरसि काशिके ! कां हो ! ' (मोरोपंत). (३) पादपूरण. जसे:- 'आलीस कां, बैस.' 'हरी कां असे म्हणतो, ठीक आहे.'

२० **कीं** (किम्-किं) चे अर्थ पुढील आहेत. (१) किंवा. जसे:- 'मुलगा होवो कीं मुलगी होवो.' (२) कारण. जसे:- 'लोकांत कीं सुगुणवंतचि मान्य होती.' (३) खरोखर. जसे:- 'अरे तो गेला कीं,' (४) तरी, तथापि. जसे:- 'दुर्दुर सापें गिलिजत आहे उभा । कीं तो मासियां वेढाली जिभा,' (ज्ञानेश्वर). (५) तत्काळ, त्याच वेळी. जसे:- 'मी गेलों कीं तो यायला कबूल होईल.' (६) येणेंप्रमाणें. जसे:- 'विनंति कीं आपण एकवार येऊन भेटून जावें.' शेवटचा अर्थ मुसलमानी 'के' या अव्ययावरून आलेला दिसतो.

२१ **काय-काज** (किम् कै) चे पुढील अर्थ होतात. (१) किती तरी, फार. जसे:- 'काय पुरुष चळले बाई' (शारदा). (२) खराब, गलिच्छ रीतीने. जसे:- 'काय रुमाल बांधला आहेस ! ' (३) अशक्यता. जसे:- 'तो काय देतो नी मी काय घेणों ! ' (४) आदर. जसे:- 'तो काल काय गाइला म्हणून सांगूं ! ' (५) प्रश्नार्थी पादपूरण. 'एकूण काय, तो येत नाही हें तुझें म्हणणें.'

२२ **काल** (कल्ये-कल) चा अर्थ 'गेल्या दिवशीं' असा आहे. जसे:- 'काका कालच गांवाहून आले.' 'काल' चा उपयोग 'नुकताच' अशा मोघम अर्थानेही करतात. जसे:- 'काल जन्माला आलास आणि आज गोष्टी सांगूं लागलास'.

२३ **किमपि** या संस्कृत अव्ययाचा उपयोग पुढील अर्थानीं करतात. (१) मुळीच. जसे:- 'तुला यातलें किमपि समजणार नाही.' (२) एवढेसे, थोडे.

जसें:—‘श्रीरामचरित करितें मुक्त सरुत् किमपि सेवितां भावें’ (मोरोपंत).
(३) विलक्षण, अवर्णनीय, जसें:—‘ हो अभिनय किमपि गीत अथवा हो. ’
(मोरोपंत)

२४ किनी-कनी (किन्नु-किणी) ही अव्ययें बोलण्यांत पादपूर्णासाठी येतात. जसें.—‘ बाबा आज नदीवर किनई एक बाई आंघोळाला आली होती, ’
(शारदा).

२५ कीर. क्रि, किर, कीरु (किल-किर) हें अव्यय जुन्या मराठींत
(१) सरोसर, व (२) निवळ, केवळ, अशा अर्थांनीं उपयोगांत येतें. जसें:—
‘ तिचे जाणिवेचे कीरु सरलें. ’ प्रजा जे जाली । ते वसतीची कीर आली. ’
(ज्ञानेश्वर).

२६ केवळ (केवलम्) या क्रियाविशेषणाचे पुढील अर्थ आहेत (१) सरोसर, जसें.—‘ असच केवळ म्हणवत नाही ’ (२) फक्त. जसें:—‘ तों जो केवळ सर्वकाळ सुतपस्व्येसी सदा रातला, ’ (मोरोपंत). (३) निखालस अगदी. जसें:—
‘ त्याची केवळ गाळण झाली. ’

२७ च, चि, ची (चित्-चिअ) या अव्ययाचे पुढील अर्थ आहेत. (१) एकट्यानें, फक्त. जसें:—‘ तोच हें काम करूं जाणे. ’ (२) स्वतः, खुद्द. जसें:—
‘ तूंच, तूंच तिचे कान फुंकून तिला बिघडवलीस, ’ (शारदा). (३) सरोसर. जसें:—‘ अरे हा तर गेलाच. ’

२८ जणू, जणू, जणों, जाणों (जाने) हे अव्यय उत्प्रेक्षा अलंकाराचें गमक मानलें असून त्याचा अर्थ ‘ जसें काय ’ असा होतो. जसें:—‘ ती जणू चांदणी चमकत होती. ’

२९ जधी, जेव्हां, जेधवां (यदा, यावद्वां, जेद्धवा-जेधवा) या अव्ययाचा ‘ ज्यावेळा ’ असा अर्थ होतो जसें:—‘ जधी कांही नेणे म्हणनि वदले पंडित मला, ’ (वामन). ‘ जेव्हां तेव्हां ’ अशा जांड अव्ययाचा ‘ प्रत्येक वेळी ’ असा अर्थ होतो. जसें:—‘ तुझी जेव्हां तेव्हां एकच तक्रार असते. ’

३० जर (यर्हि-जर्ही) या अव्ययावरून संकेताचा बोध होतो. जसें:—
‘ जर अभ्यास करशील तर पास होशील. ’

३१ **जरी** (यहिं जन्ही) या अव्ययाचा विरोधार्थी उपयोग होतो. जसे:—
'जरी झाला भाग्यवंत, तरी कां भेटेल भगवंत ! ' (तुकाराम). कवितेंत या
अव्ययाचा संकेतार्थीही उपयोग करितात. जसे:—'संपन्न मित्र असतें तरि येतें
संकटांत कामास ' (मोरोपंत).

३२ **जी** (आर्य-अज्ज-जय-जी) या अव्ययाचा थोर मनुष्याला उत्तरादा-
सल संबोधण्याकडे उपयोग करितात. 'जी, आलों सरकार.' कचित् आदरार्थी
संबोधण्याचे कामीही याचा उपयोग करतात. जसे:—'उठा जी मायबाप, कशी
लागली झोंप !' (एकनाथ),

३३ **जे** (यत्-ज्ज) या अव्ययाचा ' कीं, येणेंप्रमाणें ' असा अर्थ होतो.
जसे:—' सरकारचे चरणीं विनंति अर्ज ऐसां जे '. ' शंभु छत्रपति यांनी राजश्री
वासुदेव बाळरुण यांसी आज्ञा केली, ऐसां जे ' (श्रीसांप्रदायार्ची कागदपत्रें).

३४ **जेथें** (यत्र) या अव्ययाचा ' ज्या ठिकाणीं ' असा स्थलवाचक अर्थ
होतो; जसे:—' तेथ प्रकाश, सूर्य जेथें ' (ज्ञानेश्वर). क्वचित् हें स्थल लक्षणेनेही
सुचविलें जातें. जसे:—'मी जेथें हात टेकले तेथें तूं काय करणार !'

३५ **जों, जंव. जोंवर** (यावत्) या अव्ययाचे १ ' जेव्हां ' २ ' जसा ' व
३ ' जोंपर्यंत; ' असे अर्थ होतात. जसे:—'जों कां अर्जुनाचे बाण सुटल तो
कौरवांची गाळण उडाली, ' 'मी जों पाहतों तो तो उभाच, ' ' तोंवरि तोंवरी जंघुक
करी गर्जना, जोंवरि पंचानना दोखिलें नाहीं ' (तुकाराम .)

३६ **झनें, झणीं** (सनात्) या अव्ययाचे पुढील अर्थ होतात. (१) निश्चित,
खास. जसे:—' तंव आदिगुरुखु विस्मितु । म्हणें झनें होये अंतु ' (ज्ञानेश्वर)
(२) चुकून, न जाणों. जसे:—' मंत्रयंत्रविधानें झनें करां ' (ज्ञानेश्वर).
(३) एकाएकीं, अकस्मात्. ' तों केलें बिल मूषकें अवचितां तो आत गेला
झणीं ' (वामन). (४) लवकर, सत्वर.

३७ **तथापि** या संस्कृत अव्ययाचा ' तरी सुद्धां ' अशा अर्थी उपयोग
करितात. जसे:—' मी त्यास निमंत्रण दिलें तथापि तो आला नाहीं. '

३८ **तऱें, तों** (तावत्) चे अर्थ येणेंप्रमाणें आढेत (१) तोंपर्यंत. जसे:—
' मी पोहोंचतां तों सूर्योदय झाला होता. ' (२) तेव्हां. जसे:—' पहावें तों हा

दारांत उभा असतो. ' (३) सरोसर, प्रत्यक्ष, साक्षान्. जसें ' मी तंव अनाथ अपराधी ' (नामदेव).

३९ तर (तावन्) चे पुढील अर्थ आहेत (१) संकेताची पूर्तता. ' तूं येत असलास तर मी चलंनो. (२) सारांश, एकंदरीत, जसें:—' तर मनुष्यानें नीती सोडूं नये असें सिद्ध झालें. ' (३) आपल्याकडून, आपल्या पुरतें. जसें:—' मी तर सांगून मोकळा झालों, आतां वाटेल तें कर. ' (४) सरोसर, प्रत्यक्ष. जसें:—' तूं तर विश्वंभर म्हणवितोस ! '

४० तरी (तर्हि—तन्हीं) हें जरीचें विरोधार्थी पूरक असून त्याचा ' विरोध ' दाखविण्याकडेच उपयोग होतो. जसें:—' पुष्कळ प्रयत्न केले तरी तें साधलें नाही. ' कवितेंत व क्वचित् बोलण्यांतहो त्याचा ' तर ' च्या अर्थानीं उपयोग होतो. जसें:—' मी तरी तेंच म्हणतों आहे ! '

४१ तेथें (तत्र—तत्थ) ह्या स्थलदर्शक अव्ययाचे पुढील अर्थ होतात. (१) त्या ठिकाणी. जसें:—' तेथें कामधेनूंचीं खिलारं ' (दासबोध). (२) अशा स्थितींत. जसें:—' परमेश्वरच कोपला तेथें काय करणार ! ' ' येथें ' व ' तेथें ' अशीं अव्यये जोडून आली म्हणजे त्यांचा अर्थ ' एक जागीं—दुसऱ्या जागीं ' असा मोघम होतो. जसें:—' येथें मोगरीच्या कुंड्या आहेत तर तेथें गुलाबाचे ताटवे आहेत. '

४२ न, ना, नो या संस्कृत अव्ययांचा ' निषेध ' ह्या अर्थ आहे. जसें:—' तो आपलें नांव सांगे—ना. ' हें अव्यय दुसऱ्या निषेधार्थक क्रियापदाशीं जोडलें किंवा द्विरुक्त झालें म्हणजे त्याचा भावरूपी अर्थ होतो. जसें:—' तो शहाणा नाही असें वाटे—ना. '

४३ ना (नाम—नावं) या अव्ययावरून ' विनंति ' ' निर्वाळा ' ' सात्री ' इत्यादींचा बोध होतो. जसें:—' तूं चलतोस ना. ' ' मी आलोंना. '

४४ नहून या मराठी अव्ययाचा उपयोग ' बाकी, एरवीं ' अशा अर्थानें करितात. जसें:—' नहून तुला टोचून बोलवें असा माझा हेतु नव्हता. ' जुन्या मराठींत ' वांचून ' या अव्ययाचा उपयोग अशा अर्थानें केलेला आढळतो. '

४५ नाना (नान्यथा—ण अण्ण इ) या अव्ययाचे पुढील अर्थ होतात. (१) किंवा. जसें:—' नाना घर्नाभूत सुवर्ण, जैसें निहालितं साधारण '

(ज्ञानेश्वर). (२) अनेक तऱ्हांनीं. जसें:—‘ एकच आकाश नाना भासतें. ’
दुसऱ्या अर्थी ‘ नाना ’ हें अस्तल संस्कृत अव्यय आहे.

४६ नावा नावा (नाम्ना नाम्ना) चे दोन अर्थ आहेत. (१) वारंवार. जसें:—‘ तुला नावा नावा तेंच काय सांगायचें ! ’ (२) अधिकाधिक. जसें:—‘ तुझी अकल नावा नावा वाढतच चालली ! ’

४७ पण (पुनः-पुन) व परन्तु यांचे अर्थ पुढीलप्रमाणे आहेत. (१) विरोधात्मक निर्देश. जसें:—‘ मी सांगितलें पण तो ऐकेना. ’ (२) सुद्धा, देखील. जसें:—‘ चल गे, मीही पण येते. ’ (३) अगोदर आधीं. जसें:—‘ तू पण तेथें गेलास कां ! ’

४८ पां, पै (त्वै-प्पइ) हें पादपूरणार्थक अव्ययें आहेत, तरी त्यांना पुढील अर्थच्छटा आहेत. (१) आतां, तर. जसें:—‘ पै अमानित्व म्हणजे. तें इहीं गुणीं जाणजे ’ (ज्ञानेश्वर). (२) खरोखर. जसें:—‘ पद्माचा जो तंतु तो वाग-णाला । वारायाला पै म्हणे सिद्ध झाला, ’ (वामन). (३) तरी, तर, जसें:—‘ मना सांग पां रावणा काय झालें ’ (रामदास).

४९ बरें (वरम्) या अव्ययाचा उपयोग पुढील अर्थानीं करितात. (१) एकाहून दुसऱ्यांचें श्रेष्ठत्व. जसें:—‘ दारिद्र्याहुनि मरण बरें वाटतें ’ (मृच्छकटिक). (२) ठीक आहे, तें असो. जसें:—‘ बरें, आतां आपण आपल्या उद्योगाला लागूं या. ’ (३) आश्वासन. जसें:—‘ येतां, बरं मुलांनो ! ’ (४) पादपूरण. जसें:—‘ कां बरें ! तूं कां बोलत नाहीस ! ’

५० भलतिकडे (बल्ल निर्धारणे-भले+तिकडे) चा उपयोग पुढील अर्थानीं होतो. (१) योग्य रस्ता सोडून दुसऱ्याच दिशेला. जसें:—‘ तें सोडुनी गजेंद्रा आज कुठें चाललास भलतिकडे ! ’ (२) मोठ्या, स्पृहणीय स्थितीत. जसें:—‘ राजा एकीकडे आणि तो भलतीकडे. ’ (३) प्रमाणाबाहेर. जसें:—‘ तुपाचा भाव भलतीकडेच वाढला आहे. ’

५१ मग, मा (माङ्) या अव्ययाचे पुढील अर्थ होतात. (१) नंतर. जसें:—‘ मग तो नगराच्या वाटेला लागला. ’ (२) तर. जसें:—‘ तो येतो आहे, मग तुला येण्यास हरकत काय ! ’ (३) अशा स्थितीत, ह्यावर. जसें:—‘ होय, मी तें पुस्तक घेतलें, मग तुझें काय म्हणणें ! ’

५२ म्हणजे (भण्यते) चे उपयोग पुढील अर्थानीं होतात. (१) आश्चर्य-दर्शन. जसे:—‘ म्हणजे, तो सरोसरीच गेला कीं काय ! ’ (२) हा, साक्षात्. जसे:—‘तात्या म्हणजे एक नंदीबेल आहे.’ (३) अगदीं, निश्चालस, सरोसरीच. जसे:—‘मी म्हणजे तें कबूल करतो असें नाही. ’

५३ म्हणून (भणित्वा) चे पुढील अर्थ होतात. (१) नांवाचा. जसे:—‘ वातापी म्हणून एक राक्षस होता. ’ (२) याकरितां, यास्तव. जसे:—‘म्हणून म्हणतो, पायां पडतो ’ (शारदा). (३) मुळींच, निश्चून. जसे:—‘ तुला काय हवें तें कर, मी म्हणून येणार नाहीं. ’ (४) असें. जसे:—‘तो आजारी आहे म्हणून समजतें. ’ ह अव्यय ‘ म्हणूनि-म्हणुनि-म्हणवुनि-म्हणवूनि-म्हणवुनी—म्हणवूनी-म्हणौनि-म्हणुनियां ’ इत्यादि अनेक प्रकारांनीं लिहिलें जातें.

५४ मात्र (मात्र) या अव्ययाचे अर्थ येणेंप्रमाणें आहेत. (१) केवळ. जसे:—‘तो अस्थिपंजर मात्र उरला आहे. (२) तेवढें एकट्यानें. जसे:—‘मी मात्र राबत असावें. ’ (३) या अटीवर. जसे:—‘मात्र तूं रोज व्यायाम केला पाहिजेस. ’ (४) पाठोपाठ, तत्काळ. जसे:—‘ तो आला मात्र, लगेच भडका उडाला. ’ (५) इतक्या प्रमाणाचा. जसे:—‘संन्याशानें रोज घासमात्र जेवावें.’ शेवटच्या अर्थीं हें अव्यय समासांत येतें.

५५ सांप्रत, संप्रति, सांपें (सांप्रतम्) या क्रियाविशेषणांचा ‘ हल्लीं चालू काळीं ’ असा अर्थ होतो. क्वचित् ‘ पुढें ’ अशा अर्थानेही त्यांचा उपयोग करितात. जसे:—‘तूं सांप्रत काय करायचें योजिलें आहेस ! ’

५६ हान, आन, आणि-न् (हन्त) या अव्ययांपैकीं ‘ हान ’ जुन्या मराठींत आढळते. त्याचे अर्थ २५६ कलमांसारखीं आठव्या पोट कलमांत दिले आहेत, त्यांशिवाय पुढील होतात. (१) आणि. जसे:—‘ सुद्ध हान सोयरे ’ (ज्ञानेश्वर). (२) कदाचित्, एखादे वेळीं, (३) मग.

५७ म्हणे (भण्) या अव्ययाचा उपयोग पुढील अर्थानीं होतो. (१) असें कळतें कीं, जसे:—‘तूं म्हणे नाटकांत जाणार आहेस ! ’ (२) तिरस्कार दाखविण्याजोगें बोलतात कीं, जसे:—‘ काय म्हणे मी संन्यास घ्यावा. ’ (३) आश्चर्याची गोष्ट कळते कीं, जसे:—‘त्यानें म्हणे दिवाळें काढलें ! ’

१५७ मराठीत मुसलमानी भाषांतून आलेलीं व, बगर, माफक, बराबर, दाखल (देखील)' इत्यादि अनेक अव्ययें रूढ आहेत. पण त्यांच्यापैकीं बहुतेक एकार्थकच असल्यामुळे त्यांचा विचार करण्याची विशेष आवश्यकता नाही. संस्कृतमधील उद्गारावचक व संबोधनार्थक अव्ययांपैकीं बहुतेक मराठीत आली आहेत. 'जय', 'नमो', 'ओं', 'हे', 'अहो', 'रे', 'अरे', 'अये', इत्यादि कांहीं अव्ययें तशींच आली आहेत, कांहीं अपभ्रष्ट होऊन आली आहेत. जसें:— 'अंग (अगा, गा, अगाई, अगई इ०). हं हो (हां हो), रै (रया), बत (बा), वप्तर (बाप !) इ०'

१५८ मराठीत कांहीं शब्दसमुच्चय अव्ययांचीं कार्यें करितात. हे बोलण्यांत विशेष येतात, तरी लिहिण्यांतूनही केव्हां केव्हां आढळतात. त्यांतील कांहीं पुढें दिले आहेत.

(१) नातरि, नतरि, नाहीं तर (किंवा, एरवीं). जसें:—'नतरि करणें तें पाहिजेच केलें' (शारदा). 'नाहीं तरी काय थोडीं । श्वानसूकरें बापुडी' (तुकाराम).

(२) झालेंच तर, तेथून मग, तुमचें देव मलें करो (आणि). 'जसें:—देव, दैत्य—झालेंच तर—यक्ष, गंधर्व—तेथून मग—किंनर, चारण—तुमचें देव मलें करो—सिद्ध, गुह्यक त्यांपैकीं कोणाच्याही हातून रावणाला मृत्यु नव्हता !

(३) जेत्ते, जेहेत्ते, ज्या कालाचे ठायीं { कळलें कां ! } जसें:—'मग जेहेत्ते अर्जुनानें धनुष्यास बाण लावला.'

(४) इकडून तिकडून, येऊन जाऊन, { एकंदरीत, पुन्हां मिळून } जसें:—'इकडून तिकडून तुझे पावणेपांच कायमच आहेत.

(५) बघतां बघतां, हां हां म्हणतां { त्वरित, झटकन् } जसें:—'तो बघतां बघतां निघून गेला.'

(६) असतां असतां, म्हणतां म्हणतां { एकाएकीं } जसें:—'असतां असतां असे कसे वेडेचार करूं लागलास !'

(७) तरीच, तरी म्हटलें { तर्काप्रमाणें, मला वाटलेंच } जसें:—'तरीच तो आज तेथें दिसत का नाही !'

(८) बोलून चालून, सांगून सवरून { उघड उघड } जसें:—‘बोलून चालून मूल तें.’

(९) कळलें कां, समजलें कां, ऐकिलेंस कां, परिस पां, हूं म्हण, होय म्हण इ० { इकडे लक्ष्य दे } जसें:—बर्फ करण्याची रुति—ऐकलेंस कां—समजतात तितकी अवघड नाही.

(१०) हें पहा, असें पहा, पाहा पां इ० { तात्पर्य, उदाहरणार्थ इ० } जसें:—हें पहा, तो सांगून कांहीं ऐकायचा नाही.

(११) उठल्या बसल्या, येतां जातां, उठतां बसतां इ० { वारंवार } जसें:—येतां जातां मुलांना मारणें चांगलें नाही.

— — —

१६ पाठावली.

तरी म्हटलें वल्लरीनें इतकी थड्या केली, तरी ही रुसली कशी नाही !
(शारदा)

म्हणजे, तूंही श्रीमंतांना जांबुवंत म्हणतेस कीं काय ! (किता)

म्हणे तें स्थळ असेंच आहे, म्हणे ती बेगडीच श्रीमंती आहे, तिथें म्हणे मला कां देतां. जसें कांहीं कारटीचें स्वयंवरच चाललें आहे !
(किता)

पण उगीच साप म्हणून दोरखंड झोडण्यांत काय अर्थ !
(फाल्गुनराव)

बायकांचा जन्म म्हणजे तोंड दाबून बुक्यांचा मार म्हणतात तें अक्षरशः खरें आहे.
(पण लक्ष्या०)

हा वाय्याशीं भांडणारा मूर्ख पट्याचें कौशल्य दाखविण्याकरितांच माझा प्राण घेईल.
(गुप्त मंजूष)

पण तूं ओ देस तें कळेना, कीं रेडकूं ओरडे तें कळेना, कीं रहाट करकर वाजे तें कळेना.
(तोत० बंड)

हुजऱ्या जर पंधरा वर्षांनीं खरोखरी जिवंत होऊन आला असें ठरलें-होय म्हण-तर मग त्याचे यजमानसुद्धां जिवंत परत आले असतील, असा संभव दृढ होत नाहीं काय ! (किता)

खाते, जेवते, सर्व यथास्थित चाललें आहे, नी तुला कोणी सांगितलें माझी प्रकृति बिघडली म्हणून ! (सोमद्र)

भीष्मांनीं जे आहे ते दहा बाण सोडले, आणि द्रौपदी शोका-कुल होत्साती महा आक्रोश करती झाली बरें काय, त्या कालाचे ठायीं जे आहेत ! हें यांचें काम ! (शारदा)

हां हां म्हणतां येथें एका भूगोलपत्रकाच्या भरती इतक्या नद्या जमून आपल्या महाराष्ट्राला पंजाबी पवित्र्यांत उभा करितील ! (एकच प्याला)

काय मेला नवरदेव ! इश ! त्याचें लग्नीन झालें पण बाई त्या पोरीचें पाप उभें राहिलें. (शारदा)

येऊन जाऊन काय तो कामाचाच डौल ना ! तूं बैस कशी आतां स्वस्थ ! (किता)

प्रण कोशकारांची अवस्था काय ! ते नेमकेच पूर्व स्थितिशीं येऊन भिडले ! म्हणजे बाबूके भाई दरवेशी ही अवस्था कांहीं चुकली नाहीं ! (निबंधमाला)

नाममंत्रे हरि निजदासां पावे । पेकोनिया भावे झडकरी ॥

सुदर्शन करीं पावे लवकरी । पांडवा सहाकारी श्रीकृष्ण रायां ॥

निजानंद दावी उघड पै वैकुंठ । नामेंचि प्रकट आम्हांलागीं ॥

मुक्ताई जीवनमुक्त हा संसार । हरि पारावार केला आम्ही ॥ १ ॥

(मुक्ताबाई)

सदय हृदय याचें भूप हा तापहारी ।
 म्हणुनि परिसतां मी होय येथें विहारी ॥
 मजहि वध कराया पातकी पातला जो ।
 वरुनि पति असा ही भूमि कैसी न लाजो ॥ १ ॥ (रघु. पं.)

पद्मं प्रफुल्ल करितो सविता स्वयें हा ।
 रात्रीं विकास कुमुदांप्रति चंद्र दे हा ।
 न प्रार्थितां जलद दे जल या जनाला ।
 मुक्तार्थ कीं परहितोत्सव सज्जनाला ॥ १ ॥ (वामन)

बरें तें या लोकीं महिवारि कडेलोट करणें ।
 महासर्पाच्या कीं वदनिं तरि हा हात धरणें ॥
 उडी कीं वन्हींत त्वरित तरि घालुनि मरणें ।
 जळो तें कीं लोकीं त्यजुनि निज सच्छील फिरणें ॥ १ ॥ (कित्ता)
 अंतरीं धरुनि पूर्ण निरीक्षा । पाहतोसि निज-भृत्य-परीक्षा ॥
 अन्यथा स्वजनभांवचि नाशी । कां वदे करुण या वचनासी ॥ २ ॥
 (कित्ता)

झटिति भटकटंक बहु करि कन्या नेली म्हणोनि बोभाट ॥
 जो जो बळांसि सांगे वाटे त्या दस्तुचाचि तो भाट ॥ १ ॥ (मोरोपंत)
 किंवा बरी परीक्षा केल्यावांचूनि न प्रसाद करां ।
 तरि वरि तसाचि आंताहि उगाळितां कोळसा प्रयास करां ॥ २ ॥
 (कित्ता)

होय पुढेंचि, न मार्गे, पार्थ शराहर्ताहि शतमंखसख सरे ॥
 मुनि म्हणाति अर्जुनीं तव शक्ति जशी सागरांत खसखस रे ॥ ३ ॥
 (कित्ता)

४ विहारी होय म्हणजे क्रीडा करणारा झालों, खेळायला आलों. ५ निःस्वार्थी, निरपेक्ष. ६ जिज्ञासा, पाहण्याची इच्छा. ७ आपल्या भक्ताची श्रद्धा नाहीशी करणारे हे माषण कां बोलल १८ तगडतोड. ९ वीराचे सैन्य. १० बळरामाला. ११ भाम-ट्याचा (अर्जुनाचा). १२ बाणानें ताडिला अस्त्रनहि. १३ इंद्राचा इष्ट (मुलगा).

झणीं उष्ण लागे सख्या केशवातें । म्हणूनी त्वरें येउनी लेशवातें ॥
मुकुंदावरी मेघ तो छत्र झाला । करी स्वात्म-देहार्पण श्रीअजाला ॥१॥
(वामन)

न जें प्रिय सदोष तें, प्रिय सदोषही चांगलें ।
स्वतोक पितरां रुचे जरिहि कर्दमीं रांगलें ।
तुलाचि धरि पोढिशीं कशि तदा यशोदा बरें ! ।
जरी मळाविशी रजो-मलीन-काय तूं अंबरें ॥ १ ॥ (मोरोपंत)

नररत्न तोचि, तूचि स्त्रीरत्न, उदंड आडनावांचीं ॥
न बुडविति नवा तारिति चित्रें बरवींहि आडनावांचीं ॥१॥ (मोरोपंत)
वांचूनि कर्मारंभ उचित । न करितां सिद्धवत ।
कर्महीना निश्चित । होइजेना ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)
तवं श्रोते म्हणति देव* ! । कैसी बोलाची हवींवं ।
काइ नादातें हान वरिवं । जीणौनि^१ आले ॥ २ ॥ (कित्ता)
हां हो ! नवल नोहे देशी । मन्हाटी बोलिजे तरि ऐसी ।
वौणें उमटत आहे मां आकाशीं । साहित्या रंगाचें ॥ ३ ॥ (ज्ञानेश्वर)
आणि प्रजा जे जाली । ते वसतीची कीर आली ।
कां गोरेवें बैसलीं । रुखातलिं ॥ ४ ॥ (कित्ता)
येन्हाविं इंद्रियांचिया आर्ता । सरिसा विखो वोपितां ।
संतोखु किर चित्ता । आपजैल ॥ ५ ॥
नातरि सकळ धर्माचें माह्ये । सज्जनाचें जिह्वार ।
लावण्य-रत्नभांडार । शारदेचें ॥ ६ ॥

१४ आपल्या प्राणाचें व देहाचें दान. १५ धुळीनं मळला आहे देह ज्याचा असा. १६ मुबलक
१७ विहीर व नांवा यांची. १८ सिद्धाप्रमाणें. 'संशयराहित जें ज्ञान । तेंचि साधूचें लक्षण ।
सिद्धाअंगी संशय हीन । लागेल कैचा'-दासबोध. *काय (आमचें माग्य !) १९ शोभा,
सौंदर्य. २० गोडी. तुमच्या भाषेचें सौंदर्य नादाच्या गोडीहून अधिक आहे, असा भाव.
२१ जिंकून. २२ साहित्याच्या रंगाचें आकाशांत जणुं वस्त्र उमटत आहे ! २३ पण्डु.
२४ इंद्रियाच्या मागणीवरहुकूम त्यांना विषयाचा पुरवठा केल्यास.

अत्तां भारत-कमल-परागु । गीताख्यु प्रसंगु ।

जो संवादला श्रीरंगु । अर्जुनेंसी ॥ ७ ॥ (कित्ता)

आतां शांतरसांचें भरितें । सांडित आहे पात्रातें ।

जे बोलणें बोलापरौतें । बोलवले ॥ ८ ॥ (कित्ता)

योगादिकें साधनें । साकांक्षें^{२८} आराधनें ।

मंत्रयंत्र-विधानें । झनें करा ॥ ९ ॥ (कित्ता)

बहुत करूनि निःशब्द । दाट न रिगे स्वापद ।

शुंक हान षट्पद । तेयांचें नाहीं ॥ १० ॥ (कित्ता)

कां औषधाचां कडवटपणीं । जैसी अमृताची पुरवणी ।

ते अहोच न दिसे परिगुणीं । प्रकट होये ॥ ११ ॥ (कित्ता)

आतां केती नावांनावां झूज । म्हणतां कैानडें हान आवडेल तूज ।

तरि सांघेन ज्ञान सहज । विज्ञानेंसी ॥ १२ ॥ (कित्ता)

तैसें अनादिपण नेमोडे । माजि अक्रियत्व न खांडे ।

परि करिता भोक्ता आबडे । ते जाण गा भ्रान्त ॥ १३ ॥ (कित्ता)

२५ शांतरसाचा पुर २६ कामनायुक्त. २७ मंड, घुड कोष्टकें भगेरेंची । स्वतः २८ पोपूड अन् भुंगा यांच्चाबद्दल आमचें म्हणणें नाहीं, २९ उषड. ३० तुला घुड वादेस. ३१ मोडत नाहीं. ३२ वाटे. परमेश्वराचें अनादिपण मोडत नाहीं, अक्रियत्वही संग पावत नाहीं, अर्थात् तो कर्ता, भोक्ता ओहेसा वाढतो ती भ्रांति आहे.

सतरावा पाठ.

समास.

२५९ वाक्याच्या घटनेस लागणाऱ्या सोर्यांमध्ये 'समास' ही एक मोठी सोय आहे. 'समास' च्या धात्वर्थाप्रमाणे त्या शब्दाचा अर्थ 'शिस्तीने ठेवणे' असा होतो. अर्थात् वेगवेगळ्या रूपांनी स्वतंत्र वावरणाऱ्या दोन किंवा अधिक शब्दांना एकाच रूपांत शिस्तीने बसविणे म्हणजे समास होय. व्यवहारांत देखाळी सोयीकरिता आपण समासांचा उपयोग करित असतो. भाकरी करून साल्यावर त्याची चवड लावणे आणि इतस्तता विखुरलेल्या भांड्यांची उतरंड लावणे ही समासाचीच कल्पना आहे. अर्थात् समासामध्ये मुख्यतः संक्षेप हीच सोईची बाब पाहिलेली आहे. काचित् समासाचा उपयोग विस्तार व सौंदर्य यांसाठीही होतो.

२६० मराठीत द्वंद्व, तत्पुरुष, बहुव्रीहि व अव्ययीभाव असे चार समास आहेत. इंग्रजी व्याकरणांत समासांविषयी स्वतंत्र विवरण केलेले आढळत नाही व त्या भाषेत प्रत्ययादिकांच्या टंचाईमुळे समासघटनेला वावही नाही हे सरे, पण समासाच्या सोईकडे धांव घेण्याची त्या भाषेची अनेकदा प्रवृत्ति दिसून येते. 'Fore-head,' 'Further-more,' 'Black-winged' इ० कर्मधारय समासांची; 'cow-herd,' 'Pot-boy,' 'Horse-whip' इ० तत्पुरुष समासांची; व 'All-day-long,' 'Al-together,' 'Atlast,' 'A-foot' इ० अव्ययीभाव समासांची उदाहरणे तर त्या भाषेत सांपडतातच, पण काचित् याच्याही पळीकडे धांव मारून 'A hail-fellow=well-met' (appearance) अशा प्रकारचा बहुव्रीहिचाही प्रयत्न तिने केलेला आढळतो. संस्कृत भाषा प्रत्ययांनी व इतर सर्व साधनांनी पूर्ण संपन्न असल्यामुळे तिच्यामध्ये समासाला भरपूर वाव आहे व तिजमध्ये नानाप्रकारचे समास केलेले आहेत. मराठीने हे बहुतेक सर्व प्रकार उचलले आहेत. हे समासांचे प्रकार अनेक असले तरी त्यांचे स्थूल दृष्टीने वर सांगितल्याप्रमाणे चार जातींत वर्गीकरण होतें. आतां त्यांचा क्रमाने विचार करूं.

२६१ “दोन अथवा अधिक शब्दांमधले अन्वय 'दाखविणारे' शब्द, विराम, इतर सुणा, प्रत्यय वगैरे गाळून त्यांचा एक शब्द बनविणें म्हणजे 'समास करणें' व ते शब्द फोडून पुन्हा होते तसे मांडणें म्हणजे समासाचा 'विग्रह करणें' होय.” जसें:—‘राम आणि लक्ष्मण’ या दोघांमधील ‘आणि’ हें अव्यय काढून ‘रामलक्ष्मण’ असा शब्द बनविला म्हणजे समास होतो, व पुन्हा ‘राम आणि लक्ष्मण’ असें फोडून म्हटलें म्हणजे विग्रह होतो. ‘काळें असें मांजर तें’ हा विग्रह व ‘काळ-मांजर’ हा समास. ‘लांब आहेत शिंगें जिची’ हा विग्रह व ‘लांबशिंगी’ हा समास आहे. समास तयार झाल्यावर तो एकच शब्द समजला जातो व त्यांतील शेवटल्या शब्दाला विभक्त्यादि कार्यें होतात.

२६२ **द्वंद्वसमास.** बरोबरीच्या नात्याचे किंवा दर्जाचे, आणि ‘आणि,’ ‘व,’ ‘अथवा’ यांपैकी कोणत्याही अव्ययानें जोडलेल्या शब्दांचा समास केला म्हणजे त्यास द्वंद्वसमास म्हणतात. जसें:—‘भीम आणि अर्जुन आणि नकुल’ ते ‘भीमार्जुननकुल,’ ‘तीन किंवा चार’ ते ‘तीनचार,’ ‘सरे किंवा सोटें’ ते ‘सरेंसोटें’ इ०

(क) द्वंद्वसमासांत शब्दांचा समुच्चय असल्यास सामासिक शब्द बहुवचनी होतो. शेवटच्या शब्दाचें जें लिंग तेंच बहुधा समासाचें होतें, आणि समासाचा क्रियापदार्थ किंवा इतर शब्दांशीं अन्वय करितांना पूर्वी अन्वय प्रकरणांत दिलेले नियम लागतात. जसें:—‘रामलक्ष्मण आले.’ ‘भीमद्रौपदी बोलत बसली होती.’ ‘जॉनसनची आईबापे लहानपणींच निवर्तलीं.

(ख) द्वंद्वसमासावरून केव्हां केव्हां नुसत्या समासाच्या घटक शब्दांचाच बोध न होतां तदंतर्गत किंवा तत्सदृश इतर पदांचाही बोध होतो, तेव्हां त्या समासास समाहारद्वंद्व म्हणतात. जसें:—‘भार्जीपाला,’ ‘शेटसावकार,’ ‘दगडबिगड,’ ‘हातपाय,’ ‘घरदार,’ ‘पानपत्रावळ,’ ‘दिवाणदरबार,’ ‘कोळीमाळी,’ ‘पोरसोर,’ ‘मीठमिरची’ इ०.

(ग) एकाच जातीच्या किंवा धर्माच्या दोन निकटसंबंधी शब्दांचा एकाच शब्दांत समावेश करून समासाला त्यांतील एका शब्दाचें रूप देतात व दुसरा शब्द गाळून तरी टाकतात किंवा त्याचा अतिसूक्ष्म संक्षेप तरी करितात. अशा

समासास 'एकशेष द्वंद्व' म्हणतात. जसे:—'जाया व पती'—दंपती, 'बहिणी व भाऊ'—भावंडे, 'नाती व नातू'—नातवंडे इ०.

(घ) द्वंद्वसमास बनवितांना पुढील गोष्टी अवश्य ध्यानांत ठेवाव्या. (१) वर्ण, जात, वयाचा अनुक्रम, व्यक्तीचा मोठेपणा वगैरे बाबी क्रमानें लावून समास करावा. (२) स्नेहवाचक शब्दांत विशेष ममतेचा शब्द प्रथम ठेवावा. (३) भिन्नलिंगी शब्द जोडतांना प्रथम पुल्लिंग, व स्त्रीलिंग व मग नपुंसकलिंग असा क्रम ठेवावा. तथापि या शिस्ती नेहमीं पाळतातच असें नाहीं.

२६३ तत्पुरुषसमास भिन्न दर्जाच्या दोन शब्दांच्या समासाला 'तत्पुरुष' असें म्हणतात. तत्पुरुषाच्या घटकांत जेव्हां एक शब्द विशेषण व दुसरा नाम असतो किंवा क्वचित् विशेषण असतो, किंवा एक शब्द दुसऱ्या शब्दास उपमे-दासल आलेला असतो तेव्हां त्या समासास 'कर्मधारय' तत्पुरुष असें म्हणतात. जसे:—'तांबडमाती,' 'चोरघडी,' 'काळ-मांजर,' 'काळसावळा,' 'मुखकमल,' 'राजहंस' इ०.

(क) अशा समासांत केव्हां केव्हां नाम प्रथम व विशेषण मागाहून ठेवतात. जसे 'वंचक' म्हणजे लबाड असा जो छात्र म्हणजे शिष्य, तो 'छात्रवंचक'.

(ख) नात्याचे वाचक शब्द विशेषणादासल येऊन मराठीत अनेक कर्म-धारय समास होतात. जसे:—'भाचाची बायको म्हणून सून ती'—भाचेसून. 'आजे-सासू,' 'मामेसासरा' इ०.

(ग) कर्मधारय समासांत 'अंतर' हा शब्द केव्हां केव्हां 'दुसरा' किंवा 'भिन्न' अशा अर्थानें घालून समास करतात, त्यावेळीं तो शब्द समासाचे अखेरीस ठेवतात. जसे:—'दुसरी भाषा' भाषांतर. त्याचप्रमाणें 'देशांतर, वस्त्रांतर, वेष्टांतर' इ०.

(घ) कर्मधारय समासाचें पहिलें पद संख्याविशेषण व एकंदर समास समु-च्चयार्थी असला म्हणजे त्यास 'द्विगु' म्हणतात. जसे:—'तीन भुवनांचा समु-दाय तें त्रिभुवन.' 'पांच पदांचा समुदाय ती पंचपदी.' 'पांच शेरांचा समुदाय ती पासरी.' त्याचप्रमाणें 'बारभाई,' 'पंचपाळें, सप्तपदी' इ.

२६४ तत्पुरुषाचे दोन घटक जेव्हां प्रथमेस्वेरीज व संबोधनाखेरीज दुसऱ्या

विभक्तीने जोडलेले असतात तेव्हां त्या विभक्तीचा लोप करून बनविलेल्या समासास 'विभक्ति तत्पुरुष' असे म्हणतात. जसे:—

१ द्वितीया तत्पुरुषः—रुष्णाश्रित, मारसाऊ, लाळघोट्या इ०.

२ तृतीया तत्पुरुषः—रुपावलोकन, तोंडपाठ, गजमोजणी, उपासमार, घोडे-मात, वस्त्रगाळ इ०.

३ चतुर्थी तत्पुरुषः—गायराण, पोळपाट, बाजारवाडा, काकबालि, डोईजड.

४ पंचमी तत्पुरुषः—चोरभय, स्वर्गपतन, पापमोचन, भवतारण इ०.

५ षष्ठी तत्पुरुषः—राजवाडा, केळफूल, पिंपळपान, देवपूजा इ०.

६ सप्तमी तत्पुरुषः—रानमांजर, स्वर्गवास, पाणबुड्या, शास्त्रकुशल, घर-कोबडा इ०.

२६५ एखादे वेळीं विभक्तीचे रूप कायम ठेवून समास करितात तेव्हां त्याला 'अलुक् समास' असे म्हणतात. जसे:—युधि म्हणजे युद्धांत जो स्थिर तो युधिष्ठिर.' त्याचप्रमाणे 'संचर, वाचस्पति, दिवस्पति, पंकेरुह, धनंजय, कर्तारि-प्रयोग इ०.

(क) मराठी अलुक् समासांत विभक्ति प्रत्यय न राहतां नुसतें सामान्यरूप सहतें. जसे:—' पिशाचा-हातीं कोलीत, ' ' मित्यापाठीं बहिराक्षस ' इ०

२६६ तत्पुरुष समासाचे उत्तरपद धातुसाधित असले म्हणजे त्यास 'उपपद् तत्पुरुष' असे म्हणतात. जसे:—'गृहस्थ, अनुग, भूप, शेषशायी, धरणीधर, आगलाव्या, पेतसाऊ ' इ०.

(क) तत्पुरुषाचा मुख्य घटक प्रथम ठेवून विभक्तिदर्शक शब्द केव्हां पुढे येतो. जसे:—हंसांचा राजा तो ' राजहंस. ' रात्रीचे अर्ध तें ' अर्धरात्र. ' कायाचे म्हणजे शरीराचे पूर्व तें 'पूर्वकाय.' 'अहन् म्हणजे दिवस, त्याचे मध्य तें 'मध्यान्ह' इ.

२६७ सर्वनामांच्या विभक्ति गाळून तत्पुरुष समास करावयाचा असतांना त्यांचा रूपें अशीं होतात:—

अहम् (मी)	मत्	मदुद्धार, मत्कर्म, मन्मन, मत्संसा इ०.
वयम् (आम्ही)	अस्मत्	अस्मदपराध, अस्मत्कार्य, अस्मद्देश, इ.
त्वम् (तूं)	त्वत्	त्वत्कीर्ति, त्वदाज्ञा, त्वद्गम इ.

यूयम् (तुम्ही)	युष्मत्	युष्मन्नाम, युष्मदादेश, युष्मल्लीला इ.
अयम् } एतत् }	हा एतत्	एतद्गृह, एतन्मन, एतद्देशीय, एतत्कर्म—प्रधान इ०
अदस् } तत् }	तो तत्	तद्धाम, तज्जन, तन्मय किंवा तद्वय इ.
भवान् (आपण)	भवत्	भवद्गुण, भवत्प्रेम, भवद्देह इ०

(क) 'आपला' अशा अर्थाचें विशेषण प्रथम घालून समास कर्तव्य असल्यास 'स्व, ' 'निज' 'आत्म' इ. शब्दांचा उपयोग करतात. जसें:— 'निज-सुख, निजरूप, स्वार्पण, आत्मरूप, आत्मज्ञान' इ.

(ख) अशा अर्थाच्या मराठी समासांत 'आप' असें रूप येतें. जसें:— 'आपस्वार्थ, आपमतलब, आपसुख' इ०.

१६८ तत्पुरुष समासाचें प्रथम पद नकारदर्शक असले म्हणजे त्यास 'नञ्तत्पुरुष' असें म्हणतात. असा समास करतांना नकारदर्शक शब्द 'अ' हें अव्यय घालण्याची चाल आहे. पुढील घटकाच्या आरंभी जर स्वर, असेल तर 'अ' बदल 'अन्' येतो. जसें:— 'अभाव, अनिष्ट, अधर्म अनपेक्षित' इ०.

(क) कचित् नकार 'न' नेंही दाखविला जातो. जसें:— 'नकारघंटा.'

१६९ संस्कृत व्याकरणांत नञाचे 'तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट्प्रकीर्तिताः' असे सहा अर्थ सांगितले असून त्यांतील समासांत जो अर्थ अपेक्षित असेल त्या मानानें समासाचा विग्रह होतो. जसें:—

नञ	समास	विग्रह.
१ तत्सादृश्य (एकाद्या वस्तूशीं सारस्तेपणा. परंतु प्रत्यक्ष ती वस्तू नसणें.)	अबाह्मण (बाह्मणासारखा) दिसणारा पण बाह्मण नव्हे असा)	सदृश, पण प्रत्यक्ष नव्हे असा बाह्मण तो 'अबाह्मण'
२ अभाव (नसणें)	अबाह्मण	अविद्यमान असा बाह्मण तो
३ तदन्यत्व (एकाद्या वस्तू-हून वेगळेपणा)	अबाह्मण	बाह्मणाहून अन्य तो 'अबाह्मण'

४ तदल्पता (एकाद्या वस्तूची)
टंचाई, विरळपणा) } अब्राह्मण

अल्पगुण असा ब्राह्मण
तो 'अब्राह्मण'

५ अप्राशस्त्य (एकाद्या वस्तू-
चा धर्म. पण तो वाईट
असणें.) } अब्राह्मण

अप्रशस्त असा ब्राह्मण
तो 'अब्राह्मण'

६ विरोध (उलट धर्म) } अब्राह्मण

ब्राह्मण विरोधी धर्माचा
तो 'अब्राह्मण' }
श्वपच, चंडाल इ०

१७० जेव्हां एक अव्यय व एक नाम यांचा समास होऊन एकंदर समासाला अव्ययाचा अर्थ येतो तेव्हां त्यास 'अव्ययीभाव' असें म्हणतात. जसे:—
'दररोज, हरदम, आमरण, अनुरूप, यथाशक्ति, विनधोक' इ०. असल्या समासांचा विग्रह अर्थाच्या मानानें अव्ययार्थी करावा. जसे:—'शक्तीला शेपेल अशा बेतानें तें' यथाशक्ति. 'धोका टाळून' विनधोक. 'मरणापर्यंत' तें आमरण. 'दर म्हणजे प्रत्येक दिवशीं' तें दररोज इ.

१७१ समासांत मुळांचे अव्यय नसूनही जर समासाला अव्ययाचा अर्थ येत असेल तर तो अव्ययीभाव समासच होतो. जसे:—'गांवोगांव,' 'दारोदार' इ.

१७२ संख्यावाचक शब्दांचे समास अर्थावरून ठरवावे. जसे:—'बेआणि वीस' बेवीस किंवा बावीस (द्वंद्व). 'एकानें उणा वीस' एकोणसि (कर्मधारय). 'दुबार आहे पटज्याची तो' दुप्पट (बहुव्रीहि). 'चोहोंची दुप्पट' (तत्पुरुष). पण 'अ' हा 'ब' च्या दुप्पट काम करतो (बहुव्रीहि).

१७ पाठावली.

भिऊं नका, मी एक पांथस्थ ब्रह्मचारी आहे. (शारदा १-१)

अनुरूपवरंप्राप्तिरस्तु ! शारदे, तूं अगदीं भिऊं नकोस. (किता १-१)

केवळ कविकल्पनाधार जी देवादिकांची मानवी कृति, तिचा गूढार्थ मनांत न आणतां, ती आधारभूत धरून तदनुसार मनुष्यांनीं वागणें म्हणजे केवढा मूर्खपणा ! (किता २-५.)

तुझी मूळची आरक्तगौर कांति या निर्जीव चांदण्याप्रमाणें
फिकट झालेली आहे. (प्रेमसंन्यास)

उठा, या अमृतेश्वराची शपथ घेऊन सांगतें कीं यावज्जन्म ही
गोष्ट मी कोणाजवळ बोलणार नाहीं. (किता)

हा मूर्खा भरत-कुंलाधमा ! धनंजय वीरास द्यायची असें म्हणा-
यचें सोडून त्या अंधपुत्राचें नांव घेण्यास तुला शंका कशी रे नाहीं
आली ! (सौभद्र)

दुसरी आपल्या मृत पतीला अहर्निश डोळ्यांपुढें ठेवून त्याच्या
स्मृतिसमागमांत सुख मानणारी देवता ! (तोत० बंड)

मला कपटजाळांत पकडलें ! माझ्या वर्मावर दैवानें बिनचूक
घाव घातला ! (किता)

ही हाकाटी सद्यःप्रसूत अर्भकाच्या प्राथमिक रोदनाप्रमाणें
शुभावहच होय ! (निबंधमाला)

तुका म्हणे मुक्ति पाणिंली नोवरी । आतां दिवस चारी खेळी मेळी ॥
(तुकाराम)

कामक्रोध आड पडले पर्वत । राहिला अनंत पलिकडे ॥ (किता)
तुका म्हणे मज लागलीसे भूक । धांवूनी श्री-मुख दावीं देवा ॥
(किता)

तुका म्हणे काय होईल स्वहित । निधान जो थितें टाकूं पाहे ॥
(किता)

जाति-हीन चोखामेळा । त्याला भक्तीचा कळवळा ॥ (जनाबाई)
जो नित्य नाचवी सुर-नरासी । ज्या भेणें तप सोडिलें तापसी ।
त्या अभय देऊनि कामक्रोधांसी । आपणापासीं राहाविलें ॥ १ ॥
(एकनाथ)

ऐसा गणेश मंगलमूर्ति । तो म्यां स्तविला यथामति ।

वांछा धरूनियां चित्ती । परमार्थाची ॥ १ ॥ (दासबोध)

निर्मलत्वामुळें पाप-तापांहरी । शांतिमत्त्वामुळें मानसा आवरी ॥

ईशभक्तीविना छंद नेदी दुजा ॥ आवडे सज्जना रार्मपारा तुझा ॥ १ ॥

(गृहविहार)

करुनि सडा-संमार्जन गोपी कुंभ घेउनि कुक्षीं ॥

यमुना-जळास जाति मुकुंदा दध्योर्देन भक्षीं ॥ १ ॥ (होनाजी बाळ)

हे वामनैक-पदं भूमि, नसोनी जंघी^१ ॥

एके दिशींच दिनराज नभास लंघी ॥

वाराशि^२ वानर-विलंघित होय तो कीं ॥

लोकीं नसे नलयशस्तुलना विलोकीं ॥ १ ॥ (रघु० पं.)

पणतोंडे^३ भक्षितो पणजा । मूल बापास मारी वोर्जी^४ ।

चुकार्या^५ गेला राजा । चौघा जणांचा ॥ १ ॥ (दासबोध)

कपटादरें वळो पर, पर, परमेश्वर कसा वळेल हरी ।

कृष्ण-कृपामूर्त-निधिची अकपर्त-विनतांकडे वळे लहरी ॥ १ ॥

(मोरोपंत)

गाई गृहासि आल्या, मावळला रविहि, कच न आढळला ॥

तेव्हां सोडुनि धृति-नंग शुक्र-सुंता-बुद्धि-भूमिला ढळला ॥ २ ॥

(मोरोपंत)

करिते झाले युद्ध क्रुद्ध शरभ^६-सिंह-देव-दानव-से ।

मानव-से गमले न, स्नेह-कणहि तन्मनीं तदा न वसे ॥ ३ ॥ (किता)

८ सूर्योदयापास्त तीन प्रहर ९ दहीभात. १० वामनाचे एक पाऊळभर. ११ वेगवान्. १२ समुद्र. १३ पृथ्वी-भाप-तेज-वायु-आकाश या वंशावळीत वायु १४ सहज. १५ मन, बुद्धि, अहंकार व चित्त यांचा राजा आत्मा, त्याला कोणी विचारित नाही. १६ दुसरा कोणी. १७ कृष्णरूपी कृपामृत समुद्राची. १८ सरळ मनानें शरण आलेल्यांकडे. १९ धैर्यरूपी पर्वत. २० देवयानीच्या बुद्धिरूपी बैठकीला. २१ शरभसिंह (द्वंद्व), देवदानव (द्वंद्व) शरभसिंह किंवा देवदानव (वैकल्पिक द्वंद्व). शरभ हा एक अर्धा गरुडाकावर व अर्धा सिंहाकार अष्टपाद प्राणी आहे.

नुरवि करुनि परै-कवचा अंगैप तितैउ पलसंमय मनि भानें ॥
भीमानें शर गणिले अंगैपतित उपलसम यमनिभानें ॥ १ ॥

(मोरोपंत)

झालीं युद्धें शतशा सर्व-प्रेक्षक-मनोहरें स-रसें (किता)
होय रणांगण रक्तोत्पल्ल-वन-चित-पद्मराग-भू-सर-सें ॥ २ ॥

स्वर्वलि-सुराभि-सुर-सरिदधिकाश्रित-सर्व-कामदा साची ॥
श्रीरामाची जैसी सत्कीर्ति तशीच रामदासाची ॥ ३ ॥ (किता)

सकल-भुवन-ललामार्यमाना ॥

मानाधिकै-विभव-धनिक-सदन-शत-विराजमाना ॥

कलश-जनिंत-मुनि-चकित-जलधि-शरणातिविस्तृत-परिखांतरी-
पायमाना (रघु० पं०)

राजहंसाचें चालणें । भूतलिं जालिया सिहांणें ।

तरि आणिकि काइ कोणें । चालावें चिना ? ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)

जेयाचोनि विवेक-किरण-संगे । उन्मेखें-सूर्यकांत-स्फुलिंगें ।

दीपलें जालीति दांगे ॥ संसाराचीं ॥ २ ॥ (किता)

नमो विशद-बोधै-विदग्धा । विद्यारविंद-प्रबोधा ।

परा-परम-प्रमदा । विलासिया ॥ ३ ॥ (किता)

नमो संसार-तम-सूर्या । अप्रमितै परमवीर्या ।

तरुण-तमै-तूर्या-। लालन-लीला ॥ ४ ॥ (किता)

२२ शत्रूच्या कवचाला. २३ अंगाधिपति कर्ण. २४ चाळण. २५ क्षणभर. २६ अंगावर पडलेल्या. २७ यमासारख्याने. २८ तांबड्या कमलवनांत सांचलेल्या कमळांच्या रंगाला आधारभूत सरोवराप्रमाणें. २९ कल्पवृक्ष, कामधेनु, गंगा, यांंहून शरणागतांच्या सर्व इच्छा अधिक पुरविणारी. ३० सगळ्या पृथ्वीला शिरोमूषण होणारी. ३१ अमितधनवान् श्रीमंतांच्या शेंकडों घरांनीं शोभणारी. ३२ बटापास्तून उत्पन्न झालेल्या अगस्त्यकृष्णाला भ्यालेल्या सद्युद्धाचें रक्षण करणाऱ्या खंदकांच्या आंत बेटाप्रमाणें असणारी. ३३ शहाणें, सुंदर ३४ ज्ञानरूपी सूर्यकांत मण्याच्या ठिणग्या. ३५ झाड्या, वन. ३६ स्पष्ट ज्ञानानें संपन्न भासणाऱ्या. ३७ विद्यारूपी कमळाला उमलविणाऱ्या. ३८ पराबोण, रूपी अष्ट बीर्षी विलास करणाऱ्या. ३९ अनंता. ४० अत्यंत तरुण अशी जी तुरीयावस्था तिचें रंजन करण्यांत रमणाऱ्या.

परि तो रसातितशयो मुकुल्लिं । मग ग्रंथार्थ-दीप उजालिं ।

करी साधु-हृदय-राउलीं । मंगल उखा ॥ ५ ॥ (किता)

बहु लाजवीत होतों करि-केसरि^१-कीर-केकि-हरिणां मी ।

हांसत कर्म करावें भोगावें रडत तेंचि परिणामीं ॥ १ ॥ (मोरोपंत)

४१ आवरून घे. रसाची बहार आवरून घे, व ग्रंथाचा अर्थदीप पाजळ (अर्थ सांग)
व तेथें करून संतांच्या हृदयमंदिरांत मंगलाची पहाट उत्पन्न कर. ४२ हत्ती, सिंह,
पोपट, मोर, व हरिण यांस. सीतेच्या मांड्या हत्तीच्या सोंबेहून, कमर सिंहाच्या
कमरेहून, आबाज पोपटाहून, केशकलाप मोराच्या पिसाच्याहून व डोळे हरिणाहून भेठ
म्हणून मी त्या मंडळीस द्विषवीत होतों असा रामाचा आशय.

अठरावा पाठ.

बहुव्रीहि समास.

२७३ सर्व समासांत संक्षेप, विस्तार, व्यंजकता वगैरे सोयीच्या दृष्टीनें बहु-
व्रीहि समास अत्यंत महत्त्वाचा आहे. इतर समासांप्रमाणें हा समास विभक्तींनीं
जोडलेल्या दोन अथवा अधिक शब्दांचा केवळ समास न करतां संबंध विशेषणा-
त्मक वाक्यच्या वाक्य-मग तें कितीही मोठें असो-एका समासांत आणूं शकतो.
अर्थात् संस्कृतसारख्या संपन्न भाषेतच तो मोठ्या प्रमाणांत बनविता येतो.
इंग्रजींत किंवा मराठींत छोटे समास होतात, पण मोठे बहुव्रीहि बनविण्याइतका
लवचीकपणा त्या भाषांत नाहीं. मराठींत मोठा बहुव्रीहि समास करावयाचा अस-
ल्यास, याच कारणास्तव निवळ संस्कृत शब्दांचा उपयोग करावा लागतो.

२७४ बहुव्रीहिचें मुख्य लक्षण म्हणजे त्यांतील घटकांच्या संयुक्त अर्थाहून
एकंदर समासाचा अर्थ अगदीं वेगळा असतो; तो समास नेहमीं विशेषणात्मक
असतो; व त्याचा विग्रह नेहमीं एका संबंधी वाक्यांतच करून त्यांतील 'जो'
या सर्वनामाचें रूप अखेरीस ठेवावें लागतें. 'चक्र' आणि 'पाणि', 'चाक'
आणि 'हात' यांच्या संयुक्त अर्थाहून एकंदर समासानें निर्दिष्ट होणारा पदार्थ
'विष्णु' हा अगदीं वेगळा आहे. समासाचा विग्रह 'चक्र आहे पाणीमध्यें ज्याच्या'
असा असून, अवघ्या समासाचा अर्थ 'चक्रधारण करणारा' असा विशेषणा-
त्मक आहे. त्याचप्रमाणें 'आखुड' आणि 'शिंंग' यांच्या संयुक्त अर्थाहून
'आखुडशिंंगी' या समासाचा अर्थ वेगळा आहे. तोच प्रकार 'तपोधन',
'नीलकंठ', 'दुर्तोड्या', 'माणसघाण्या' इत्यादि शब्दांचा होय.

२७५ बहुव्रीहि समास, गौण वाक्यांतलें क्रियापद सकर्मक किंवा अकर्मक
जसें असेल त्या मानानें मोठा किंवा लहान होतो. अकर्मक क्रियापदाचें वाक्य
असल्यास वाक्याच्या अभिप्रेत अर्थानुसार प्रथम कर्ता नंतर क्रियापद व नंतर
विधेयपूरक अशा क्रमानें शब्द ठेवून, 'जो' चें विभक्त्यन्त रूप अखेर ठेवावें.

म्हणजे समासाला योग्य अशी वाक्याची भूमिका तयार होते. नंतर क्रियापद व वाक्यांतले प्रत्यय व शब्दयोगी अव्यये काढून घ्यावी व शब्द जोडून यावे म्हणजे समास तयार होतो.

ही भूमिका तयार करताना पुढील नियम लक्षांत ठेवावे.

(१) गौण वाक्यांत नेहमी ' अस् ' धातूचेंच पूर्णकालदर्शक रूप असलें पाहिजे.

(२) ' अस् ' धातूखेरीज इतर धातूचा उपयोग होऊन वाक्य बनलें असल्यास त्या धातूचें वर्तमानकालवाचक किंवा भूतकालवाचक धातुसाधित घालून ' अस् ' धातु रुझिम रीतीने त्यांत आणावा.

(३) ' जो ' चें रूप नेहमी प्रथमखेरीज दुसऱ्या विभक्तीतच असलें पाहिजे

(४) कर्त्याला विशेषणें असल्यास ती त्याचेजवळ व विधेयपूरकास विशेषणें असल्यास ती त्याचेजवळ, मार्गे ठेवावी.

(५) सुद्ध विधेयपूरकच विशेषण असल्यास तें प्रथम, नंतर क्रियापद व नंतर कर्ता असा क्रम ठेवावा.

(क) उदाहरणार्थ कांहीं वाक्ये घेऊन त्यांचे समास बनवूं. (१) " अंतर्नि निर्मळ वाचेचा रसाळ." (२) " शंख-चक्र शोभे हातीं, पायीं सडावा गर्जती. " (३) " ब्रीद ज्याचें जगदानी. " (४) " गजासारखें आहे तोंड ज्याचें. " आतां हीं वाक्ये वर सांगितलेल्या नियमानुसार अशीं मांडावीं लागतील.

{ १ निर्मळ आहे अंतर ज्याचें (वरिल पोटकलम ३ व ५ पहा)

{ २ रसाळ आहे वाचा ज्याची (पोटकलम ३ व ५ पहा)

{ ३ शंखचक्रांनीं शोभणारा आहे हात ज्याचा (पोट कलम २)

{ ४ सडावामुळे गर्जणारे आहेत चरण ज्याचे (पोटकलम २)

५ जगदात्री आहे ब्रीद ज्याचें (पोटकलम ५)

६ गजासारखें आहे तोंड ज्याचें (पोटकलम ५)

आतां ह्या वाक्यांतील मराठी शब्द काढून संस्कृत शब्द घालून हीं वाक्ये मांडूं, व त्यांतील विभक्ति प्रत्यय, क्रियापद, शब्दयोगी अव्यये, व ' जो ' चें रूप गाळूं, म्हणजे समास तयार होतील.

- १ निर्मल आहे अंतर ज्याचें = निर्मलांतर.
- २ रसाल आहे वाचू ज्याची = रसालवाकू
- ३ शंसचक्रांनीं शोभमान आहेत हस्त ज्याचे = शंसचक्रशोभमानहस्त
- ४ पादुकांमुळें गर्जत आहे चरण ज्याचा = पादुकागर्जच्चरण
- ५ जगद्रक्षक आहे बिरुद ज्याचें = जगद्रक्षकबिरुद
- ६ गजासारखें आहे वदन ज्याचें = गजवदन.

टीपः—भूमिका तयार करतांना संस्कृत शब्द घालावयाचे ते कतां व विधेय-रक यांचे बहुलच घातले पाहिजेत हें उघड आहे. बाकीचे शब्द समास करतांना गाढावयाचे असल्यामुळें त्यांचेबहुल संस्कृत शब्द घालण्याचें कारण नाहीं.

(स) कर्त्याला व विधेयपूरकाला विशेषणें असलेलें एक वाक्य घेऊं. 'नवीन लग्न करून आणलेली बायको हेंच आहे मोठ्या अभिमानाचें स्थान ज्याचें.' हें वाक्य समासांत घालावयाचें आहे असें समजूं. भूमिकेच्या नियमांप्रमाणें तें बरोबर मांडलेलें असल्यामुळें फक्त महत्वाच्या जागीं संस्कृत शब्द घालीत गेल्यानें काम भागणार आहे. तसें करून वाक्य 'नव परिणीत दार आहे महा-भिमानाचें स्थान ज्याचें ' असें होईल व विभक्ति प्रत्यय वगैरे गाळून 'नवपरि-णीतदार-महाभिमानस्थान ' असा समास होईल.

(ग) उपसर्गाच्या व्यंजकत्वाचा उपयोग करून म्हणजे उपसर्गाला विशेष-णात्मक शब्द मानून बहुव्रीहि समास करितात. जसें:—'अभिगत आहे मुक्त ज्याचें तो ' अभिमुक्त. ' उपगत झाला आहे वर जिला ती ' उपवर.

(घ) बहुव्रीहिचा पहिला घटक ' न ' किंवा ' अ ' हें अव्यय ठेवून व त्याचा अर्थ विशेषणात्मक मानून ' नञ् बहुव्रीहि समास करितात. जसें:—'नाहीं अक म्हणजे दुःख ज्यांत तो '—न+अक = नाक (स्वर्ग). ' अवियमान आहे ज्ञान ज्याच्यामध्ये तो '—अज्ञान. ' नाहीं स (पोकळी ज्यांत) तें '—'नस' इ०.

(ङ) बहुव्रीहिचा पहिला घटक ' स ' हा संक्षेप घालून त्याचा ' सहित, ' 'सह, ' 'समान ' वगैरे विशेषणात्मक अर्थ मानून ' सहार्थी बहुव्रीहि ' समास करतात. जसें:—'सहित आहे पुत्र ज्याशीं तो '—सपुत्र. 'परिवारानें सहित तो'—सपरिवार. 'समान आहे उदर ज्याचें तो '—सोदर. 'समान आहे वर्ण ज्याचा

तो '— सवर्ण, इ०. 'सहार्थी' समासांत 'स' बहुल कचिन् 'सह' हें अव्यय ठेवतात. जसे 'सोदर,' किंवा 'सहोदर.'

टीपः—(ग), (घ), (ङ) या प्रकारांच्या समासांची विग्रहभूमिका कलम २७५, पोटकलम ५ अन्वये सिद्ध होतें हें उघड आहे.

२७६ हे बहुव्रीहीचे प्रकार अकर्मक गौण वाक्यांचे असतात व त्यांत 'अस' धातूचें क्रियापदरूप गुप्त असतें. वाक्यांत दुसरा धातु असल्यास त्याचें धातुसाधित घालून 'अस' धातू रुक्मिणी रीतीनें आणवा लागतो हें वर सांगितलेंच आहे (कलम २७५ पोटकलम २). ह्या समासांच्या विग्रह-भूमिकेंत 'जो' हें सर्वनाम द्वितीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, व सप्तमी, इतक्या विभक्तींत येऊं शकते. 'जो' हें सर्वनाम तृतीयेंत यावयास सकर्मक वाक्याचा बहुव्रीहि असावा लागतो. या 'जो' च्या विभक्तीवरून समासाला नांव देण्याची चाल आहे. जसेः—

- १ द्वितीया बहुव्रीहि — प्राप्त आहे उदक ज्यास — प्राप्तोदक (गांव वगैरे)
- २ चतुर्थी बहुव्रीहि — निवेदित आहे संदेश ज्याला — निवेदितसंदेश (मनुष्य)
- ३ पंचमी बहुव्रीहि — गलित आहेत पर्णे ज्यापासून — गलितपर्ण (वृक्ष)
- ४ षष्ठी बहुव्रीहि — चक्र आहे पाणीमध्य ज्याच्या — चक्रपाणि (विष्णु)
- ५ सप्तमी बहुव्रीहि — वीर आहेत पुरुष ज्यांत — वीरपुरुष (देश)
- ६ तृतीया बहुव्रीहि — रुत आहे रुत्य ज्यानें — रुतरुत्य (मनुष्य)

(क) पहिल्या पांच समासांच्या व सहाव्या समासाची विग्रहभूमिका यांची तुलना करून पाहिल्यास असें दिसून येईल कीं पहिल्या पांचा प्रकारांत संबंधी गौण वाक्यांतलें क्रियापद मूळचेंच 'अस' धातूचें रूप तरी आहे, किंवा दुसरें क्रियापद असल्यास, त्याचें कलम २७५, पोटकलम २ अन्वये धातुसाधित रूप बनवून 'अस' धातु रुक्मिणी रीतीनें आणला तरी आहे. दुसरी गोष्ट ही कीं, ह्या पहिल्या पांच प्रकारांत गौण वाक्यांतला कर्ता हा, समासानें सूचित होणाऱ्या पदार्थापासून वेगळा आहे. तेंच शेवटच्या सहाव्या प्रकारांत असें दिसून येईल कीं, विग्रहभूमिकेंत 'अस' धातूचें रूप गौण असून तें गाळून टाकलें तरी चालण्याजोगें आहे. 'रुत' याच क्रियापदरूपाला महत्त्व आहे, व गौण वाक्यांतला जो कर्ता तोच समासानें सूचित होणारा पदार्थ आहे यावरून असें सिद्ध झालें

कीं सकर्मक क्रियापदांचा बहुव्रीहि तृतीयान्त असतो त्या वेळां गौणवाक्यांतला कर्ता तोच समासाचा वाचक पदार्थ असल्यामुळे गौणवाक्य पाहिजे तितकें मोठें केलें तरी, साऱ्या वाक्याच्या अर्थाचें कर्तृत्व समासवाचक शब्दाकडेच असल्या-मुळे अर्थव्यंजनेस अडचण पडत नाहीं.

१७७. सकर्मक क्रियापदांचा बहुव्रीहि बनवितांना क्रियापद गुप्त न ठेवतां त्याचें वर्तमान कालवाचक किंवा भूतकालवाचक धातुसाधित घालावें लागतें. समास बनवावयाचा तो असाः—प्रथम गौणवाक्याची विग्रहभूमिका मांडून अखेरीस ' जो ' चें तृतीयान्त रूप आणावें. नंतर गौण वाक्यांत क्रियेशीं संबंध असलेला कारक-विभक्त्यन्त शब्द आपल्या विस्तारासह प्रथम ठेवावा. त्यानंतर क्रियापदाचें कर्मणि भूतकालवाचक किंवा वर्तमानकालवाचक धातुसाधित आपल्या विस्तारासह ठेवावें. व नंतर गौणवाक्यांतलें कर्म आपल्या विस्तारासह ठेवावें. शेवटीं विग्रहभूमिकेंतील सर्व विभक्ति प्रत्यय, शब्दयोगी अव्ययें वगैरे काढून टाकून शब्द जोडावे म्हणजे समास तयार होतो. असला समास करितांना पुढील नियम लक्षांत ठेवावे.

१ गौणवाक्यांत शब्दविस्तार मोठा असला तरी क्रिया एकच असली पाहिजे.

२ एकाहून अधिक क्रिया असल्यास निदान त्यांतली एकच मुख्य असली पाहिजे.

३ मुख्य क्रियेशिवाय गौणक्रिया असल्यास तिचें विधान धातुसाधितांत किंवा क्रियापद रूपांत न ठेवतां नाम किंवा विशेषण यांच्या रूपांत आणलें पाहिजे.

४ गौणवाक्यांतील क्रियेचा मुख्य क्रियेशीं कारक-संबंध लागावा असाच वाक्यार्थ असला पाहिजे.

५ तसा लागत नसल्यास तो कृत्रिम रीतीनें लावला पाहिजे.

६ अर्थसंदर्भाला अडचण उत्पन्न होईल अशा जागीं समास तोडावा, किंवा अडचण करणारे शब्द गाळून टाकावे.

(क) उदाहरणार्थ कांहीं वाक्यें घेऊं व त्यांचे समास बनवूं.

१ (ज्यानें) सांकडेलेया धर्माचेनि कैवारे । आपणपेयां धनुष करुनि दुसरें । विजयलक्ष्मी एक मोहरें । केलें त्रेतीं ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वरी १०-२३२)

२ ज्याने शिकेहि शिक्षिला जई महा सपन्मदे मातला ॥ (मोरोपंत)

३ ज्याने आपल्या जटेंतून राक्षस उत्पन्न केला व यज्ञांत जमलेले ब्राह्मण पळवून लावले असा (महादेव).

आतां हीं तीनही वाक्ये विग्रह-भूमिकेंत मांडून घेऊं.

१ सांकडलेल्या धर्माच्या कैवाराने आपणा स्वतःस दुसरें धनुष्य बनवून त्रेतायुगांत एक मार्गाला लावली विजयलक्ष्मी ज्यानें (असा राम). संस्कृत शब्द घालून ' संकटग्रस्त + धर्माभिमान + अर्थ + कृत+स्वदेह+धनुष्य+एकमार्ग प्रचोदित+विजयलक्ष्मी ' हे शब्द घालतांना ' आपणा स्वतःस दुसरें धनुष्य बनवून ' ह्या मजकुराबद्दल वराल पोटकलम ३ प्रमाणें त्याला ' कृत+स्वदेह+धनुष्य ' असें नामरूप दिलें आहे, व त्याचा मुख्य क्रियाार्थाशीं करणाचा भूणजे तृतीयेचा संबंध लावला आहे. (पोटकलम ४)

२ शिक्षिला संपन्मदे मातलेला शक्र ज्यानें असा. संस्कृत शब्द घालून शिक्षित+संपन्मद+मत्त+शक्र. गौणवाक्यांत पोटा गौणवाक्य आल्यामुळे त्याचें धातुसाधित बनवून ' संपन्मदाने मत्त ' असें विशेषण केलें (पोटा कलम ३), व अनवश्यक शब्द ' जई ' व ' हि ' गाळून टाकले (पोटकलम ६).

३ आपल्या जटेंतून उत्पन्न केलेल्या राक्षसाकडून पळवून लावलेले आहेत यज्ञांत जमलेले ब्राह्मण ज्यानें असा. संस्कृत शब्द घालून, ' स्व+जटा+उत्पादित +राक्षस+विद्रावित+यज्ञ+मिलित+ब्राह्मण ' गौण वाक्यांत दोन क्रिया हेत्यां त्यांतील एकीचा विशेषणांत समावेश केला आहे (पोटकलम ३).

आतां हे समास असे झाले. १ संकटग्रस्तधर्माभिमानार्थकृतस्वदेह धनुष्यैकमार्ग-प्रचोदित-विजयलक्ष्मीक. (२) शिक्षितसंपन्मदमत्तशक्र (३) स्वजटात्पादितराक्षसविद्रावितयज्ञमिलित ब्राह्मण. पहिल्या समासांत ' क ' प्रत्यक्ष आक्षेपीस लावण्याचें कारण पुढें देण्यांत येईल.

(स) वर्तमान कालांतील सकर्मक क्रियापदांचे देखील मोठे समास होतात. जसे:—' गांवोगांवांतून जमलेल्या अनेक ब्राह्मणांच्या मंत्रपठनाच्या गजरांत आरंभिला आहे अश्वमेध ज्यानें ' ह्या मजकूर ' ग्रामान्तरमिलितानेकविप्रमंत्र पठनघोषप्रारंभ्यमाणश्वमेध ' असा होईल.

२७८ सकर्मक क्रियापदांच्या संबंधी गौणवाक्यांत वर्तमानकालाचाच क्रिया-
पद असून समासवाचक शब्दाहून इतर कर्ता गौणवाक्यांत असेल तर अशा
वाक्याचा बहुव्रीहि होत नाही, कारण विभक्तिप्रत्यय गाळल्याबरोबर कर्त्याची
विभक्ति उमगेनाशी होऊन तिला कलम २७७ मध्ये सांगितल्याप्रमाणे विग्रह-
भूमिकेंतल्या दुसऱ्या कोणत्या तरी विभक्त्यन्त शब्दाचें स्वरूप प्राप्त होतें. जसें:-
' ब्राह्मण देतात आशीर्वाद ज्याला असा ' हा मजकूर समासांत आणावयाचा
साल्यास ' ब्राह्मणदददाशीर्वाद ' असें म्हटलें तर ब्राह्मण शब्दाचा अर्थ चतुर्थ्यन्त
लागून, ' ब्राह्मणांना जो आशीर्वाद देतो तो ' असा अर्थ होईल. सबब अशा
वाक्यांस कर्मणि स्वरूप देऊन समास करावा. जसें:- ' ब्राह्मणदीयमानाशीर्वाद'.
' साधु-संसेव्यमान-चरण ' इ०.

२७९ बहुव्रीहि समास विशेषणात्मक असल्यामुळे तो ज्याचें विशेषण असेल
त्याच्या लिंगानुसार समासाच्या अखेरचा स्वर बदलून समासाचें लिंग बनवावें
लागतें. जसें:- ' बहु आहेत भार्या ज्यास ' - बहुभार्य. ' कमलाप्रमाणे आहेत
नेत्र जिचे ती ' - कमलनेत्रा. ' स्मित आहे मुखावर जिच्या ती ' - स्मितमुखी इ०.

(क) अखेरचा स्वर जर अवघड येऊं लागला तर ' स्वार्थाक ' प्रत्यय
जोडतात. जसें:- ' बहु आहेत पत्न्या ज्याला ' - बहुपत्नीक. ' जित आहे श्री
ज्याने ' तो-जितश्रीक इ०

(ख) ' अक्षि, ' ' सखि ' वगैरे कांहीं इकारान्त शब्दांना समासान्ती ' अ ' हा
स्वर येतो. जसें:- ' गोपसख, ' ' पुंडरीकाक्ष, ' ' पद्मनाभ ' इ०.

(ग) ' अप् (पाणी) ' हा शब्द समासांत केव्हां केव्हां ' ईप ' होतो. जसें:-
' द्वीप, ' ' अंतरीप ' इ०.

(घ) ' महत् ' हा शब्द समासांत बहुधा ' महा ' असा येतो. जसें:- ' महा-
बल, ' ' महेश ' इ०.

(ङ) शब्दांच्या अखेरचा पायमोडका ' न् ' समासांत बहुधा गाळला जातो.
जसें:- ' पक्षिनाथ, ' उदराशि (उदन् + राशि) इ०.

(च) ' जाया ' (बायको) हा शब्द समासांत ' जानि ' होऊन व ' दंत ' शब्द
' दत् ' होऊन येतो. जसें:- ' सीता जाया ज्याची तो ' - सीताजानि. ' सु
(चांगळे) दंत जिचे ' ती-सुदती.

१८० 'केशाकेशी,' 'मुसलामुसली' वगैरे संस्कृत समासांच्या धर्तीवर मराठीत कांहीं बहुव्रीहि समास होतात. जसे:—'मार मार असे जिच्यांत चालते' ती—मारामारी. त्याचप्रमाणे 'गुद्दागुद्दी,' 'लढालढी' इ०.

१८१ बहुव्रीहि व कर्मधारय हे दोन्ही समास विशेषणात्मक सरे, पण त्यांत मोठा फरक असा आहे कीं, कर्मधारय समासाच्या घटकांचा जो संयुक्त अर्थ तोच समासाचा अर्थ असतो, पण बहुव्रीहिच्या समास-घटकांच्या संयुक्त अर्थाहून समासाचा अर्थ अगदी वेगळा असतो. त्याचप्रमाणे कर्मधारयाच्या घटकांत विशेष्य आणि विशेषण एवढेच परस्परसंबद्ध शब्द असतात, पण बहुव्रीहिच्या घटकांत संबंध गौणवाक्य अभिप्रेत असते व त्यांचा परस्परांशी निकट संबंध असत नाही.

टीप:—सकर्मक क्रियापदांचा बहुव्रीहि फार अवजड होऊं लागल्यास त्याच्या विग्रहभूमिकेतील कारक-विभक्त्यन्त शब्दांचा विभक्तिप्रत्यय शिळक राखून बाकीचा मजकूर समासांत घालतात. जसे:—'निशितशर-मथित-राक्षस' किंवा निशित-शरांनी मथित-राक्षस असा. 'जघत-निहित-पाणि' किंवा 'जघनाचे ठिकाणी निहितपाणि' इ०.

१८२ समासांत पुष्कळ वेळां बाह्यतः साम्य असते, अशा वेळीं समास अर्थावरून सोडवावा. जसे:—'सत्य आणि व्रत'—सत्यव्रत (द्वंद्व), 'सत्याचें व्रत'—सत्यव्रत (षष्ठी तत्पुरुष), 'सत्य हेंच व्रत ज्याचें' तो—सत्यव्रत (बहुव्रीहि).

१८३. संस्कृतांत समास ही मोठी सोय असली, तरी मराठीत मोठे समास केल्यास त्यांत संस्कृत शब्द घालून उलट गैरसोयच करून घ्यावी लागण्याचा संभव असतो. या कारणाकरितां शक्य तो मोठे समास मराठीत करूं नयेत, आणि केलेच तर प्रौढ लेखनांत बेताबातानें उपयोगांत आणावे.

१८४ समास करितांना नेहमीं एकाच भाषेतील शब्दांचे करावेत, निदान सवर्ण भाषांतील शब्दांचे करावेत. पण अगदींच परक्या भाषांतील शब्दांचे करूं नयेत. 'हस्ति-न्वक्,' 'अस्मानवडंबर,' 'इलासाधिराज,' 'बुक्पर्ण (पुस्तकाचें पान)' असले समास अधम होत. ज्ञानेश्वरादि कविश्रेष्ठांनी 'प्रबंधहोडा,' 'प्रमेयपिक' असले सवर्ण शब्दांचे उत्कृष्ट समास केलेले आढळतात, आणि तितपत सवलत घेतली तर चालण्याजोगी आहे. तसेंच समासाच्या घटकांचा संधि केला पाहिजे.

कचित् वामन मोरोपतानों सुद्धा हा नियम मोडलेला आढळतो, पण एकंदरीत तो प्रकार गौणच होय. 'आगचोट' हे विवरण समासाचें एक रूढ उदाहरण आहे.

१८६ अर्थावरून समास ओळखण्याच्या निदर्शनासाठीं कांहीं उदाहरणें घेऊं.
(१) नीलकंठ पार्वतीस म्हणतो. (२) या वनांत अनेक नीलकंठ दिसतात.
(३) मजजवळ सव्वा दोन रुपये आहेत. (४) पावणेचार वाजले. यापैकी पहिल्या वाक्यांत 'नीलकंठ' म्हणजे 'शंकर' असा उघड अर्थ असल्यामुळे तो बहुव्रीहि समास होय. दुसऱ्या वाक्यांत त्या शब्दाचा अर्थ 'मोर' असा आहे. म्हणून तो बहुव्रीहि समास होय. तिसऱ्या वाक्यांत 'सव्वा' (सपाद) हे दोनचें विशेषण असल्यानें तो सहबहु० समास होय. चवथ्या वाक्यांत 'पावणे' (पावानें उणें) हेंही 'चारी'चें विशेषण असल्यामुळे तो कर्मधारय समास होय.

१८ पाठावली.

आणि ती कामवासना एखादी अल्पवयस्क सुंदर कुमारी विकत घेऊन तिच्याशीं तूं पूर्ण करणार ! (शारदा)

या नीच भद्रेश्वराचे आणि त्या निर्लज्ज भुजंगनाथाचे गुप्त बेत ऐकल्यापासून असें वाटतें, कीं, आज तीन वर्षे जी निरपेक्ष लोकसेवा केली तिची सांगता तो त्यांचा बेत निष्फळ केल्यावांचून होणार नाहीं. (किता)

कसा, कसा असावा म्हटलंस ! कुलीन, हंसतमुख, सुंदर, सद्गुणी. पसंत ! पसंत ! ! अगदीं पसंत ! ! (किता)

भुजंगनाथ चतुर्भुज म्हणजे सहकुटुंब झाला तर दोघांचेंही साधेल, आणि आम्ही चतुर्भुज झालों तर दोघांनाही बाधेल. (किता)

इतक्या मंगळसूत्रांचीं उदकें सुटलीं कीं, तीं एकापुढें एक लावलीं तर काबूलकंठाहारपासून पुण्यापर्यंत अखंड माला होईल. लुगडीं तर इतकीं वाटलीं कीं पुणें शहरला लुगड्यांचा एक चौफेर कोटच झाला असता ! (तोत० बंड)

मुलाला वक्रतुंड नांव कसें अगदीं छान शोभतें ! (सौभद्र)

हें पहा, तूं जो संन्यास घेणार तो भिडंडी घे; म्हणजे प्रारंभिय
योगानें तुझें इच्छित कार्य सिद्ध होण्याचा समय आला तर तुला
पुन्हां गृहस्थाश्रमी होतां येईल. (किता)

तुझी करुण मूर्ति पुढें असतां, तो निर्दय विधाता मेला असावा
असें माझ्या मनाला कसें वाटेल ! (प्रेमसंन्यास)

लीलाः—मग कालावधीनें परमेश्वराजवळ या, म्हणजे आपण
अक्षय सुख भोगीत वसूं. जयंतः—लीले, या जडवृत्ति निर्जीव
प्रेताच्या हातून हें काम कसें होणार ? (किता)

संतांचा हा संग तोचि स्वर्गवास । नरक तो उदास अनर्गळा ॥

(तुकाराम)

अंतरीं निर्मळ वाचेचा रसाळ । त्याचे गळा माळ असो नसो ॥

(किता)

ब्रह्म निर्मळ निश्चळ । शाश्वत सार अमळ विमळ ।

अवकाश घन पोळळ । गगना ऐसें ॥ १ ॥

अमृते सेवावें अमृत । अनंतें पहावा अनंत ।

भगवंतें लक्षावा भगवंत । कोण्या प्रकारें ॥ २ ॥ (दासबोध)

हरि म्हणे मजला इतुके पुरें ॥ त्रिभुवनात्मक होउनिया उरें ॥

त्रिपद-मात्रचि कार्य असे बरें ॥ अधिक इच्छिति लोक न ते बरे ॥ १ ॥

(वामन)

देहार्पणा करुनि तूं पति म्यां बरीला ।

जाया करी हरि तुं नेउनि शीघ्र माला ॥

सिंहगनेसि मज नेइल अंबुजाक्षा ॥

जंबूक चैद्य जरि तूं करिसी उपेक्षा ॥ २ ॥

(वामन)

पेसा अवचैक वदोनि नृपाळ आला ॥

इंद्रादिकांसाहि निबेर्वित्त-वृत्त झाला ॥

पाचारिले मग महींत्र विदर्भ-भूपें ।

आले समस्ताहि सभेस सहर्षरूपें ॥ १ ॥ (२५० पं.)

स्वर्णदी-रूप कीं भांग केशांतुनी । ही नभोदेवता आपल्या कादुनी ॥

लंब-गोलांकृती ही फणी त्यावरी । खोबुनी पाहते भूकडे हांसरी ॥१॥

(गृहविहार)

क्षमस्व श्रीजाने' ! म्हण शरण जा त्याच हरिला ॥

उदंडांचा तेणें प्रणति करितां ताप हरिला ॥

दया-पीयूषांबि प्रभुवर जगज्जावन, मनीं ॥

न ठेवी दोषांतें क्षमि-तिलैक सज्जावि-नमनीं ॥ १ ॥ (मोरोपंत)

तुझ्या गुण-कथा महासुरभि, त्यांत ही रासैभी ।

शिरे विषयवासना; जशि शुका अहीरैस भी ॥

तशी न इतरांस भी; इस सदईही हाकिती ।

तथापि बहु लाथळी; मग अदंड मी हा किती ? ॥ २ ॥ (केकावली)

जो पाप-नैगीं तृण-समीं अनळसंभान, सदोर ।

प्रभु संतांचें सेवितो अनळस-मानस दार ॥ १ ॥ (मोरोपंत)

हांसोनि म्हणे हरिसैख, हो गाढाभेन, विकंपंधी धीट ।

न धरी बा ! देई, हा देई सादर दे वाजवुं पुन्हा नीट ॥ २ ॥ (किता)

अतुल प्रताप लोकीं ज्या खल-बैल-जलधि-वाढवाभाचा ॥

तो कृष्णा आज तुझा मज आला कां न आढवा भौचा ॥३॥ (किता)

७ लबाडी किंवा फसवणूक न करणारा. ८ हकीकत सांगता झाला. लांबट आणि गोल आकाराची. १० लक्ष्मीपते. ११ दयामृताचा समुद्र. १२ जगांचा उत्पादक. १३ क्षमाशील लोकांचे भूषण (टिळा). १४ भक्तिपूर्वक नमस्कारानें. १५ मोठ्या कामधेनु. १६ गाढवा. १७ शुकरूपी गवळ्यास. १८ काठी घेतलेले. १९ पापकवी पर्वतावर. २० अग्नीसारखा. २१ बायको (लक्ष्मी) तिच्यासह. २२ ज्याचें मन आळशी नाही असा, वक्षचित्त. २३ कृष्णाचा मित्र (अर्जुन). २४ स्थिर बसलेला. २५ ज्याच्या बुद्धीला चंचलपणा नाही अस. २६ भीति. २७ शंख. २८ दुर्जनांचे सैन्य हाक समुद्र, त्यांत वडवाग्नीसारखा भासणाराचा. २९ अभिमन्यु.

ऐसें बोले प्रबद्धांजालि नरपातिला क्षोभ त्या तापसाचा ।
 सांगावा काय ? भासे निज-मणि-हरणें कोपला साप साचा ॥
 दुर्वासा वज्रि-ताप-प्रद परि अनिळें वृक्षसा कांपवीला ।
 जेणें तो कोप लज्जा जड-भय^{३०}द-बळा दे न त्या कां पवीला ? ॥४॥
 (किता)

प्रस्फुरदधरदंल, प्रभु बलभद्र म्हणे खरेंचि सांगा रे ।
 कोठें तो कपट-पट्ट गाठितसे जो पटांत आंगारे ॥ ५ ॥
 तदा स्मित-ल^{३१}सन्मुख-द्विज-समूह-शुभ-युति ।
 छटा-धवलितांबर-क्षिति कथी कुश स्वस्थिती ॥ (मोरोपंत)
 वर-विक्रम^{३२}-मंडित-भुज-दंड-निहित-चंड-चाप-दंडाचा ।
 मी दूत राघवाचा त्वद्विध-दुष्टैक^{३३}-काल-दंडाचा ॥ १ ॥ (किता)
 तो मच्छ-प्रसव^{३४} सुंगी^{३५} । भगनावयव चौरंगी ।
 भेटला तो सर्वांगि । संपूर्ण झाला ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वर)
 मग समाधि अव्यया ईया । भोगाची वासना यया ।
 ते मुद्रा श्री गोरखराया । दिधली मीनीं ॥ २ ॥ (किता)
 आतां विश्वात्मकें देवें । एणें वाग्यज्ञें तोषावें ।
 तोखीनि^{३६} मज देयावें । पसार्य^{३७}दान हें ॥ ३ ॥ (किता)
 भानुभूषिता प्राचिया । येरी सतेजा दिशा आघविया ।
 तैसी शास्त्रेश्वरा गीता येया । सनार्थे शास्त्रें ॥ ४ ॥ (किता)

३० हात जोडलेला. ३१ पर्वतांना भयप्रद आहे सामर्थ्य ज्याचें अशा (वज्राला). ज्या र.गानें, इंद्राला ताप देणारा एवढा दुष्टास, पण त्याला मुद्धा वायूनें वृक्षाला कापवाचें त्याप्रमाणें कांपविले तो कोप जड पर्वतांनाच भयप्रद होणाऱ्या वज्राला कां लाजविणार नाही. जडाला कोणीही कांपवील, पण दुर्वासासारख्या महर्षीला कांपविण्यांत विशेष पुरुषार्थ असा भाव. ३२ स्फुरण पावतो आहे खालचा ओंठ ज्याचा असा. ३३ हास्यानें शोभणाऱ्या मुखांतलि वृंतपंक्तीच्या पांढऱ्या प्रभेच्या छटांनीं उज्जल केलीं आहेत आकाश व पृथ्वी ज्यानें असा. ३४ भेष्ट पराक्रमानें शोभित असणाऱ्या हातांत धारण केलें आहे प्रचंड धनुष्य ज्यानें अशाचा. ३५ वृक्षसारख्या दुष्टांच्या एकच एक यमदेडाचा. ३६ मत्स्यापासून उत्पन्न झालेले मत्स्येंद्रनाथ. ३७ पर्वतशिखरावर. ३८ हातपाय तुटलेल्या चौरंगी नाथाला. ३९ मग अविनाश अशी ही समाधी भोगण्याची इच्छा याला (गोरक्षनाथाला) आहे हें पाहून मीन म्हणजे मत्स्येंद्रांनीं ती मुद्रा गोरखनाथांना देऊन टाकली. ४० बाह्मयरूपी यहानें. ४१ संतुष्ट होऊन. ४२ प्रसादान. ४३ स्त्र्यानें पूर्वादिशा उजळली असतां.

एकोणिसावा पाठ.

गौण वाक्ये.

२८७ येथपर्यंत वाक्यरचनेच्या दृष्टीने, नामें, क्रियापदें, अव्ययें, समास इत्यादि वाक्याच्या घटकांचा विचार झाला. त्यावरून वाक्यांत या घटकांचें कार्य व संबंध दिसून येण्यासारखे आहेत. पण वाक्यघटकांचे धर्म एवढ्यावरच थांबत नाहीत. वाक्य लहान आहे तोपर्यंत त्यांतल्या अर्थाच्या संबंधाचे धागे पूर्वोक्त घटकांनी दाखविले जातात हें खरें, पण वाक्य वाढून मोठें झालें म्हणजे त्यांतील अर्थाच्या छटा पुरतेपणीं दाखविण्यास हे घटक पुरे पडत नाहीत. अशा वेळीं या घटकांची कामे मोठ्या वाक्यांतलीं छोट्यां ऊर्फ गौणवाक्यें करीत असतात. उदाहरणार्थ 'सर्वास सुख होईल अशा तऱ्हेनें वाग' हें वाक्य घेऊं. यांत 'सर्वास सुख होईल' हें गौणवाक्य वागण्याच्या रीतीचा धर्म दाखवितें. म्हणजे विशेषणाचें कार्य करितें हें उघड आहे. हें काम एकट्या दुकट्या शब्दानें होणार नाही. त्याचप्रमाणें कांहीं गौणवाक्यें नामाचें काम करितात. अशा प्रकारच्या गौणवाक्यांचे धर्म व ते ओळखण्याचे आडाखे यांचा क्रमानें विचार करूं.

२८८ मिश्र वाक्यांतलें गौणवाक्य जर मुख्य वाक्याचा कर्ता असेल तर त्याच्यापुढें 'हें' किंवा 'असें' हें सर्वनाम येतें, आणि कर्म असेल तर गौणवाक्याच्या मार्गे 'कीं' किंवा 'जे' हें अव्यय येतें. जसें:—'नागपुराहून तार आली हें कांहीं ठीक चिन्ह नाही.' " श्रीमंत बोलले जे, 'नाना व महादजी माझे दोन हात आहेत.' " ह्या दोन्ही प्रकारच्या उदाहरणांत गौणवाक्य हें नामवाक्य असतें. कचित् 'हें' किंवा 'असें' हे शब्द गुप्त असतात.

२८९ गौणवाक्य अव्ययार्थी असलें म्हणजे पांच प्रकारांनीं आलेलें आढळतें.

(१) 'जर-तर' नें जोडलेलें. जसें:— 'तो जर तेथें दिसता, तर मी त्याच्या तोंडांत भडकावली असती.' (२) 'जेथें-तेथें' नें जोडलेलें. जसें:— 'जेथें कुलें वेचलीं तेथें गोवऱ्या वेचूं नयेत.' (३) 'जेव्हां-तेव्हां' नें जोड-

लेलें. जसें:—‘जेव्हा पहारं तेव्हा तूं उद्योगांत चूर दिसतोस. ’ (४) ‘ जेंवि-
तेंवि ’ नें जोडलेलें. जसें:—‘ रुषे तुला जेंवि करून तेंवि घे. ’ (५) ‘ ज्या-
अर्थी—त्या अर्थी ’ नें जोडलेलें. जसें:—‘ ज्या अर्थी येथें धूर आहे त्या अर्थी
जवळच कोठें तरी विस्तव असला पाहिजे. ’

(क) वर सांगितलेल्या जोड अव्ययांशिवाय त्याच अर्थाच्या दुसऱ्या
जोड्या घालून सुद्धा तेंच कार्य होतें. जसें:—‘ ज्या वेळीं मीम पुढें आला त्या
वेळीं कौरव भिऊन गेले. ’ ‘ ज्यापेक्षां तुला समाधानकारक उत्तर देतां येत
नाहीं, त्यापेक्षां तूच अपराध केला आहेस. ’

(ख) कचित् परस्परावलंबी दोन शब्दांच्या ऐवजी, ‘ म्हणून, ’ ‘ यासाठी, ’
‘ एवढ्याकरिता, ’ ‘ असें कीं, ’ ‘ कारण, ’ कारण कीं, ’ ‘ कां कीं ’ इत्यादि
एक किंवा दोन एकतंत्री शब्द योजूनही अव्ययवाक्य होतें. जसें:—‘ तो पाह्या
हे डोहाळे । म्हणोनि अचक्षुसि मज डोळे ॥ ’ (ज्ञानेश्वर). ‘ तूं ताबडतोब
यावास यासाठीं तर एवढा सटाटोप. ’

२९० गौणवाक्य संकेतार्थी असून भूतकाळी किंवा भविष्यकाळी योजलें
असेल तर त्याच्या अर्थाबद्दल बोलणाराची सात्री नाहीं असें सूचित होतें. जसें:—
‘ जर तूं आलास (किंवा येशील) तर मोठी मोज होईल. ’

(क) एखादे वेळीं संकेतार्थी गौणवाक्यांतील दोन्ही क्रिया भूतकाळीं घात-
लेल्या असतात, त्यावेळीं त्या परस्परावलंबी असून झाल्या नाहींत असा अर्थ
निघतो. ‘ त्यावेळीं मी तेथें असलों, तर फार बरें झालें असतें ’ (शारदा).

(ख) परंतु जेव्हां दोन्ही वाक्ये स्वार्थी व वर्तमानकाळीं असतात, तेव्हां पूर्व
वाक्यांतला संकेत सारा ठरण्याचा संभव आहे किंवा तो सिद्धांतासारखा गृहीत
आहे असा अर्थबोध होतो. जसें:—‘ चल, तूं नाटकाला निघतोस तर मी ही
निघतों. ’ ‘ तूं जर दंगा करीत नाहींस तर तूं तो काय ! ’

२९१ पूर्व वाक्यांतील मजकुराशी पुढील वाक्यांतील मजकुराचा विरोध अस-
ल्यास, ‘ जरी—तरी, ’ ‘ यद्यपि—तथापि, ’ ‘ किती—तरी ’ वगैरे जोड्यांनीं मिश्रवाक्य
तयार होतें. जसें:—‘ जरी तो शिकलेला आहे तरी त्याला व्यवहारज्ञान नाहीं. ’
‘ किती शिकविलें तरी ध्यर्ष. ’ ‘ यद्यपि बलवान् तथापि शुनकानें हरिचें काय
करवें ! ’ (मोरोपंथ).

२९२ मिश्रवाक्यांत असलेल्या गौण वाक्यांतील क्रियापद रूपास रुढताचें रूप देऊन व त्या रूपास विभक्ति प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्यय जोडून शुद्ध वाक्य करतात. त्याचे प्रकार येणेंप्रमाणें:—

(क) कालदर्शक अव्यय वाक्य जोड अव्ययांनीं न सांधल्यास त्याच्यापुढें 'पर्यंत, तों, पावेतों' इ० शब्दयोगी अव्यय येतें व क्रियापद जुन्या वर्तमान-काळाच्या रूपांत राहणें. द्वितीय पुरुषीं एकवचनीं व तृतीय पुरुषीं अनेकवचनीं मात्र शेवटल्या 'ई' चा लोप होऊन क्रियापदाच्या रूपाला शब्दयोगी अव्यय लागतें. जसें:— 'मी येईपर्यंत तो थांबला.' 'तूं जासपर्यंत तो चकारशब्द बोलला नाहीं.'

(ख) असल्या वाक्यांवरून अर्थानुरोधानें तीम्ही काळांचा बोध होतो. जसें:— 'आम्ही जाऊं तों सर्व तयारी असेल.' 'तो येई पावेतों मी वाट पाहतों.'

२९३ गौण वाक्यांत जर 'ला-ली-लें' प्रत्ययान्त क्रियापदाचें भूतकाळाचें रूप असेल तर त्या क्रियापदरूपाला तृतीयेपासून पुढच्या विभक्ति व शब्दयोगी अव्ययें लावून, तें पुढच्या वाक्याशीं जोडून देतात. जसें:— 'तुम्ही आल्यास बरें.' 'श्रवण केलियानें प्राप्त काय होय' (दासबोध).

२९४ असल्या भूतकालवाचक नामवाक्यांस तृतीयेचा किंवा चतुर्थीचा प्रत्यय लागून संकेतार्थाचा बोध होतो. जसें:— 'केल्यानें देशाटन... मनुजा चातुर्य येतसे फार.' 'त्याला थोडी चिरीमिरी दिल्यास तो आपलें काम साधून देईल.'

(क) असल्याच वाक्यांस 'वर,' 'नंतर' हीं शब्दयोगी अव्ययें लावल्यानें 'जेव्हां-तेव्हां' नीं जोडलेल्या वाक्यांसारखा अर्थ होतो. जसें:— 'तुम्ही आल्या-नंतर विचार करूं.'

(ख) अशाच वाक्यांना 'प्रमाणें,' 'सारखें' हीं अव्ययें लावून 'जसें-तसें' या जोडीचा अर्थ होतो. जसें:— 'तो बोलल्याप्रमाणें वागेल.' क्वचित् 'ज्या अर्थी—त्या अर्थी' याचा अर्थबोध होतो. जसें:— 'आम्ही तेथें गेल्या-सारखें काम शालेंच पाहिजे.'

(ग) असल्याच वाक्यांना 'स, लां, तें' प्रत्यय लागून 'ऊन' प्रत्ययाचें काम होतें. जसें:— 'तो पुण्यास गेल्यास चार दिवस शाले.'

१९५. कित्येक वेळां गौण वाक्यांतल्या भूतकाळीं क्रियापदास षष्ठीचा प्रत्यय लावून किंवा 'लेले' प्रत्ययान्त रूप करून, त्याचें क्रियावाचक नाम किंवा विशेषण करतात. जसें:—'मला वचन दिल्याचा पश्चात्ताप झाला,' 'त्याला सोटें बोललेले पतकरत नाहीं.'

१९ पाठावली.

ती गोष्ट कशाला आतां ? पदरीं पडलें पवित्र झालें. त्यांतून मर्नांत असेल तर दुसरें लग्नां करून घ्यायला हात कां धरला आहे कुणी ? (शारदा)

बचावलें, नाहीं तर आजच उलट्या अंबारीच्या राज्याचा उप-भोग घ्यावा लागला असता ! (रंगराव)

पण पहा तो कसें चिमणीसारखें तोंड करून बसला आहे ! (गुप्तमंजुष)

आम्ही एवढे अरेराव असून बाजीरावाच्या कैवेंत सांपडलों कसे, हें रडगाणें जो तो गात बसला. (बाजीराव)

धोंडू, पायपोस गेला ही नाहीं तुझी बायको झाली तर !..... कांय मेली सुभद्रा लागून गेली आहे ! (पण लक्ष्यांत०)

जो तो या लोकमताच्या बागुलबोवाला मिळून दडून बसेल तर कोणत्याही समाजाला उन्नतावस्था येणार नाहीं. (आगरकर)

माझे मित्र मला साह्य करण्यास तयार आहेत, सर्व सुखदायक वस्तु माझ्या अभ्यासा वचनांत आहेत. तरी दुःख नाहीं असे निव्वळ सुखाचे दिवस सगळे चौदा भरतील ! (ओक)

पण एकीच्या सौभाग्याची निराशा करण्याचें भाग पडतांना त्याच्याच योगानें जर दुसरीचें सौभाग्य मला दृढ करितां आलें तरी मी समाधान मानीन (तोत० बंड)

वितंडवादांत शिरणें, किंबहुना 'शेषं कांपेन पूरयेत्' ही युक्ति लढविणें, यांतही तो वेळेनुसार मार्गें घेत नसे. (निबंधमाला)

वेदमूर्ती दिवाकर भट गोसावी तेथे आलियावरी तुम्ही माझा समाचार घेयाशी ये प्रांतीस आले पाहिजे. (समर्थांचें पत्र)

तुजवीण वार्णीं आणिकांची थोरी । तरि माझी हरी जिह्वा झडो ॥
नेत्र आणिकासी पाहती आवडी । जावोत तेच घडी चांडाळ ते ॥
कथामृतपान न करिती भ्रवण । काय प्रयोजन त्यांचें मग ॥
ज्ञातपाय तुझे पर्थी न चालतां । जावोत अनंता गळोनीया ॥
तुका म्हणे तुज विसंबितां क्षण । वांचोनी कारण काय मग ॥ १ ॥
(तुकाराम)

तुझा दास ऐसें म्हणती सकळ । म्हणोनि सांभाळ करीं माझा ॥
अनाथांचा नाथ पतित-पावन । हें आतां जतन करीं नांव ॥
नेणों तुझी कैसी करावी ते सेवा । जाणसी केधवां अंतरींचें ॥
तुका म्हणे तूं गा करुणेचा सिंधु । तोडीं भवबंधू माझा देवा ॥ २ ॥
(किशा)

एक म्हणती पाऊस असावा । मग सकळ योग बरवा ।
कारण दुष्काळ न पडावा । म्हणजे बरें ॥ १ ॥ (दासबोध)
सदा चक्रवाकसि मूर्तेंड जैसा । उडी घालितो संकटीं स्वामि तैसा ॥
हरीभक्तिचा घाव गाजे निशाणीं । रुपेक्षी कदा रामदासाभिमानी ॥ १ ॥
(रामदास)

पाप गेलियाची खूण । नाहीं पालटिले अवशुण ॥ (तुकाराम)
राजा आला म्हणोनि नगरी । शृंगारिली नानापरी ।
अनेक वैहनें वळघोनि पुरी । बाहेर थवे दाटले ॥ १ ॥

१ राहिलेल्या मजकुरावर उत्तर सुचेनासें झालें म्हणजे त्याची उणीव रागाळून भरून काढावी. २ सूर्य. ३ वाहनांत बसून.

राजा प्रवेशला मंदीरीं । तों विश्वामित्र बैसला द्वारीं ।

दंड पडताळूनी करीं । तारामती लक्षिली ॥ २ ॥ (मुक्तेश्वर)

अकाश-अंत न कळुनिहि अंतरिक्षीं ।

आकाश आक्रमिति शक्यनुसार पक्षी ॥

नामप्रतापहि यथामति त्याच रीती ।

सीमा न पावति तथापि मुनींद्र गाती ॥ १ ॥ (वामन)

निजमुख कवणाही आढ दृष्टी असेना ।

रचुनि बसावि ऐसी भोंवती बाळसेना ॥

हरिवदन पहाया सर्व दृष्टी भुकेल्या ।

म्हणुनि बहुत पंक्ती मंडळांकार केल्या ॥ २ ॥ (किष्ठा)

नल तसि म्हणे कुलजे ! त्वां जरि देवांसमक्ष मज बरिलें ।

जों सासु तों तुझा मी होतांहि प्रेम ऊर्न मजबोरिलें ॥ १ ॥ (मोरोपंत)

जरि तुळ-राशि-मैथ्य-स्थ-बिलीं नेईल आसु बातीतें ।

तरि वासि आसुतें वां, सहसा भक्षिल आसु वा तीतें ॥ २ ॥ (किष्ठा)

पंथाहि मेरुवरुनिहि न माथां धरितां यदंघ्रिरेज निसरे ।

त्या दीनबंधुची ती चिंता न सरे, परंतु रजनि सरे ॥ ३ ॥ (किष्ठा)

कीं पावावें समंयीं सद्य मनंतुनि योजिलें जरि तें ।

तारि जेंबि रुक्मिणीचें चिंता म्हाजें अशीर मन करितें ॥ ४ ॥ (किष्ठा)

तुझें चरित सन्मुखें श्रवण जाहलें, यास्तव ।

प्रजापतिमुत्तम ये, करिति साधु ज्याचा स्तव ॥

स्वामीचण माबिलें, बहु दया अशी नारदा ।

स्मरे वडियडि, ब्रह्मो भस्मपदोभिच्या पारदा ! ॥ १ ॥ (केकावली ११५)

१४ सांवरून. ५ जिवंत (स + अष्ट). ६ कमी. ७ कापसाच्या दिगामध्ये असलेल्या आप-
ल्या बिळांत. ८ उंदीर. ९ ज्यांची पायभूळ. १० योग्य वेळेला. ११ ब्रह्मदेवाचें पुत्रत्व.
१२ भक्तपुत्रांतून पार नेणाऱ्या !

मधुफलें मम पाहुनि पाहुणा । प्रथम येउनि याचिल आपणा ॥
धरुनि गर्व असा स्वफलाननीं । करि जणुं स्मित दाडिमें काननीं ॥१॥

(वनाविहार)

जैसें भ्रमर परागु नेति । परि कमलदलें नेला नेणाति ।

तैसी 'परि आहे सेविती । ब्रंथीं इये ॥ १ ॥

(ज्ञानेश्वर)

आइका आकाश गिर्वसावें । तरि आणिक तैसेंचि होआवें ।

म्हणोनि अर्पाडु हें आघवें । निर्धारितां ॥ २ ॥

(कित्ता)

आवडी म्हणोनि नें लाजवी । व्यसन जैसें न सिणवी ।

पीसें आणि न झुलवी । तरि तेंचि काइसें ॥ ३ ॥

(कित्ता)

मेलेयां भले तेउंता । उदकपणें पांडुसुता ।

तरंगाची कां निश्चलता । न मोडोचि जोवि ॥ ४ ॥

(कित्ता)

पेसें प्रेमरसें मुरंफुरें । बोलिलें जवं यादवेश्वरें ।

तवं अवधान अर्जुनाकारें । मूर्त झालें ॥ ५ ॥

(कित्ता)

—

१३ डाळिंब. १४ प्रकार. १५ धरावें, कोंडावें. १६ अवघड, बिकट. १७ आवड लावतें आणि लाज उत्पन्न करीत नाहीं, व्यसन म्हणजे छंद लावतें आणि शणि देत नाहीं, वेड लावतें आणि भूल पाडीत नाहीं, असें कसें होईल. १८ वाटेल निकडे. १९ सूचक. जेव्हां याव्याधीश कृष्ण असे सूचक विवरण प्रेमभरानें करूं लागला तेव्हां लक्ष्यच अर्जुनाच्या रूपाने साक्षात् उभें राहिलें. अर्जुनाचें निकडे चांगलें लक्ष लागलें असा भाव.

विसावा पाठ.

विरामचिन्हें.

२९६. वाक्य उच्चारतांना त्यांतील वेगवेगळ्या भागांचे संदर्भ तुटून स्पष्टपणें कळावे म्हणून अशा विभागांच्या अंती कमी अधिक वेळ थांबावें लागतें. ह्या थांबण्याच्या म्हणजे विरामाच्या प्रमाणास अनुरूप अशीं कांहीं चिन्हे पाश्चात्यांनीं बसविलीं आहेत व तीं सोईचीं असल्यामुळे इंग्रजी भाषेवरून मराठींत घेतलीं आहेत. संस्कृतमध्ये प्रत्ययांच्या गर्दीमुळे, अर्थ-संदर्भ तुटण्याचें भय नसल्याने त्या भाषेस विराम चिन्हांची गरज भासली नाहीं. यामुळे वाक्य-पूर्णतादर्शक चरण-चिन्ह, व 'अ'चा लोपदर्शक द्विमातृक द्विखंड चिन्ह एवढीच काय तीं विराम चिन्हे त्या भाषेत होती. प्राकृत भाषांच्या अमदानींत पद्याला चरण चिन्ह व गद्याला विसर्ग चिन्ह अशी बहुधा विराम व्यवस्था होती. प्राचीन मराठी पत्र-व्यवहारांत व बखरींत कसल्याच विरामचिन्हांचा उपयोग केलेला प्रायः आढळत नाहीं. तथापि अशा रीतीने विरामचिन्हांवांचून जरी अर्थनिर्वाह होत असला तरी त्यांची उपयुक्तता चिंतोड असल्यामुळे इंग्रजी विरामचिन्हे मराठीनें ताबडतोब उचललीं व आतां तीं पुरतेपणीं रूढ झालीं आहेत.

२९७. हीं विरामचिन्हे येणेंप्रमाणें आहेत. १ स्वल्पविराम [,]. २ अर्धविराम [;]. ३ अपूर्णविराम [:]. ४ पूर्णविराम [.]. ५ प्रश्नचिन्ह [!]. ६ उद्गारचिन्ह [!]. ७ अपसारण चिन्ह [-]. ८ कोस (), [], { }. ९ विग्रहचिन्ह [-]. १० अवतरण चिन्ह [" किंवा " "].

२९८. स्वल्पविरामाचा उपयोग पुढील ठिकाणीं करितात. (१) एकाच जातीचे दोहोंपेक्षा अधिक शब्द जोडावयाचे असतां प्रत्येक शब्दाचे अखेरीस (२) भिन्न जातीचे शब्द निराळे करावयाचे असतां. (३) लांब वाक्याचे तुकडे पाडण्याकरितां. (४) निरनिराळ्या पोटवाक्यांचे अखेरीस. (५) संबोधनावर विशेष जोर नसतांना, त्याचेपुढें इ०. जसें:—ना, गोविंदा, रुष्णा व

मथुरा हीं त्याचीं भावंडे आहेत.' 'जमिनीवर, घरांवर आणि दारांवर धुकें पसरलें होतें.' 'तो अशा त्वरेनें चालला असतां, त्याचा मित्र त्यास वाटें भेटला.'

(क) नामवाक्याचे आरंभीं असणाऱ्या 'की'ला जोडून स्वल्पविराम घालतात. क्वचित् 'की' गुप्त असलें तर त्याचे जागीं घालतात. जसें:— 'तो म्हणाला (की), मी येईन. '

१९९ अर्ध विरामाचा उपयोग पुढील ठिकाणीं करितात. १ स्वल्प विरामानें जोडावयाचीं वाक्यें मोठीं असलीं किंवा एक दोनदां स्वल्पविराम येऊन गेला असला तर. जसें:— 'तूं आपल्या बापापासून, नाहीं तर दुसरा कोण पालक असेल त्याजपासून, आजारी होतास अशा बद्दल चिटीं आण; मग दंड माफ करण्याचें पाहू. '

(क) निरनिराळ्या वाक्यार्थांवर जोर देण्याकरितां, किंवा पुढील वाक्यार्थाच्या कारणादाखल, जसें:— 'मी गांवीं जातांच अगोदर रावसाहेबांना भेटलों; नाहीं तर त्यांची तळवेत गरम व्हायची एखादी !'

२०० अपूर्ण विरामाचा उपयोग पुढीलप्रमाणें करितात. (१) पहिल्या विधानाच्या पूर्ततेकरितां, दुसरें विधान करितांना. जसें:— 'आतां पुरे करा: लळित होईल. ' (२) अवतरण किंवा उदाहरण द्यावयाचें असतां, अपूर्णविराम व विग्रहचिन्ह जोडून घालतात. जसें:— 'तुकोबा म्हणतात:—देव भावाचा भुकेला.'

२०१ पूर्ण विरामाचा उपयोग, वाक्य संपलें असें दाखविण्याकडे करितात. जसें:— 'सूर्य उगवला. पक्षी घरट्यांतून चिंवचिंव करूं लागले. ते उन्हाळ्याचे दिवस होते. ' इ०.

२०२ प्रश्नचिन्हाचा उपयोग प्रश्नार्थक वाक्याचे अखेरसि करतात. जसें:— 'हें काय ! तें काय ! भोग काय ! योग काय ! ' (रामदास)

२०३ उद्गारचिन्हाचा उपयोग हर्ष, आनंद, भीति, चमत्कार इत्यादि मनोविकारांचे दर्शक शब्दांपुढें किंवा वाक्यांचे अखेरसि होतो. जसें:— 'वाहवा ! शाबास ! अरे पण हो ! '

(क) संबोधनापुढें उद्गारचिन्हाचा उपयोग करतात. जसें:— 'सदाश्रितपदा ! सदाशिवमनोविनोदास्पदा ! ' (मोरोपंत).

(स) गर्भित तिरस्कार किंवा अविश्वास दाखविण्याकरिता उद्गागिचिन्ह घालतात. जसे:- 'सभेस पांच सात माणूस लोटलें होतें ! '

३०४ अपसारणचिन्हाचा उपयोग पुढील प्रसंगीं करितात. (१) पूर्वी सांगितलेली गोष्ट अधिक स्पष्ट करितांना. जसे:- ' वडगावच्या कारखान्यांत मोठा दंगा झाला—त्या कारखान्यांत भिन्न जातींचे पुष्कळच मजूर कामावर जात असत हें वाचकांस ठाऊक असेलच. ' (२) एक विधान चालू असून मध्येच दुसरें आणल्यास. जसे:—' रात्र निरभ्र असल्यामुळे—ते शरदृतूचे दिवस झेपे—उत्कृष्ट चांदणें पडलें होतें. '

३०५ कौंसाचा उपयोग, एखाद्या वाक्यांत स्पष्टीकरणाकरितां आणलेला, पण जो गाळला तरी चालेल असा मजकूर घालण्याकडे करितात. ' शिवाजीच्या वेळीं तुका करमार (देहूच्या तुकारामबोबाहून हे भिन्न होत) नांवाचे एक कवि होऊन गेले. '

३०६ विग्रहचिन्हाचा उपयोग पुढें दिल्याप्रमाणें करितात. (१) समासाचे अवयव जोडण्याकडे. जसे:—' जाय हळूच विनय-नत-काय सकळ-वृष्णि-राय देव हरि ' (मोरोपंत). (२) ओळीचे अक्षरेस एखादा शब्द संपला नसून त्याचा एखादा अवयव तोडावयाचा प्रसंग आल्यास, त्या अवयवापुढें.

३०७ अवतरणचिन्हांचा उपयोग दुसऱ्याच्या ग्रंथांतला, लेखांतला, किंवा भाषणांतला उतरा घेण्याकरितां किंवा विशिष्ट 'शब्दाकडे लक्ष वेधण्याकरितां करितात. जसे:—भवभूतीनें म्हटलें आहे " व्यतिषजति पदार्थानांतरः कोऽपि हेतुः ", रामा म्हणाला:—' मी तुझ्याबरोबर येत नाही, ' ' नाम ' म्हणजे पदार्थाचें नांव.

३०८ मराठीतील जुन्या चिन्हांपैकीं चरणांचा उपयोग हल्लीं पद्याचे चरणांचे अक्षरेस करतात. प्रत्येक चरणाचे अक्षरेस दोन चरण चिन्हे किंवा एक चरण चिन्ह; किंवा विषम ओळीचे अक्षरेस एक व सम ओळीचे अक्षरेस दोन, अशा रीतीनें चरणांचा उपयोग करतात. क्वचित् पहिल्या व तिसऱ्या ओळीचे अक्षरेस स्वल्पविराम घालतात. लेखाच्या मधळ्यावरील मंगलसूचक शब्दांचे मागे पुढें चरणचिन्हे घालण्याची वद्विवाट आहे. जसे:—

॥ श्रीराम समर्थ ॥

गणाधीश जो ईश सर्वा गुणांचा ।
मुळारंभ आरंभ तो निर्गुणाचा ॥
नमूं शारदा सुळ चत्वार वाचा ।
गमूं पंथ आनंत या राघवाचा ॥ १ ॥

२० पाठावली.

१ अभ्यासपाठ.

पुढील वाक्यांत विरामचिन्हें घालावयाचीं आहेत असें समजूं.

“पूर्वीपासून श्रीची निस्पृह स्थीत आहे ते प्रसीधच आहे महाराजाचे भक्तीस्तव वैभव पूजा अधिकार करून कितेक भगतव्यानसार लीला वर्तले पुन्हा पूर्वास्थिती जैसी होती तैसीच आहे ” (श्रीसंप्रदा० काग० लेखांक १४)

यांतील भाषा जुनी आहे, पण अर्थ उघडच आहे. रामदास स्वामी निस्पृह, केवळ शिवाजीचे भक्तीसाठी त्यानें अर्पण केलेलें वैभव पूजाद्रव्य वगैरे स्वीकारून भक्तप्रेमामुळें लीला करून राहिले; पण हल्लीं पुन्हां निस्पृहपणानें बागतात, इत्यादि लिहिणाराचा आशय आहे. ‘प्रसिद्धच आहे’ येथें पहिलें वाक्य पूर्ण होत असल्यामुळें तेथें पूर्णविराम पाहिजे (कलम ३०१). ‘स्थीत आहे’ येथें गौणवाक्य संपत असल्यामुळें तेथें स्वल्पविराम पाहिजे (कलम २९८, ४). ‘वैभव, पूजा, व अधिकार’ यांचे दरम्यान उभयान्वयी अव्यय नाहीं यावरून तेथें समास पाहिजे हें उघड आहे. म्हणून त्या शब्दांपैकीं पहिल्या दोन्हींत विग्रह चिन्ह घालून पुढच्या शब्दाचा त्यांच्याशीं संधी केला पाहिजे (कलम ३०६, १). हें वाक्य अमळ मोठें होत असल्यामुळें व ‘अधिकार करून’ येथें क्रियेचें ‘ऊन’ प्रत्ययान्त रूप असल्यामुळें तेथें स्वल्पविरामाला योग्य जागा आहे (कलम ३९८, ३). ‘लीला वर्तले’ येथें वाक्य पूर्ण होतें पण तेथें पहिल्या दोन वाक्यांत केलेल्या विधानाची पूर्ति पुढच्या वाक्यांत करावयाची असल्यामुळें अपूर्ण विराम दिला पाहिजे. (कलम ३००, १). ‘तैसीच आहे’ येथें पूर्णविराम उघडच पाहिजे (कलम ३०१). आतां हा मजकूर असा होईल.

“ पूर्वीपासून श्रीची निस्पृह स्थिति आहे, ते प्रसिध्द आहे. महाराजाचे मकी-स्तव वैभव-पूजाधिकार करून कितेक भगतग्यानसार लीला वतले: पुन्हा पूर्व-स्थिती जैसी होती तैसीच आहे. ”

१ अभ्यासपाठ.

“ ते प्रसंगीं श्रीचे इच्छेस काय आले ते बोलिले कीं तुम्ही निस्पृह हे प्रयोजन तुम्हासी बोलिले नाहीं हा श्रीचे स्थलचा सर्व पारपत्याधिकार दिवाकर गोसावी यास श्रीचे रूपेने प्राप्त जाला आहे तो श्रीचे कार्यभाग येथायोग्य संपादितो. (श्रीसंप्र० काग० लेखांक ५०)

कल्याण स्वामींनीं आपल्या अधिकाराबाहेरची कांहीं गोष्ट केल्यामुळें समर्थ त्यांचेवर रागावून त्यांना म्हणाले कीं ‘ तुम्ही निस्पृह असल्यानें तुम्हांस या उठा-ठेवीची गरज नव्हती. येथली व्यवस्था दिवाकर गोसावी याजकडे सोपविली आहे, तो ती बरोबर चालवितो ’ असा वरील मजकुराचा इत्यर्थ आहे.

‘ बोलिले कीं ’ येथें स्वल्पविराम पाहिजे (कलम २९८ क). येथून पुढचा मजकूर समर्थाच्या तोंडचा असल्यामुळें येथें व मजकुराच्या शेवटीं अवतरण चिन्हें पाहिजेत (कलम ३०७). ‘ निस्पृह ’ येथें गौणवाक्य संपत असल्यामुळें तेथें स्वल्पविराम पाहिजे (कलम २९८, ४) व ‘ बोलिलें नाहीं ’ येथें पूर्ण विराम पाहिजे (कलम ३०१). ‘ प्राप्त झाला आहे ’ येथें वाक्य संपत असल्यामुळें तेथें व ‘ संपादितो ’ येथें ही पूर्ण विराम पाहिजे (कलम ३०१). मग हा मजकूर असा होईल.

“ ते प्रसंगीं श्रीचे इच्छेस काय आलें ते बोलिले कीं, ‘ तुम्ही निस्पृह हे प्रयोजन तुम्हासी बोलिले नाहीं. हा श्रीचे स्थलचा सर्व पारपत्याधिकार दिवाकर गोसावी यास श्रीचे रूपेने प्राप्त जाला आहे. तो श्रीचे कार्यभाग येथायोग्य संपादितो. ”

३ अभ्यासपाठ.

पुढील कवितेंत विराम चिन्हें घालावयाचीं आहेत असें समजूं.

तंव एकं मतिवर्ती । या बोलाचिया खंती ।

म्हणितलें पया चांथी । अर्वाचीना ॥ १ ॥

हां हो परतत्वा आंतु । केउती प्रकृतीची मातु ।

हा क्षेत्रवृत्तांतु । उगेया आईका ॥ २ ॥ (ज्ञानेश्वरी १३-४१, ४२)

अर्थ:—इतक्यांत एक बुद्धिवंत या भाषणाचा राग मानून म्हणाले—ही बडबड अलीकडची आहे. अहो परतत्वाच्या आंत प्रकृतीची गोष्ट कुठली आणतां ! हा क्षेत्राचा (देहाचा) वृत्तांत मुकाट्यानें ऐका.

‘म्हणितलें’ येथें वाक्य संपत असल्यामुळें तेथें विराम पाहिजे पण तो स्वल्प विराम पाहिजे, कारण पुढचा मजकूर त्या क्रियापदाचें कर्म आहे (कलम २९८, ४). शिवाय तेथें व कवितेच्या अक्षरेस अवतरण-चिन्हें पाहिजेत (कलम ३०७). ‘अर्वाचीना’ येथें वाक्य संपत असून भाषा तिरस्काराची असल्यामुळें तेथें उद्गार चिन्ह पाहिजे (कलम ३०३ ख). ‘हां हो’ येथें संबोधन-दर्शक उद्गार चिन्ह पाहिजे (कलम ३०३). ‘व ‘मातु’ येथें प्रश्न असल्यामुळें प्रश्न चिन्ह पाहिजे (कलम ३०२). ‘आईका’ येथें पूर्णविराम पाहिजे (कलम ३०१). आतां या कविता अशा लिहिल्या जातील.

तवं एकिं मतिवंतीं । या बोलाचिया खंती ।

म्हणितलें, “ एयां चांथी । अर्वाचीना ॥ १ ॥

हां हो ! परतत्वा आंतु । केउती प्रकृतीची मातु ? ।

हा क्षेत्रवृत्तांतु । उगेयां आईका ” ॥ २ ॥

४ अभ्यासपाठ.

पुढील मजकुरांत विराम चिन्हें घालावयाचीं आहेत असें समजूं.

“ एकदां आगगाडीच्या एका लहान फांट्याचा प्रवास त्यांना एकाच तिकिटावर रात्रीतून दोन तीन वेळां घडला. एकदां ते मुंबईहून पुण्यास जाणाऱ्या गाडीची कल्याण स्टेशनावर वाट पहात बसले असतां नव्हे निजले असतां त्यांच्या लागोपाठ तीन गाड्या चुकल्या ” (सुदाम्याचे पोहं—मुष्टि २९)

‘घडला’ येथें गर्भित उपहास असल्यामुळें उद्गार चिन्ह पाहिजे (कलम ३०३ ख.) ‘बसले असतां’ याच्या पुढील ‘नव्हे निजले असतां’ हा मजकूर मध्येच खुलाशादाखल आल्यामुळें त्याच्या मार्गे पुढें अपसारण चिन्ह पाहिजे (कलम ३०४, १). ‘नव्हे’ येथें स्वल्प विराम पाहिजे (कलम २९८-४). ‘चुकल्या’ येथें पूर्णविराम पाहिजे (कलम ३०१). आतां हा मजकूर असा लिहिला जाईल.

“ एकदां आगगाडीच्या एका लहान फांट्याचा प्रवास त्यांना एकाच तिकि-
टावर रात्रीतून दोन तीन वेळां घडला । एकदां ते मुंबईहून पुण्यास जाणाऱ्या
गाडीची कल्याण स्टेशनावर वाट पहात बसले असतां—नव्हे, निजले असतां—
त्यांच्या लागोपाठ तीन गाड्या चुकल्या. ”

५ अभ्यास पाठ.

पुढील पद्यांत विरामचिन्हें घालाः—

कच न दिसतां रडे सुरयानी तीतें पिता म्हणे कांगे ।

वत्से रडली ऐसें पुसतां तैसेंच ती पुन्हां सांगे ॥ १ ॥ (मोरोपंत महाभारत)

झुक म्हणे वत्से मी वांचवितों परि पुनः पुन्हां मरतो ।

आग्रह धरुनि म्हणसी प्रेतगतिंगतहि कच पुन्हा परतो ॥ २ ॥ (किता)

६ अभ्यास पाठ.

पुढील मजकुरांत विराम चिन्हें घालाः—

“ एक तर महाभारताचें सार जी भगवद्गीता जिचें माहात्म्य या देशांत तर
प्राचीन काळापासून अतिशयित आहे व जिच्या योग्यतेचें प्रमाण दुसरें नको
। बेचाऱ्या व्यासावर युरोपीय पंडितांनीं अलीकडे जो चोरीचा चार्ज आणला आहे
तोच बस आहे त्या भगवद्गीतेवर प्रस्तुत ग्रंथांत मनोरम व्याख्यान आहे ”
(निबंधमाला).

७ अभ्यास पाठ.

पुढील पद्यांतील विरामचिन्हें दुरुस्त कराः—

“ विशालनेत्रा कमनीयविग्रहा ? वधू कुठें. राम कुठें बराक तो, ।

अहो तयांचा ! मज योग पद्मिनीकृशानुयोगापरि, वाम भासतो ॥ १ ॥

(वनविहार ६-६९)

८ अभ्यास पाठ.

पुढील संवादांतील विरामचिन्हें दुरुस्त कराः—

दीक्षित. तें मी ओळखलेंच ! पण बायको विध्न आणण्यासारखी नाहींना ।
एरवीं पोरीवर, उंची जडावाचे दागिने पडावयाचे आहेत. तेव्हां तसं करायची
नाहीं ! पण न जाणो:

शास्त्री, आणि विध्न आणायलाच लागली. तर तिलाही एसादा डसठशीतसा
दागिना केला, दायचा म्हणजे पडते समजूत, (शारदा २-२)-

एकविसावा पाठ.

मराठी शब्दांची व्युत्पत्ति, घटना व योजना.

—:०:—

३०९ मराठीच्या सजावटीला तिच्या शब्दांची व्युत्पत्ति, नव्या व जुन्या शब्दांची घटना, आणि त्यांची योजना यां संबंधी कांही माहिती असणे अवश्य आहे. कारण भाषेच्या स्वरूपांत आणि परंपरेने तिच्या शब्दांच्या अर्थांतही कालमानानें फरक पडत जातो; अर्थात् तिच्या शब्दांच्या योजनेचें सर्व काळीं व सर्व प्रसंगीं एकच धोरण राहूं शकत नाहीं. क्वचित् एक कल्पना प्रदर्शित करणारे अनेक सूचक शब्द असतात व त्यांची व्युत्पत्ति भिन्न असते; अशा वेळीं व्युत्पत्ति-दृष्ट्या योग्य त्या शब्दांची निवड करावयाची असते. क्वचित् एखादी परभाषीय कल्पना आपल्या भाषेंत व्यक्त करावयाची असतां उचित शब्दाच्या अभावीं नवा प्रतिशब्द बनवावा लागतो. क्वचित् एकाच अर्थाचे अनेक शब्द असतां त्यांतील योग्य शब्दाची निवड केवळ प्रसंगानुरूप करावयाची असते. चांगले लेखक या तीन्ही कलांतही प्रवीण असतात, यामुळे त्यांची शब्दयोजना नेहमीं शुद्ध, सुंदर व समर्पक असते. या तीन्ही बाबींचा थोडा विचार करूं.

३१० मराठीच्या व्युत्पत्तिसंबंधानें प्रथम ही गोष्ट ध्यानांत ठेवली पाहिजे कीं, मराठी भाषेंत आलेल्या शब्दांपैकीं फार मोठा भाग संस्कृतमधून तसाच, किंवा प्राकृत भाषांच्या द्वारानें आला आहे. तसाच आलेला भाग 'तत्सम' शब्द, व प्राकृताच्या द्वारानें आलेला भाग 'तद्भव' शब्द म्हणून प्रसिद्ध आहे. कांहीं मराठी शब्दांची व्युत्पत्ति अद्याप सांपडली नाहीं, त्या शब्दांस 'देशज' असें नांव आहे. इतर शब्द पार्शियम, अरबी, इंग्रजी वगैरे परभाषांतून आलेले आहेत. पैकीं संस्कृत किंवा अन्य भाषांतून आलेले 'तत्सम' शब्द मराठीनें बहुधा तसेच घेतले आहेत. क्वचित् उच्चार-सौकर्याकरितां थोडा फरक केलेला आढळतो. जसे:—

भानु (सं.)	भानु-न्	रोबिन्सन् (इ०)	राबीसन.
गुण ,,	गुण	पीरी (फ्रें.)	पायरी (आंबा)
कळोल ,,	कळोळ	कल्मुदान् (पर्शि.)	कलमदान
रीति ,,	रीत-ति-ती	आद्ब (अरबी)	अद्ब-बी
पोट्टो (स्पॅनिश)	बटाटा	तबीयत् (,,)	तब्बेत

३११ प्राकृत भाषांच्या द्वारां आलेल्या शब्दांविषयीं पुढील नियम लक्षांत ठेवण्याजोगे आहेत.

(क) संस्कृतमधील विसर्गाचा प्राकृतांत ' ओ ' होतो व मराठींत येतांना त्याचा लोप तरी होतो किंवा ' आ ' तरी होतो. जसें:—घोटकः—घोडओ—घोडा. धर्मः—धम्मो—धाम.

(ख) संस्कृत शब्दांतील जोडाक्षरांचें प्राकृतांत सवर्ण द्वित्व होतें व मराठींत येतांना त्यांतील एकचें वर्ण शिष्टक राहून मागील स्वर दीर्घ होतो. जसें:—निद्रा—निद्धा—नीद (ज). कोष्ट—कोठ्ठ—कोठा. पक्ष—पख्ख—पाख.

(ग) कित्येक वेळां संस्कृत जोडाक्षराचें पृथक्करण होऊन त्यांत मराठी ' अ, ' ' इ, ' किंवा ' उ ' मिसळला जातो. जसें:—भक्त—भगत. वर्ष—वरीस.

(घ) संस्कृतमधील उपसर्गाचा आय स्वर लुप्त होऊन मराठी अपभ्रंश सिद्ध होतो. जसें:—अरण्य—अरण्ण—रान. अवस्थान—अवहाण—वठाण. अभ्यंजन—भिजणें. अरघट—रहट—रहाट. उपानह—वहाण.

(ङ) अपभ्रष्ट प्राकृतांत दोन स्वर शेजारीं आल्यास मराठींत एकच स्वर संधि होऊन तरी येतो, किंवा दुसरें व्यंजन तरी घेऊन येतो. जसें:—सादण—साअण—साणें. हृदय—हिअअ—ह्रिया. द्विगुण—दुउणो—दूण.

(च) ' श, ष, स, ' आणि ' ह ' हे वर्ण संस्कृत शब्दाचे अक्षरांस किंवा जोडाक्षराचे आरंभी आल्यास बहुधा आरंभीच्या स्वरांत विकृति उत्पन्न करतात जसें:—महिषी—हैस. पुष्प—फूल.

३१२ उच्चारसौकर्य हें प्राकृतत्वाचें मुख्य लक्षण असल्यामुळे केव्हां केव्हां संस्कृत समासांच्या, परभाषीय समासांच्या, व कचित् मराठी समासांच्याही उच्चारांत अवघडपणा येत असल्यास, एसाद् दुसऱ्या स्वराचा किंवा व्यंजनाचा लोप होऊन किंवा वर्णांतर होऊन त्याचें उच्चारण रूढ होतें. जसें:—

सप्त + पर्णी (सं.) सातवीण	द्वि + प्रहर (सं.) दुपार
सीमा + उल्लंघन (,,) शिल्लगण	चर्म + कार (,,) चामार
भिल्ल + बटी (,,) भिलवडी	अ + मंगल (,,) आंबळें
उष्ण + काल (,,) उन्हाळा	आदित्य + वाट (,,) ऐतवडें
दीप + आवली (,,) दिवाळी } दिपवाळी }	सूत्र + कार (,,) सुतार
चंद्र + रात्रि (,,) चांद्रात	पद्म + आलय (,,) पद्माळें
हिम + काल (,,) हिवाळा	गुच्छ + आलय (,,) घोसाळें
यज्ञ + उपवीत (,,) जानवें	अन्न + शुद्धि (,,) अनशुद्ध
गंगा + आलय (,,) घंगाळ	गर्भ + अगार (,,) गाभारा
स्कंध + कार (सं.) कहार	जुल्लू + पिता (,,) जुलता
आ + स्तरण ,, आथरूण	Elphin + stone (इं.) अलपिष्टण
प्र + आयुणिक,, पाहुणा	Captain + Stuart ,, इष्टुर फाकडा
एक+ऊन+विंशति ,, एकोणसि	Rock + oil ,, राकेल
धूप + तेल ,, धुपेल	Who+comes + there हुकमडरं
वरती + वळा (मरा.) वर्तवळा	
पाय + ठाय ,, पायठा	
गुरें + राख्या ,, गुराख्या	
आंबट + घाण ,, आंबटाण	
चिंच + पाणी ,, चिंचवणी	

३१३ उच्चारसौकर्याकरितां होणाऱ्या फेरफेरासंबंधी पुढील आडासे ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहेत.

(क) संस्कृत क्ष बदल व ष बदल मराठींत ख होतो. जसे:—क्षीर-खीर. विष-विख.

(ख) संस्कृत च्छ बदल च होतो. जसे:—गो + च्छिद-गोचीड, गोचडी.

(ग) संस्कृत स्त किंवा स्थ पदार्भां आल्यास त्याबद्दल थ, आणि मध्ये आल्यास त्याबद्दल अनुक्रमे स्थ आणि द्द होतात. जसे:—स्तन-थान. प्रस्तर—पाथर. स्थविर-थेर. अस्थि--आठी.

(घ) संस्कृत जोडाक्षराचें दुसरें व्यंजन व असल्यास त्याचा लोप होतो जसे:—ज्वलन-जळणें. उद्वाहन-वोह (प) णें.

(ङ) संस्कृत स्क व ण्क बदल क किंवा स येतो. जसे:—स्कंध—कान्दा. शुष्क—सुका.

(च) संस्कृत स्प, स्फ व ष्य बदल फ येतो. जसे:—स्पंद—फंद. बाष्प-वाफ.

(छ) श्र, ण्न, स्न आणि क्ष्ण यांबद्दल न्ह किंवा न येतो. जसे:—उष्ण-ऊन्ह. तृष्णा-तहान.

(ज) पूर्ण अनुनासिकापुढें आलेल्या ' त ' चा स होतो. जसे:—कोमलता-कोंवसा. धीमत्ता-धिंवसा.

३१४ शब्दांच्या अर्थांत ज्या अनेक कारणांनीं फरक पडत जातो त्यांत 'लक्षणा' हें प्रधान कारण आहे. " मुख्यार्थास बाध आल्यानें त्याशीं संबद्ध अशा दुसऱ्या अर्थाचा बोध ज्या प्रक्रियेनें होतो तीस 'लक्षणा' म्हणतात. " जसे:—रावण (ओरडणारा) =लंकेचा राजा. दुहिता (विलून काढणारी) =मुलगी, इ०. अशा शब्दांत इतिहास साठविलेला असतो. रावणाचा आवाज दहा माणसांच्या आवाजाइतका मोठा असावा, प्राचीन आर्य लोकांत मुलीकडे धार काढण्याचें काम असवें, इत्यादि ऐतिहासिक अनुमाने तर वील शब्दांतून काढतां येतातच, पण प्रसंगीं व्युत्पत्तिदृष्ट्या त्यांची योजनाही करितां येते. जसे:—' दशवदन, - दशानन-लंकानाथ बोलतांच सीता भ्याली ' या शब्दप्रयोगापेक्षां ' रावण बोलतांच सीता भ्याली ' ही शब्दयोजना अधिक समर्पक आहे.

३१५ लक्षणेचें स्वरूप (१) अर्थसंकोच, (२) अर्थभ्रष्टता, (३) रूपभेद (४) एकाच शब्दाचे भिन्नार्थी दोन शब्द होणें, (५) भिन्नार्थी दोन शब्दांपासून एकच एकार्थी शब्द होणें, (६) अर्थांतर, इत्यादि प्रकारांनीं भाषेत प्रकट होतें. मासल्याकरितां काहीं उदाहरणें देतां.

शब्द	मूळचा अर्थ	रूढ अर्थ किंवा रूप
धर्म	स्वभाव	इश्वरासंबंधीं कर्तव्य
ग्रहण	घेणें	चंद्रादिकांचा आस
शाला	जाग	शिक्षणाची जागा
व्यसन	संकट	वाईट छंद

प्रपंच	विस्तार	कंजूषपणा
अरिष्ट	निर्भय जागा	भयप्रद संकट
गवेष (गवसणें)	गाई शोधणें	सांपडणें
त्रास	भीति	उपद्रव
आर्जव	सरळपणा	खुषामत
नासिका	नाक	नाकें (नाकाप्रमाणें महत्त्वाची जागा)
यात्रा	यात्रा (धार्मिक)	जत्रा (बाजार)
क्षत, शठ	सट	सट (लुच्चा)
क्वाथ, रुत्ति	कात	कात-थ
मौजीबांधन	मुंजा गवताची दोरी बांधणें }	मुंज
तत्वमसि	नें ब्रह्म तूं आहेस	पैसारूपी ब्रह्म, धन.
शुद्धि	शुद्ध करणें	आठवण, हुडकणें
छल	कपट	छळ
भूयसी	मोठी (विशेषण)	दक्षिणा
ताराचल	तान्यांचें बळ	धांदल
सूतक	सुयेर (जनमाशौच)	मरणाशौच
पीतांबर	पिवळें वस्त्र	रेशमी वस्त्र
आचार्य	दर्दी, वाकबगार	आचारी, सैपाक्या
रजक	रंगारी	परीट
व्याज	कपट	भांडवलावरील भाडें
मळिनाथा	मळिनाथाची टीका	सारवासारव
मधुकरा	मुंग्याची वृत्ति	माधुकरा, भिक्षा
वैश्वदेव-विसदेओ विस्तव }	नित्ययज्ञांतील अग्नि	अग्नि, निस्सारा
हांजी हांजी	हो हो म्हणणें	खुषामत
हांबेलंडी	अरे मितन्या !	गाळण
बारभाई	बारा असामींची जूट	बजबपुरी

३१६ प्रसंगानुसार मराठीत नवीन शब्दांची घटना करण्याचा प्रसंग येतो. विशेषतः परभाषीय लेखांचे भाषांतर करितांना व शास्त्रीय शब्दांची परिभाषा लिहितांना नवे मराठी प्रतिशब्द बनविण्याची फार जरूरी उत्पन्न होते. अशा वेळीं मराठीचा मूळ झरा जी संस्कृत भाषा तिजमधील धातु, उपसर्ग, प्रत्यय इत्यादीकांचे साह्य घेऊन हवे तितके नवे शब्द बनविण्याची सोय आहे. एका 'हृ' धातूला वेगवेगळे उपसर्ग लावून 'आहार, प्रहार, अपहार, संहार, अभ्यवहार, अध्याहार, विहार, प्रतिहार, परिहार, उपहार' इत्यादि अनेक वेगवेगळ्या अर्थांचे शब्द बनले आहेत. त्याचप्रमाणे 'वाच्' या प्रयोजक धातूला भिन्न तद्धित प्रत्यय लागून 'वाचाल' (बडबडया), 'वाग्मिन् ' इत्यादि शब्द झाले आहेत. उपसर्गादिकांच्या या घटनाशक्तीचा उपयोग नवे शब्द बनवितांना फार होतो.

३१७ कचिन् पर्शियन, अरबी इत्यादि परभाषांतल्या प्रत्ययादिकांच्या साहाय्यानेही असे शब्द बनवितात. जसें:—Accountant हिशेबतपासनीस; Democracy लोकशाही; इ०. नवीन शब्दांच्या घटनेत पुढील निघम लक्षांत ठेवण्याजोगे आहेत.

(क) परभाषीय शब्द जर लॅटिन, ग्रीक इत्यादि संस्कृततुल्य भाषांपासून व्युत्पादितां येण्याजोगा असेल तर त्याच्या व्युत्पत्तीला अनुरूप अशा संस्कृत शब्दांपासूनच प्रतिशब्द बनवावा. नंतर शब्द असल्यास त्याची व्युत्पत्ति संभाळून त्याचे मराठी रूप करावे. हा प्रतिशब्द सर्वांत प्रशस्त होय. जसें:—Automobile हा शब्द Autos आणि Movere या दोन लॅटिन शब्दांपासून झाला आहे व ते शब्द आणि संस्कृतमधील 'आत्मन्' व 'मिक्' (जाणे) या शब्दांचे साधर्म्य आहे. पण 'मिक्' धातु प्रचारांतील नसल्यामुळे त्याजबद्दल दुसरा धातु घालून 'आत्मचलनी' 'आत्मगामिनी' इत्यादि शब्द बनवितां येण्याजोगे आहेत; व त्यांचे मराठीकरण करून 'आपचाली' 'आपजाई' इत्यादि शब्द होण्याजोगे आहेत.

(ख) परभाषीय शब्दांचे संस्कृतशी व्युत्पत्तिसादृश्य मिळण्याजोगे नसल्यास नुसत्या शब्दार्थावरूनच प्रतिशब्द बनवावा. जसें:—Article अग्रलेख. Torpedo पाणबुडी. इ.

(ग) शब्दार्थास अनुसरून बनविलेला संस्कृत शब्द जर फार बोजड होऊन जागळा आणि मराठी शब्द चांगलासा सिद्ध होत नसला तर प्रचलित पर्शियन

बगेरे भाषांतल्या शब्दादिकांच्या साह्यानें प्रतिशब्द बनवावा. जसें:—Dread-not या शब्दाला संस्कृत किंवा मराठी शब्द बोजड होईलसा वाटल्यामुळे केसरी वर्तमानपत्रांत ' बे-डर ' असा मुसलमानी शब्द बनवून योजण्यांत आला.

(घ) कचित् एखादी परकीय कल्पना कुठल्याच प्रतिशब्दानें मराठींत प्रदर्शित होत नसल्यास मूळचा परकीय शब्द तसाच घ्यावा लागतो. भलता प्रतिशब्द घातल्यानें मूळ शब्दाची कल्पना येऊं शकतच नाही, अशा वेळीं ही आपत्ति बिनतांड पतकरावी लागते. जसें:—Coat शब्दाचा अर्थ दुसऱ्या प्रतिशब्दानें येणें शक्य नसल्यामुळे ' कोट ' असाच शब्द मराठींत रुढ झाला. तसेंच ' स्टेशन मास्तर, शर्ट इ०.

(ङ) पण परभाषीय शब्दांतील कल्पना जर मराठींत एका शब्दानें व्यक्त होण्याजोगी असली तर तिचें व्युत्पत्तिसाधर्म्य जमत नाही एवढ्याचकरितां परभाषीय शब्दाचा उपयोग करूं नये. तर त्याजबद्दल निदान अनुकरणात्मक मराठी शब्द तरी बनवावा. जसें:—Necktie गळोटी, Sweater घामोरी, Battery विजेरी इ०. सारांश, अर्थव्यंजना संभाळून क्रमानें मराठी-संस्कृत-पार्शियन-असा उतरत्या महत्त्वानें प्रतिशब्द बनविण्याचा उपाय समजावा व त्यापैकी कोणताच उपयोगी पडत नसल्यास परभाषीय शब्दांचा स्वीकार करावा.

३१८ शब्दांच्या योजनेंत देखील हेंच धोरण ठेवावें. सामान्यतः मराठी शब्दाला सर्वांत अधिक प्राधान्य, त्यानंतर संस्कृत शब्दाला, त्यानंतर मुसलमानी शब्दांना व त्यानंतर अन्यभाषीय शब्दांना प्राधान्य देऊन शब्दयोजना करावी. त्यांतूनही विवेचक दृष्टीनें पाहिल्यास पुराण कालाला, शास्त्रादि गंभीर विषयाला व पूर्वीच्या आदरणीय व्यक्तींना उद्देशून बोलतांना प्रौढ व तत्सम शब्दांची योजना विशेष इष्ट होईल; तर ऐतिहासिक काळाला, ऐतिहासिक व्यक्तींना व तत्कालीन वर्णनाला मुसलमानी वळणाचे शब्द अधिक अनुरूप होतील. ग्राम्य, खेडवळ संस्थांच्या वर्णनाला साधी तद्भव शब्दयोजना खुलून दिसेल, तर पाश्चात्य वळणाच्या कल्पना व्यक्त करण्यास पाश्चात्य वळणाचे अलीकडील शब्दप्रयोग योग्य होतील. हीच दृष्टि रसादिकांना लागू आहे. शृंगाराला गोड मराठी व मुसलमानी शब्द, वीराला जोरकस संस्कृत व पार्शियन शब्द, करुणाला साधे प्राकृत शब्द, भयानकाला भारदस्त संस्कृत शब्द व शांताला प्रेमळ तत्सम किंवा तद्भव शब्द विशेष सम-
र्पक होतील.

अभ्यासपाठ १ ला.

‘दसरा,’ ‘शामदान,’ व ‘पावसलक’ शब्दांची व्युत्पत्ति या. दसरा शब्दांत ‘दस’ आणि ‘रा’ अशीं दोन पदे पडण्याजोगीं असून दस हें दशचें रूप उघडच. आहे. ‘रा’ हें ‘हर’चें अवशिष्ट रूप पोहरा (अपो+हर) इत्यादि शब्दांतून सांपडतें. अर्थात् दश+हरा ही दसरा शब्दाची व्युत्पत्ति होय. ‘शामदान’ हा शब्द अरबी शमा (दिवा), दान (ठावकें) यांपासून झाला आहे. ‘पावसलक’ हा शब्द ‘पाद+सलक’ (पायां ठेचकळत जाणारा) म्हणजे पर्यायानें ‘पायदळ’ असा व्युत्पादितां येईल.

अभ्यासपाठ २ रा.

‘दसरा’ हा शब्द दशरात्रि या शब्दापासून व्युत्पादितां येईल काय ! नाही. कारण ‘रात्रि’ शब्दांतील ‘रा’ नुसताच शिल्पक राहून ‘त्रि’ चा लोप होण्याचें कांहीं कारण दिसत नाही. ‘चांदरात,’ ‘दिनरात,’ प्रमाणें ‘दसरात’ शब्द होईल.

अभ्यासपाठ ३ रा.

एका जुन्या नाण्यावर ‘देवलकुरस’ अशीं अक्षरे आहेत; तर त्यावर तुम्हीं व्युत्पत्तिदृष्ट्या काय अनुमान काढाल ! एका पाणिनीय सूत्राप्रमाणें ‘देवलदत्त,’ विलिवायुदत्त’ इत्यादि शब्दांतील ‘दत्त’ चा लोप होऊन ‘देवल,’ ‘विलिवायु’ इत्यादि संक्षेप शिल्पक राहतात. ‘देवलकुरस’ शब्दांतील अक्षरचा स हा षष्ठीच्या स्य प्रत्ययाचा अवशेष दिसतो. यावरून देवल शब्दाला स्वार्थी ‘क’ प्रत्यय लावून व त्याला ‘वर’ शब्दाची षष्ठी जोडून झालेल्या ‘देवलक वरस्य’ या रूपाचा ‘देवल कुरस’ हा प्राकृत अपभ्रंश असावा. अर्थात् उपरोक्त नाणें ‘देवलदत्त’ नांवाच्या राजानें पाडलेलें असावें.

अभ्यासपाठ ४ था

पुढील इंग्रजी शब्दांना प्रतिशब्द बनवा. (१) Foot-board, (२) Sonnet आणि (३) Homo-genous, पद-फलक (सं.); पायफळी (मराठी). स्वनिर्त आणि समजातीय असे शब्द होतील.

अभ्यासपाठ ५ वा.

(१) तारुण्यजन्य उद्धामपणा (२) रागानें केलेलें रूतय, व (३) स्त्रीजा-

तीला उचित असा पराधीनपणा, या तीन परिस्थितींचें दर्शक असे कोणते 'स्त्री' वाचक शब्द उपयोगांत आणावे ? १ प्रमदा, २ चंडी व ३ अबला हे तीन शब्द उपयोगांत आणावे.

अभ्यासपाठ ६ वा.

(१) मेघ पाणी देतो, (२) घोडा पाणी पितो, आणि (३) हा वृक्ष पार्वतीनें पाणी पाजून पोसला आहे; या तीन वाक्यांत अनुक्रमें पाण्याला कोणते शब्द घालावे ? (१) जीवन, (२) पाणी व (३) पय.

अभ्यासपाठ ७ वा.

'Inertia' व Supine या शब्दांना कोणते मराठी प्रतिशब्द सुचवाल ? Serpent आणि Servant या शब्दांना कोणते सुचवाल ?

अभ्यासपाठ ८ वा.

'सासिन्नणें,' 'भरंवसा,' 'आराणूक,' 'चवरे,' 'ठी,' 'बोल' (गहा-
ण), 'चोसालणें,' 'पवाडा' ह्या ज्ञानेश्वरकालीन शब्दांची व्युत्पत्ति या.
सस्य-सस्यायते-सासिन्नणें. भरवत्ता-भरवस्सा-भरवसा. आराम (प्र. क्रि.) + णूक
(प्रत्यय)-आराणूक. चत्वरम्-चव्वर-चवरे. स्थिति-ठिइ-ठी. उड्डल-
उव्वल-बोल (वळवून घेण्याजोगी वस्तु). चोण्यायते-चोसालणें. अप (२)
वृत्त-अपवड्ड पवाड (पोवाडा).

अभ्यासपाठ ९ वा.

'पडोसा, व पडताळा' या शब्दांची व्युत्पत्ति या. पटवत्ता-पडवस्सा-
पडोसा. पडताल-पडताळा. सराफ लोक मोत्यांची किंमत ठरविताना हातावर वस्त्र
ढाकून तळहातावर लिहितात त्यावरून हे शब्द व्युत्पादिछेले दिसतात.

वाविसावा पाठ.

वाक्यपरिच्छेद व वाक्यविस्तार.

३१९ वाक्यपरिच्छेद म्हणजे एखादे वाक्य घेऊन त्याचे निरनिराळे अवयव व त्या अवयवांचा परस्पर संबंध यांची व्यवस्थित फोड करणे, व वाक्यविस्तार म्हणजे मूळच्या वाक्यांत वेगवेगळ्या अवयवांची भर घालून वाक्याचा अर्थ व व्याप्ति वाढविणे. अर्थात् दोन्हीचाही उपयोग भाषेच्या सजावटीला असल्यामुळे त्यांचा क्रमाने विचार करूं.

३२० वाक्याचे तीन प्रकार आहेत:—(१) शुद्ध, (२) मिश्र आणि (३) संयुक्त.

१ शुद्धवाक्य.

शुद्ध वाक्याचे ' उद्देश्य ' व ' विधेय ' हे दोनच मुख्य घटक असतात, परंतु प्रसंगी अनेक उद्देश्ये व एकच विधेय किंवा अनेक विधेये व एकच उद्देश्य अशीही त्याची रचना होते. जसे:— ' पक्षी उडतात. ' ' तो आला व लगेच गेला. ' ' हरी व गोविंदा येतील '

ज्याच्याबद्दल कांही सांगितले असते ते ' उद्देश्य ' व जे काय सांगितले असते ते ' विधेय ' होय.

(क) उद्देश्य.

वाक्यांतील उद्देश्य हे (१) नाम, (२) सर्वनाम, (३) विशेषण किंवा रुद्धन्त, (४) शब्दसमुच्चय किंवा (५) नामवाक्य असू शकते. जसे:— ' अरुणोदय झाला. ' ' तो मला म्हणाला. ' ' शहाणा ही गोष्ट तेव्हांच उमगेल. ' ' करणारा भरील. ' ' दुबळ्यांचा नाश होणे निसर्गसिद्ध आहे. ' ' दुःस्त्री मनुष्यास छळावे हे इष्ट नाही. '

टीप:— वाक्यांतील उद्देश्य हे सामान्यतः प्रथमेत असते त्यावेळी त्यास ' कर्ता ' म्हणतात. केव्हा केव्हा ते तृतीयेंत किंवा चतुर्थीत असते तेव्हा त्यास

‘कर्तृपद’ म्हणतात. जसे:—‘राम रावणास मारिता झाला’ (कर्ता).
‘रामानें रावण मारिला’ (कर्तृपद). ‘मला चालवतें’ (कर्तृपद).

उद्देश्याविस्तार.

उद्देश्याला (१) विशेषण किंवा रुदन्त, (२) षष्ठ्यन्त शब्द, (३) समान-विभक्त्यन्त पद, (४) शब्दसमुदाय किंवा (५) नामवाक्य जोडून त्याचा विस्तार करिता येतो. जसे:— ‘मुलगा आला. ’ शहाणा मुलगा आला. ’
‘रानड्यांचा शहाणा मुलगा आला. ’ ‘विठू, रानड्यांचा शहाणा मुलगा आला.’
‘आपलें नशीब उघडणें हें आपल्याच हातीं असतें. ’ ‘नीतीनें वागावें हें रास्त आहे. ’

(स) विधेय.

वाक्यांतलें ‘विधेय’ हें एसादें एकेरी क्रियापदरूप, किंवा रुदन्तासह जोड क्रियापदरूप असूं शकतें. जसे:— ‘मी बसलों. ’ ‘तो चालूं लागला. ’ ‘तिनें तें काम करून टाकलें. ’

विधेयावरून उद्देश्याची ‘स्थिति,’ उद्देश्याची ‘रुति’ किंवा उद्देश्याचा ‘अनुभव’ याचा बोध होतो. विधेयाचा विस्तार तीन प्रकारांनीं करिता येतो. (१) शक्य तर क्रियापदास कर्म घालून, (२) जरूर तेथें क्रियापदास पूरक घालून, व (३) क्रियाविशेषणार्था शब्द घालून.

कर्म.

वाक्यांतील कर्म हें ‘प्रत्यक्ष’ व ‘अप्रत्यक्ष’ किंवा ‘गौण’ असें दोन प्रकारचें असूं शकतें. प्रत्यक्ष कर्मावर क्रियेचा प्रत्यक्ष परिणाम होतो व तें द्वितीया विभक्तींत असतें. अप्रत्यक्ष कर्म क्रियेचें पूरक असतें व तेंही द्वितीयेतच असतें, मात्र ही द्वितीया अप्रत्यय असते. ‘करणें, समजणें, मानणें, बोलणें, म्हणणें, नेमणें, सोडणें’ इ० क्रियापदें असलें पूरक कर्म घेतात. जसे:—‘राजा देवदत्तास कारभारी नेमतो.’ ‘मी तुला मोकळा सोडणार नाहीं.’

प्रत्यक्ष कर्म हें (१) नाम, (२) सर्वनाम, (३) विशेषण किंवा रुदन्त (४) शब्दसमुदाय किंवा (५) नामवाक्य असूं शकतें. जसे:—‘तो तोंड धुतो’
‘भाग्यवंत म्हणू तया,’ (तुकाराम). ‘जातों मी त्याकडे हित वदाया’ (मोरोपंत)

“ तो नदीत पोहोणे शिकला ”. “ की जरि म्हणाल ‘ असतां जन्मशुचि स्वपद-
नारजा मिळतो ’ ” (मोरोपंत).

संस्कृतांत जीं ‘ बुडादि ’ विकल्पानें दोन कर्में घेणारीं क्रियापदें सांगितलीं आहेत त्यांपैकीं ‘ जि ’ या क्रियापदाची समानार्थक ‘ लुबाडणें, बुचाडणें, नाग-
वणें ’ एवढीच क्रियापदें दोन कर्में घेतात व त्यांचीं दोघांचीही मराठींत सप्रत्यय
द्वितीया असते. जसें:—“ त्यानें मला हजाराला बुडविलें—नागविलें—बुचाडलें. ”
बाकीच्या क्रियापदांपैकीं ‘ याच् ’ (मागणें), ‘ प्रच्छ् ’ (विचारणें,
पुसणें), आणि ‘ नी, ह्, व्ह् ’ (नेणें, धाडणें, पाठविणें, पांचविणें) या
क्रियापदांचें गौण कर्म मराठींत अव्ययार्थी चतुर्थीत असतें. जसें:—“ तो मला
प्रश्न विचारितो. ’

‘ देणें, शिकविणें, सांगणें, पाठविणें ’ इ० इंग्रजींत द्विकर्मक मानलेल्या
क्रियापदांचे गौण कर्मही मराठींत अव्ययार्था चतुर्थीत असतें. जसें:—“ मी
तुला एक नामी युक्ति सांगतां. ”

कांहीं कर्में क्रियार्थकवाचक शब्दांचीं बनलेली असतात, त्यांना सजातीय
कर्में म्हणतात. जसें:—“ तो रडगाणें गातो. ’ ‘ आम्ही सार्धे जेवण जेवतां. ’

कर्माचा विस्तार.

कर्माचा विस्तार उद्देश्याच्या विस्ताराप्रमाणेंच (१) विशेषण किंवा रुदन्त
(२) षष्ठ्यन्त शब्द, (३) समान विभक्त्यन्त शब्द, (४) शब्दसमुदाय
किंवा (५) नामवाक्य अथवा विशेषणवाक्य घालून करितां येतो. जसें:—
‘ तो अवघड काम करितो. ’ ‘ मी माधवाच्या मुलास—तात्यास बोलावीन. ’
‘ तूं आज ऐनवेळीं हजर राहणें साधलेंस. ’ ‘ मारुति ब्रह्मांडाचा भार वाटावा
असा पर्वत उचलता शाला. ’ ‘ गुरुजी, नीतीनें वागवें हें ठीकच सांगतात. ’

विधेयाचा विस्तार.

विधेयाचा विस्तार (१) क्रियाविशेषण (२) क्रियाविशेषणार्थी रुदन्त
किंवा (३) इतर—विभक्त्यन्त शब्द घालून करितां येतो:—‘ ती हळू चालते. ’
‘ तो हसत बोलतो. ’ ‘ ते वेगानें पळाले. ’ ‘ सुतार झाडावर चढला. ’

अशा रीतीनें विधेयाच्या होणाऱ्या विस्ताराचें वर्गीकरण पुढील नऊ प्रकारांत
येतें:—(१) कालदर्शक (२) स्थलदर्शक (३) रीतीदर्शक (४) कार-

णदर्शक (५) हेतुदर्शक (६) परिणामदर्शक (७) संकेतदर्शक (८) विरोधदर्शक, व (९) तुलनादर्शक. जसे:—(१) तो फार दिवस आजारी आहे. (२) मी त्याला बागेजवळ भेटलों. ' (३) ' रम्य उषा हसत हसत आली ' (रेंदाळकर). (४) ' तो आल्यामुळे काम झालें. ' (५) ' विद्या-वृद्धीसाठी सरकारने शाळा स्थापन केल्या आहेत. ' (६) ' तो लोकांनी हसण्या-जोगें वागतो. ' (७) ' असें केल्यावाचून सुटका नाही. ' (८) ' तुला सांगून तरी काय उपयोग ! ' (९) ' गोविंदापेक्षां जनू पुरवला. '

२ मिश्रवाक्य.

ज्या वाक्यांत एक प्रधान वाक्य किंवा वाक्यांश असून एक किंवा अधिक गौणवाक्ये असतात त्यास ' मिश्रवाक्य ' असें म्हणतात. प्रधान उद्देश्य व विधेय ज्या भागांत असेल त्यास ' प्रधान वाक्य ' असें म्हणतात व त्यावर अवलंबून असणाऱ्या वाक्यास ' गौण वाक्य ' असें म्हणतात. जसे:—' ज्या मनुष्याविषयी मी बोलत होतो (गौण), तो हा ' (प्रधान). गौणवाक्याला एकंदर मिश्र वाक्यांत जें काम करावें लागतें त्यावरून त्याचे (१) नामवाक्य, (२) विशेषणवाक्य, व (३) अव्ययवाक्य असे तीन प्रकार होनात, व ते वाक्यांतील अर्थसंदर्भावरून ओळखावयाचे असतात.

नामवाक्य हें नामाचें कार्य करितें व तें क्रियापदाचा कर्ता किंवा कर्म असतें. तें जेव्हां कर्तृस्थानी असतें तेव्हां त्याच्यापुढें ' हें ' किंवा ' असें ' इत्यादि सर्वनाम येतें; व जेव्हां तें कर्मस्थानी असतें तेव्हां त्याच्यापूर्वी ' कीं ' किंवा ' जे ' हें अव्यय तरी येतें, किंवा त्याच्यापुढें ' असें ' हें सर्वनाम तरी येतें. नामवाक्य क्वचित् ' असणें, भासणें, दिसणें, गमणें, वाटणें, आवडणें ' इत्यादि क्रियापदांचें विधेयपूरक होऊन येतें. जसे:—' तं आतां घरी जावेंस हें बरें दिसतें ' (कर्ता) ' खीस म्हणे (कीं) सुभगे ! त्वां मृदु मांडा मांडिली ' (कर्म). ' त्याचें मत असें आहे कीं मला यश मिळावें (विधेयपूरक, ' असें ' याशीं समान प्रथमा).

विशेषणवाक्याचा विशेषणासारखा उपयोग होतो. त्याचे आरंभी बहुधा संबंधी सर्वनाम प्रकट किंवा गुप्त असतें. जसे:—' ज्याला कर नाही तो डर धरीत नाही. ' ' चढेल तो पडेल. '

अव्ययवाक्य हें वाक्यांत अव्ययाचें काम करितें. त्यावरून ' काल, स्थल, रीति, कारण, हेतु, परिणाम, संकेत, विरोध आणि तुलना यांचा बोध होतो.

जसे:—‘ जेव्हां तो आला तेव्हां काम झालें ’ ‘ जर तूं येशील तर तो ऐकेल ’
‘ ज्या अर्थी तात्यांनीं मनावर घेतलें आहे त्या अर्थी लग्न जमणार, ’ इ०

३ संयुक्तवाक्य.

दोन अथवा अधिक प्रधान वाक्ये ‘ आणि, किंवा, परन्तु, म्हणजे ’ इत्यादि उभयान्वयी अव्ययानें जोडून त्यांचें एकच वाक्य बनविलें असलें म्हणजे त्या एकंदर वाक्याला ‘ संयुक्तवाक्य ’ असें म्हणतात. संयुक्त वाक्याचे घटक पुढील-प्रमाणें असूं शकतात:—

(१) दोन किंवा अधिक शुद्ध वाक्ये.

(२) दोन किंवा अधिक मिश्रवाक्ये, व

(३) एक अथवा अधिक शुद्ध वाक्ये आणि एक अथवा अधिक मिश्र-वाक्ये. जसे:—‘ तो आला आणि लगेच प्रळय उडाला. ’ ‘ तो म्हणाला कीं मी घरीं जाईन, पण मला तें पसंत पडावें असें नव्हतें. ’ ‘ मला वाटतें कीं जर तो चांगला अभ्यास करील तर यंदांच परीक्षेत पास होईल, पण तसा संभव दिसत नाहीं. ’ ‘ तो असें म्हणाला आणि पांडू गांवास निघाला; कारण कीं त्याचे घरीं पाहुणे यावयाचे होते व त्यांना घेऊन त्यास लग्नास जावयाचें होतें. ’

मिश्रवाक्य व संयुक्तवाक्य यांमधील फरक असा आहे कीं पहिल्यांत फक्त एकच मुख्य वाक्य असतें व बाकीचीं गौण वाक्ये त्यावर अवलंबून असतात; आणि संयुक्तवाक्यांत दोन अथवा अधिक स्वतंत्र वाक्ये शुद्ध किंवा मिश्र स्वरूपांत असतात.

परिच्छेदाविषयीं सामान्य सूचना.

(१) ज्या वाक्याचा परिच्छेद करावयाचा तें शुद्ध आहे, मिश्र आहे कीं संयुक्त आहे हें प्रथम पाहवें. वाक्य जर मिश्र असेल तर प्रधान वाक्य निवडून काढावें, व तशीच गौण वाक्येही काढावीं. जर वाक्य संयुक्त असेल तर त्यांतील निरनिराळीं समान वाक्ये काढावीं. नंतर निरनिराळीं वाक्ये प्रथम क्रमानें मांडून त्यांस क्रमांक द्यावे व त्यांचा खुलासा सांगावा.

(२) कधीं कधीं वाक्य पूर्ण होण्यास लागणारे सर्वच शब्द वाक्यांत असत नाहींत. अशा वेळीं जर ते शब्द वाक्यांत अध्याहृत द्यावे व तें “ संक्षिप्त वाक्य पूर्ण करावें. ”

(३) शुद्ध वाक्यांत पहिल्यानें क्रियापद पहावें, मग त्याचा विस्तार, मग उद्देश्य व त्याचा विस्तार, मग असल्यास कर्म व त्याचा विस्तार, व शेवटीं विधेय-पूरक शोधून काढावें.

(४) वाक्य अवलंबी किंवा गौण असल्यास वरिलप्रमाणेंच करावें. तसेंच ते वाक्य कोणत्या प्रधान वाक्यावर अवलंबून आहे व त्याचा त्याच्याशीं काय संबंध पोचतो हेंही पहावें.

(५) प्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्ययें यांच्या योगानें झालेलीं शब्दांचीं सविभक्तिक रूपां नेहमींच विधेय-विस्तारांत जातात असें नाहीं. ज्या शब्दांकडे किंवा वाक्यांकडे त्यांचा संबंध लागत असेल त्यांच्याबरोबर तीं सांगावीं.

(६) ' असणें, होणें ' इ० अकर्मक क्रियापदांना पूरक होणारे प्रथमान्त शब्द व ' करणें, नेमणें ' इ० क्रियापदांनीं पूरक होणारे द्वितीयान्त शब्द विधेयपूरकांत घालावे.

(७) ' कर्ता ' व ' कर्तृपद ' यांतील भेद चांगला लक्ष्यांत ठेवावा. प्रथमेंत असलेलें उद्देश्यच ' कर्ता ' या सदरांत येऊं शकतें. तृतीया किंवा चतुर्थीत असलेल्या उद्देश्याला ' कर्तृपदा 'च्या सदरांत घालावें. ' वाटणें, सांपडणें, आवडणें ' इ० कांहीं अकर्मक क्रियापदांच्या बनलेल्या वाक्यांत कर्तृत्व एखाद्या पदार्थाकडे जाऊन व्यक्तिवाचक नाम क्रियाविशेषणाच्या सदरांत जातें इकडे लक्ष्य ठेवावें.

(८) कर्मणि व भावे प्रयोगांतील उद्देश्य तृतीया विभक्तिंत असल्यानें ते कर्तृपद होतें. शक्यार्थी, व मनाचे अनुभव दाखविणारी वाक्यरचना असतांना उद्देश्य चतुर्थीत राहून कर्तृपद होतें. कर्तारि प्रयोगांतील उद्देश्य प्रथमेंत असून कर्ता असतें.

(९) परिच्छेदाचें कोष्टक पुढीलप्रमाणें तयार करावें. प्रथम ' उद्देश्य ' व ' विधेय ' असे दोन मथळे वर मांडून, उद्देश्याखालीं ' कर्ता व कर्तृपद ' असे दोन पोटमथळे करावे, व विधेयाखालीं ' कर्म, विधेयपूरक, विधेयविस्तार व क्रियापद ' असे चार पोटमथळे करावे. अगदीं प्रारंभाला उभयान्वयी अव्ययाला एक लहानसें सदर राखावें. नंतर परिच्छेद करावयाच्या वाक्यांतील शब्द संदर्भानुरूप त्या त्या मथळ्याखालीं भरावे.

आतां निरनिराळ्या जातींच्या कांहीं वाक्यांचें पृथक्करण करून दाखवूं.

१ शुद्ध वाक्ये.

- (१) गामानें कालिकोट येथील राजा शामोरिन ह्यास आपल्या राजाचीं पत्रें दिलीं.
- (२) हा कुत्रा व हें मांजर जिवलग मित्र बनले आहेत.
- (३) अवरंगजेब प्रचळ बादशहा झाला.
- (४) हरीला हें काम केलें पाहिजे.
- (५) तो निघून गेल्याचें ऐकून मला वाईट वाटलें.

	उभया अव्यय	उद्देश्य			विधेय		
		कर्ता	कर्तृपद	कर्म	विधेयपूरक	क्रियाविशेषण	क्रियापद
(१)			गामानें	आपल्या राजाचीं पत्रें		कालिकोट येथील राजा शामोरिन ह्यास	दिलीं
(२)		हा कुत्रा व हें मांजर			जिवलग मित्र		बनले आहेत.
(३)		अवरंगजेब			प्रचळ बादशहा		झाला
(४)			हरीला	हें काम			केलें पाहिजे
(५)		वाईट				मला, तो निघून गेल्याचें ऐकून	वाटलें

२ मिश्रवाक्ये.

वाक्य	त्याची फोड
(१) त्यावेळीं समुद्रपर्यटन निषिद्ध मानीत नसत	} १ नामवाक्य, ' असे ' याशीं समान प्रथमा.
(२) असें दिसतें.	
	२ मुख्य वाक्य

- (१) गुरुपत्नीने एकदा सहज म्हटलें
 (२) कीं, घरांतील सरपण अगदीं संपलें,
 (३) आतां कसें करावे !
 (१) जिच्या प्राप्तीसाठीं अह्माउद्दिनानें
 इतका सटाटोप केला,
 (२) ती पद्मिनी मात्र त्याच्या हातीं
 मुळींच लागली नाही.
- १ मुख्य वाक्यांश
 २ नामवाक्य, 'म्हटलें' याचें
 कर्म
 ३ " " "
 १ विशेषणवाक्य ' पद्मिनी '
 शब्दास
 २ मुख्य वाक्य

उभ० अव्यय	उद्देश्य		विधेय				
	कर्ता	कर्तृपद	कर्म	विधेयपूरक	क्रियाविशेषण	क्रियापद	
(१)	असें					दिसतें	
(२)	(लोक)		समुद्रपर्य टन	निषिद्ध	त्यावेळीं	मानीत नसत.	
१		गुरुप- नीनें			एकदा, सहज	म्हटलें	
२	कीं	घरांतील सरपण			अगदीं	संपलें	
३	(मी)		कसें		आतां	करावें	

उभ० अव्यय	उद्देश		विधेय			
	कर्ता	कर्तृपद	कर्म	विधेयपूरक	क्रियाविशेषण	क्रिया.
१	ती पद्मिनी				मात्र त्याच्या हातीं मुळींच	लागली नाही.
२		अह्माउ- द्दिनानें	इतका सटाटो		जिच्या प्राप्ती साठीं	केला.

३ संयुक्त वाक्ये.

- (१) श्रीमंत चतुर्भुज झाले } १ प्रधान वाक्य
 (२) म्हणजे त्यांचें लग्न झालें. } २ प्रधान वाक्य
 (१) हे जे बुडबुडे आले } १ विशेषण वाक्य
 (२) ते पंचपात्रांतील हवा बाहेर पडल्यामुळें आले } ते 'या सर्वनामास
 (३) व पाण्याला भांड्यांत शिरण्याला वाव सांपडली. } २ प्रधान वाक्य
 ३ प्रधान वाक्य

उभ० अव्यय	उद्देश्य		विधेय			
	कर्ता	कर्तृपद	कर्म	विधेयपूरक	क्रियाविशेषण	क्रियाप.
१	श्रीमंत			चतुर्भुज		झाले
२	म्हणजे	त्यांचें लग्न				झालें
१	हे जे	बुडबुडे				आले
२	ते				पंचपात्रांतील हवा बाहेर पड- ल्यामुळें	आले
३	व	वाव			पाण्याला भांड्यां त शिरण्याला	सांप- डली.

अभ्यासपाठ १ ला.

“ ज्याची प्राप्ती केवळ रोज एक रुपया असून ज्याच्या पदरीं चार माणसें आहेत, अशा मनुष्यानें सुंदर दिसतें म्हणून एक साठ रुपयांचें तावदानीं झडपांचें कपाट विकत घेणें व मग तें रिकामें राहिलें तर विशोभित दिसेल, म्हणून त्यांत देवण्याकरितां गोकाकचीं सुंदर रंगीत फळें वगैरे सामान आणविणें, हें पहिल्या प्रकारच्या उधळेपणाचें उदाहरण होय. ” या वाक्याचा परिच्छेद करा. पोटवाक्यें अशीं होतील:—

- (१) अशा मनुष्यानें एक साठ रुपयांचें तावदानां सडपांचें
कपाट घेणें व मग त्यांत ठेवण्याकरितां गोकाकची
सुंदर रंगीत फळें वगैरे सामान आणविणें हें पहिल्या
प्रकारच्या उधळेपणाचें उदाहरण होय. } मुख्य वाक्य
- (२) ज्याची प्राप्ती केवळ रोज एक रुपया असून } विशेषण वाक्य, 'अशा
ज्याच्या पदरीं चार माणसें आहेत. } मनुष्यानें ' कडे संबंध.
- (३) सुंदर दिसतें म्हणून. अव्यय वाक्य 'विकत घेणें' याकडे संबंध
- (४) (जर) तें रिकामें राहिलें. अव्यय वाक्य ' विशोभित दिसेल '
याकडे संबंध.
- (५) तर तें विशोभित दिसेल म्हणून. अव्यय वाक्य ' आणविणें ' कडे संबंध.

उभ० अव्यय	उद्देश्य.		विधेय.			
	कर्ता	कर्तृपद	कर्म	कृ. कृ.	क्रिया- विशेषण.	क्रियापद
१	अशा-आ- णविणें.			पहिल्या प्रकार- च्या उधळेपणा- चें उदाहरण.		होय
२	चार माणसें				ज्याची-पदरीं	आहेत
३ म्हणून	(कपाट)			सुंदर		दिसतें
४ (जर)	तें			रिकामें		राहिलें
५ तर, म्हणून	तें			विशोभित		दिसेल

अभ्यासपाठ २ रा.

“ त्याला मुंबईस जावयाचें होतें ” ह्या वाक्याचा परिच्छेद सांगा. त्याला-
कर्तृपद, मुंबईस-क्रियाविशेषण, जावयाचें होतें—क्रियापद.

अभ्यासपाठ ३ रा.

(१) त्याचें घर बांधावयाचें आहे, (२) त्यानें घर बांधावयाचें आहे, व
(३) त्याला घर बांधावयाचें आहे, या तीन वाक्यांचा परिच्छेद कसा कराल !

पहिल्या वाक्यांत त्याचें घर-कर्ता, बांधावयाचें-विधेयपूरक व आहे-क्रियापद. दुसऱ्या वाक्यांत त्यानें-कर्तृपद, घर-कर्म, बांधावयाचें आहे-क्रियापद. तिसऱ्या वाक्यांत त्याला-कर्तृपद, घर-कर्म, बांधावयाचें आहे-क्रियापद.

अभ्यासपाठ ४ था.

‘वसंत’ या शब्दावरून वाक्य बनविणें.

- (१) वसंत शोभा देतो.
- (२) ऋतूंत श्रेष्ठ म्हटलेला वसंत शोभा देतो.
- (३) ऋतूंत श्रेष्ठ म्हटलेला वसंत वनांना आणि उपवनांना शोभा देतो.
- (४) ऋतूंत श्रेष्ठ म्हटलेला वसंत आपल्या आगमनानें चोहोंकडे पल्लवांकु-रांची व फुलांची गर्दी करून, वनांना आणि उपवनांना शोभा देतो.

अभ्यासपाठ ५ वा.

‘चंद्र’ हें नाम आणि ‘फावणें’ (सांपडणें) हें क्रियापद यांचा उपयोग करून वाक्य बनवा.

हें वाक्य अनेक प्रकारांनीं करितां येईल. जसें:--

- (१) चंद्राचें चांदणें लुटावयास पाहिजे त्याला फावतें.
- (२) सूर्यास्त झाल्यावर चंद्राला प्रकाश पाडावयास फावतें.
- (३) चंद्राचें चांदणें मनोहर पडतें पण त्याची मोज भोगावयास सर्वासच फावत नाही.

(४) “ चंद्रातें आंगवणें । भोगुनि चकोर.सिंहाणे ।

तन्हीं फावे जैसैं चांदिणें । भलतेया ॥ १ ॥ ” (ज्ञानेश्वर)

अभ्यासपाठ ६ वा.

‘जितकी’ आणि ‘त्यापेक्षां’ या शब्दांचा उपयोग करून वाक्य बनवा.

- (१) तुला या पुस्तकाची गरज जितकी आहे, त्यापेक्षां मला अधिक आहे.
- (२) आतांपर्यंत परीक्षेची काळजी जितकी केलीस त्यापेक्षां अधिक करावयास नको.

(३) जितकी आशा वाढवावी तितकी निराशा होते, त्यापेक्षां आशाच सोडलेली काय वाईट !

(५) सर्कसवाल्याला आपल्या ताब्यांतील जनावरें कक्षांत ठेवण्याला जितकी चातायात पडते त्यापेक्षां किती तरी पट फोटोवाल्याला आपल्या यजमानांना शिस्तीनें बसवितांना पडते. (सुदाम्याचे पोहे).

अभ्यासपाठ ७ वा.

५. पुढील शब्दांत बाहेरचा शब्द न घालतां वाक्य बनवा.

“नांवाचा, गांवांत, रहात, आमच्या, असे, या, हसनभाई, गरीब,
एक, मुसलमान ”

असल्या प्रश्नांत प्रथम कर्ता व क्रियापद हुडकून काढावीत. या वाक्यांत क्रियापदासारखीं दिसणारीं रूपें ‘ असे ’ व ‘ या ’ हीं दोनच आहेत. त्यांतील ‘ या ’ हें क्रियापद मानल्यास वाक्य आज्ञार्थी होऊन बाकीच्या शब्दांना अर्थ लागेनासा होईल, सबब त्यास सर्वनामाचें रूपच मानलें पाहिजे. अर्थात् ‘ रहात असे ’ हें क्रियापद ठरलें. ‘ एक मुसलमान ’ हें उद्देश्य असून ‘ हसन भाई या नांवाचा ’ हा त्याचा विस्तार आहे. ‘ गरीब ’ हाही विशेषणात्मक उद्देश्यविस्तारच आहे. ‘ आमच्या गावांत ’ हें स्थलार्थी विधेयपूरक बाकी राहिलें. आतां हें वाक्य असें झालें:—

“ आमच्या गांवांत हसनभाई या नांवाचा एक गरीब मुसलमान रहात असे. ”
(सुदा. पोहे).

अभ्यासपाठ ८ वा.

पुढील अर्धवट वाक्यें पूर्वी करा.

(१) तेलंगभट याचनेला ... ते बहुधा दोघांचोघांच्या जमावानें ...

(२) कांहीं ... एखाद्या धर्मसंस्थेच्या नांवाखालीं ... उकळीत असतात.

(३) लंकापती उठुनि ... हळूच ... ॥

जातां निरोप जनकासहि तो न मागे ॥ (गृहविहार)

यांपैकीं पहिल्या वाक्यांत दोन्ही ठिकाणीं विधेय गुप्त आहे, व संदर्भावरून तें ‘ निघतात, जातात, येतात ’ असें कांहीं तरी पाहिजे.

दुसऱ्या वाक्यांत ‘ उद्देश्य ’ गुप्त आहे व ‘ विधेयपूरक ’ म्हणजे ‘ कर्मही ’ गुप्त आहे. पैकीं अर्थावरून व उकळणें या क्रियापदावरून ‘ पैसा ’ हेंच कर्म

असले पाहिजे. अर्थात् संदर्भावरून 'याचक' 'संस्थासेवक' 'फंडवाले' असे कांहीं तरी उद्देश्य असणार.

तिसऱ्या वाक्यांत 'विधेय' व 'विधेयविस्तार'तील एक अंश गुप्त आहे. पण दुसऱ्या ओळीतील 'जातां' या शब्दावरून विधेय हे 'जा' धातूचे रूप असले पाहिजे असे झाले. त्याचप्रमाणे दुसऱ्या ओळीच्या अक्षरच्या 'मागे' ला यमक जुळण्याजोगा विधेयविस्तार म्हणजे 'मागे' हाच असला पाहिजे. अर्थात् गाळलेले शब्द 'जाय' व 'मागे' हे होत.

अभ्यासपाठ ९ वा.

'मनी' व 'होत' या शब्दांचे वाक्य बनवा.

ज्ञात 'मनी' हे स्त्रीलिंगी उद्देश्य असून ते एकवचनी आहे व 'होत' हे विधेय अनेकवचनी आहे. अर्थात् उद्देश्याच्या भरीला आणखी एक उद्देश्य दिले पाहिजे व ती दोन्ही उद्देश्ये जोड करत झाली पाहिजेत. म्हणून हे वाक्य 'मनी व नाना हीं भावंडे होत' असे केले पाहिजे.

अभ्यासपाठ १० वा.

पुढील वाक्यांचे जोडून एक वाक्य करा.

(१) मुंबईला दीपोत्सव होतो. (२) त्यासंबंधाने माझी एकदां सरपूस निराशा झाली. (३) ती कशी झाली हे वाचकांना ठाऊक झाले आहे.

हा तिन्ही वाक्यांत शेवटचे वाक्य प्रधान असल्यामुळे पहिलीं दोन वाक्ये जोडून त्यांचे एक गौण वाक्य बनवून त्यास नामवाक्याचे रूप अशा बेताने दिले पाहिजे की ते तिसऱ्या वाक्याला कर्तृपदां येईल. पहिल्या वाक्यातील विधेय काढून टाकून ते दुसऱ्याशी असे जोडतां येईल:—'मुंबईच्या दीपोत्सवासंबंधाने माझी एकदां सरपूस निराशा झाली.' आतां हे वाक्य, गौण वाक्य करण्याकरितां त्याला संबंधी वाक्याचे रूप दिले पाहिजे, व ते तसे देण्याकरितां 'कशी' हा शब्द घातला पाहिजे. आतां हे वाक्य असे झाले:—

'मुंबईच्या दीपोत्सवासंबंधाने माझी एकदां कशी सरपूस निराशा झाली हे वाचकांना ठाऊक झाले आहे.' (सुदाम्याचे पोहे)

तेविसावा पाठ.

मराठी वाक्यांची सजावट.

३११ मराठी वाक्यरचनेचे सामान्य धोरण पहिल्या प्रकरणांत सांगितलें आहे, त्यास अनुसरून, म्हणजे प्रथम कर्ता, नंतर कर्म, व नंतर क्रियापद अशा सामान्य धोरणावर मराठी वाक्य सिद्ध होतें. अन्यविभक्त्यन्त शब्द ज्या जागी घालावे म्हणून पहिल्या प्रकरणांत सांगितलें आहे त्याच शब्दांच्या जागी बहुधा त्या शब्दांच्या अर्थाची गौणवाक्ये येतात. जसें:—‘ आज पहाटेस (सप्तम्यर्थी चतुर्थी) मला एक स्वप्न पडलें,’ हें वाक्य ‘आज अजून सूर्योदय व्हावयाचा होता इतक्यांत मला एक स्वप्न पडलें’ असें होईल. ‘बुडत्यास हात द्यावा, घाबरल्या धरि, ताल गीताला ॥ ’ (मोरोपंत), हें वाक्य ‘ जो बुडतो आहे अशास हात जो घाबरला आहे अशास धीर, व गीताला तांल द्यावा ’ असें होईल. हाच प्रकार क्रियाविशेषणें व अन्य शब्द यांविषयी समजावा.

३१२ वाक्यरचनेचे मुख्य तत्व म्हणजे ‘ बोलणाराचा आशय सहज व स्पष्ट कळावा अशी शब्दयोजना करणे ’ हें होय. अर्थात् अन्य शब्दांवर अवलंबून राहणारे शब्द मराठी भाषेच्या स्वभावास अनुसरून त्यांच्या आश्रयभूत शब्दांच्या आधी ठेवावे लागतात. त्याचप्रमाणे शब्दयोगी अव्ययानां होणाऱ्या विभक्तीपेक्षां कारक विभक्तींना अधिक महत्त्व, पष्ठ्यन्त विशेषणापेक्षां अस्सल विशेषणाला अग्रमान, उच्चारसौकर्याकडे असलेला कल, सहजपणाकडे प्रवृत्ति, परभाषित व्यंजनान्त शब्दांना स्वरान्त करून आपल्यांत घेण्याची तत्परता, इत्यादि मराठीच्या कांहीं विशेष लकबा आहेत त्याही वाक्यरचना करितांना लक्षांत घ्याव्या लागतात.

३१३ मराठीच्या वाक्यांच्या सजावटीला व्याकरणदृष्ट्या आवश्यक अशी बहुतेक माहिती आतांपर्यंत देण्यांत आली आहे, तिजवरून शुद्ध मराठी वाक्यरचनेविषयी बरीचशी कल्पना येण्यासारखी आहे. परंतु इंग्रजी ५

संस्कृत या दोन भाषांशी मराठीचा भाषांतराच्या निमित्ताने विशेष संबंध येत असल्यामुळे त्यांच्या तुलनात्मक वाक्यसजावटीच्या दृष्टीनेही होतकरू विद्यार्थ्यांस कांहीं सूचना देणे इष्ट आहे. मराठीचे वळण बहुतांशी संस्कृतसारखेच असल्यामुळे संस्कृत वाक्यरचनेशी सुटून अशी वाक्यरचना मराठीची बहुधा होत नाही. पण इंग्रजी भाषेचा स्वभाव मात्र मराठीहून बराच भिन्न असल्यामुळे त्या भाषेच्या आणि मराठीच्या वाक्यसजावटीत पुष्कळ वेळां तफावत पडते. अशा प्रकारच्या कांहीं महत्वाच्या बाबींचा विचार करूं.

३२४ मराठीतले वचन हे अन्य भाषांप्रमाणे सामान्यतः प्रातिपदिकांचे एकत्व किंवा अनेकत्व दाखविते हे खरे, पण पुष्कळ वेळां भाषेच्या संप्रदायानुरूप त्यांतील संख्यार्थास महत्व असत नाही; अशा वेळां त्याचे भाषांतर आपल्या भाषेला साजेशा वचनांतच करावे लागते. जसे:—“Particulars” (अनेकवचन) = ‘तपशील’ (एकवचन). “Morals” = ‘नीतिमत्ता.’ “Scissors” = कातरा. “सिकता” = वाळू. “वर्षा” = पावसाळा. इ.

३२५ इंग्रजीप्रमाणे मराठीत लिंगाची शिस्त नाही. त्यामुळे भाषांतर करितांना मराठीतील विशिष्ट लिंगाकडे अवधान ठेवून भाषांतर करावे लागते. जसे:—“I neither know the incident nor its particulars;” “मला तां हकीकतही ठाऊक नाही व तिचा तपशीलही ठाऊक नाही.” “The ship and her crew” “नाव आणि तिजवरील नावाडी.” “The conductor of the elephant sits on its head;” “हत्तीचा महात त्याच्या गंडस्थळावर बसतो.” कांहीं संस्कृत शब्दांची लिंगेही मराठीत बदलून आली आहेत. जसे:—‘तन्मम मित्रम्,’ ‘तो माझा मित्र’ ‘दशरथस्य धर्मदाराः’ ‘दशरथाची कुलस्त्री.’

३२६ परभाषीय वाक्यरचना जर तिच्या विशिष्ट संप्रदायास अनुसरून असेल तर तिचे शब्दशः भाषांतर बहुधा होऊ शकत नाही. ते मराठीच्या संप्रदायास अनुसरून करावे लागते. जसे:—“What ails you? तुला काय होतें?” “I am at present short of funds” “मला सध्या पैशाची टंचाई आहे.” “There’s a dear boy” “गुणाचे बाळ तें! ” “यज्ञदत्तस्य पुत्रो जातः” “यज्ञदत्ताला मुलगा झाला.”

३१७ संस्कृतप्रमाणें मराठींतही प्रातिपदिकांचा म्हणजे नाम, सैवनाम, विशेषण व विशेषणात्मक रुदन्त यांचा दर्जा साधारण सारखाच मनाला आहे. पण इंग्रजीतलें विशेषण नामाहून कमी दर्जाचें आहे. भाषांतर करितांना मराठी प्रातिपदिकांचा हा विशेष लक्षांत ठेवावा लागतो. जसें:—“Errors of predecessors are land-marks to posterity,” ‘पुढच्यास ठेंच मागचा शहाणा’ “The wise keep their own counsel,” ‘शहाणा बोलून दाखवीत नाही.’

३१८ सर्वनामें, जीवनास अत्यावश्यक पदार्थांचे वाचक शब्द, आणि नात्यांचे वाचक शब्द हे बहुधा सर्व भाषांतून सारख्याच रीतीनें उपयोगांत येतात, पण मराठींतल्या ‘आपण’ या सर्वनामाचा विशेष लक्ष्यांत ठेवण्याजोगा आहे. त्या शब्दाचे ‘मी,’ ‘आम्ही,’ ‘तू,’ ‘तुम्ही,’ ‘तुम्ही व आम्ही’ आणि ‘तुम्ही आम्ही व इतर लोक’ इतके अर्थ होतात, व प्रसंगानुरोधानें त्यांचा उपयोग होतो. जसें:—“I positively had no hand in the matter!” ‘आपल्या कार्नी सात बाळ्या!’ “You seem to be a wise-acre”; ‘आपण दीड शहाणे दिसतां’. ‘आपण’च्या षष्ठीसंबंधानें पूर्वी खुलासा केला आहे.

३१९ इंग्रजींत ‘one’ हें सर्वनाम नामाची पुनरुक्ति टाळण्याकरितां घालतात, तेथें मराठी विशेषणच काम करून जातें. जसें:—“My pugree is yellow, I don't like a black one”; ‘माझी पगडी पिवळी आहे, मला काळी आवडत नाही’.

३२० कित्येक वेळां इंग्रजींतलें करणरूपीं असलेलें वाक्य मराठींत अकरणरूपानेंच विशेषे खुलून होतें. अशा वेळीं दोन नत्रांनीं वाक्याचा आशय प्रकट केला जातो. जसें:—“Your arrangements are complete,” “तुमच्या व्यवस्थेत व्यंग असें राहिलेंच नाही.” कित्येक वेळां याच्या उलट प्रकारही करावा लागतो. जसें:—“You cannot be too careful” ‘ध्याल तेवढी खबरदारी थोडीच आहे.’

३२१ संस्कृत, इंग्रजी व मराठी या तिन्ही भाषांतही विभक्तींची कल्पना सामान्यतः सारखीच आहे, पण एका भाषेच्या विशेष संप्रदायानुरूप असलेल्या विभक्तींचे दुसऱ्या भाषेत विभक्त्यंतर करावें लागतें. जसें:—“The death of

his wife affected George deeply; 'बायकोच्या मरणाने जॉर्ज यास अत्यंत दुःख झाले.' 'The increasing Power of Pratapsinh excited the envy of his brother; 'प्रतापसिंहाची चढती कमान पाहून त्याच्या भावाच्या मनांत हेवा उत्पन्न झाला. ' 'यज्ञदत्तो देवदत्ताय कुप्यति; ' 'यज्ञदत्त देवदत्तावर रागावतो. ' 'पुस्तकं विना ' 'पुस्तकाशिवाय '. 'भोगेभ्यः स्पृहालवः " "भोगांची इच्छा करणारे. "

३३२ उपपदविभक्ती म्हणजे शब्दयोगी अव्ययानां होणाऱ्या विभक्तीच्या बाबतींतहि वरचाच प्रकार दिसून येतो. जसे:— "Testimony to one's character" "चांगुलपणाबद्दल साक्ष ". "Interference with one's affairs; " "कामांत ढवळाढवळ. " "तापावर रामबाण; " "Specific against fever. " "त्वां च मांचांतरा; " "तुझ्या व माझ्या दरम्यान. "

३३३ मराठींतील 'फार, पुष्कळ, योग्य, चांगले, वाईट' इत्यादि मोघम अर्थाची क्रियाविशेषणे फार व्यापक आहेत; यामुळे त्यांचा इंग्रजींतील वेगवेगळ्या विशिष्ट अव्ययांच्या जागी उपयोग होतो. जसे:— "He richly deserved the punishment " "त्याला मिळालेली शिक्षा योग्य होती. " "I was sorely disappointed " "माझी फार निराशा झाली. " "Govind was severely reprovod by his father " "गोविंदाचा बाप त्याला फार रागे भरला. "

३३४ मराठींत कर्मणि प्रयोगाचा प्रचार बराच मर्यादित आहे. त्यामुळे इंग्रजींतील पुष्कळ वाक्ये कर्मणि प्रयोगांत असली तरी मराठींत कर्तरि प्रयोगानेच चांगली होतात. इंग्रजींतील कर्मणि प्रयोगांत कर्ता गुप्त ठेवण्याची जी विशेष बहिवाट आहे तशी ती मराठी कर्तरिंत आहे. जसे:— "I was addressed by him; " "तो मला म्हणाला. " "It is rightly said; " "(लोक) म्हणतात ते खरंच आहे. " "The ninth National Congress was held at Lahore; " "नववी राष्ट्रीय सभा लाहोर येथे भरली. "

३३५ मराठींतील काळ, अर्थ व रुद्धते यांचे उपयोग पूर्वी सांगितलेच आहेत. त्यांच्या अर्थाच्या धोरणाने त्यांचे इंग्रजींत भाषांतर करावे लागते. जसे:— "गुरुजी, आम्हांस क्षमा करा " "Sir, please forgive us. " "तुम्ही उद्यां या; " "You should better come to-morrow. "

“रामभाऊ आज यावा;” “Very likely, Rambhau will be here to-day.” इंग्रजीचें मराठी करितांनाही ही सबरदारी घ्यावी लागते जसे:—“I went to your house yesterday;” “मी काल तुमच्या घरीं गेलों होतो.” “His words cost him dear;” त्यानें असें बोलून आपलें नुकसान करून घेतलें.”

३३६ इंग्रजात अप्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष “Indirect आणि Direct” वाक्य-रचनेचे जे दोन प्रकार आहेत ते संस्कृतप्रमाणें मराठींतही एकट्या प्रत्यक्ष रचने-नेंच होतात. जसे:—“He said that he would come the next day;” “तो म्हणाला—मी उद्यां येईन.” असल्या वाक्यांत बोलणाराबद्दल ‘आपण’ या सर्वनामाचा उपयोग करतात, तरी देखील वाक्यरचना प्रत्यक्षच असते. जसे:—“आपण उद्यां येऊं असें तो म्हणाला.”

३३७ थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे ‘एका भाषेतील वाक्याचा आशय दुसऱ्या भाषेच्या संप्रदायास अनुरूप अशा शब्दांनीं त्या भाषेत प्रकट करणें’ म्हणजे भाषांतर करणें होय. अर्थात् या धोरणामुळे प्रसंगोपात्त एका भाषेतील वाक्य दुसऱ्या भाषेत अगदीं वेगळ्या धर्तीवर करावें लागतें. जसे:—“The sorrow of the parents at the loss of their only son their sole hope, is indescribable;” “ज्याच्यावर आईबापांची सारी भिस्त असा एकुलता एक मुलगा मेल्यावर त्यांचें दुःख काय सांगावें !” “I have no money wherewith to buy books” “पुस्तकें विकत घेईन म्हटलें तर पैसा नाही.” “I have no time to spare” ‘मला फुरसत नाही.’ “The snake was unusually long;” ‘तो साप फारच लांब होता; तसा क्वचित् पाहण्यांत येतो.’ “My father who was burdened with a numerous family could not support me at college;” “आमचें कुटुंब फार मोठें होतें यामुळे बाबांस माझ्या कॉलेजांतील शिक्षणाचा खर्च रेटेना.’ तस्य देशांतरंगतस्य द्वादश वर्षाणि व्यतीतानि;” ‘त्याला परागंदा होऊन बारा वर्षे शालीं.’

३३८ प्रत्येक भाषेच्या वाक्यरचनेत संक्षेप, विस्तार, अलंकारिक रचना इत्यादि सोयींचा उपयोग तिच्या स्वभावानुसार केलेला असतो. अशा वेळीं एका भाषेतील आशय दुसरीत व्यक्त करितांना तिच्या संप्रदायानुसार बरील सोयींची अदलाबदल

किंवा त्यांचें रूपांतर करावें लागतें. जसे:—“ One eveniag, ” ‘एके दिवशीं संध्याकाळी. ’ “ He is a solomon; ” ‘ तो बृहस्पति आहे. ’

अभ्यासपाठ १ ला.

पुढील उताऱ्याचें मराठी भाषांतर करा:—“ The Taj stands on the western bank of the Jumna, about three miles from Agra. A more beautiful, graceful and magnificent structure is not to be found in the whole world. The whole building is constructed of white marble tinged with black, which heightens the beauty of the stone. ”

अभ्यासपाठ २ रा.

पुढील वाक्यांना मराठी प्रतिवाक्यें या:— (१) A nod for the wise, a rod for the fool. (२) Half a loaf is better than no bread. (३) Ill gotten ill spent. (४) Spare the rod and spoil the child, (५) The sooner the better.

अभ्यासपाठ ३ रा.

पुढील संप्रदायाचें स्पष्टीकरण करा:—(१) आंधरूप धरणें. (२) आग पासडणें. (३) कान उपटणें. (४) उरावर बसणें. (५) गळा कापणें.

अभ्यासपाठ ४ था.

पुढील वाक्यांत मराठीच्या संप्रदायाविरुद्ध रचना कोठें झाली आहे तें सांगा, व दुरुस्त करा:—(१) त्यानें दुःखासह दिवस काढले. (२) मी इतका चाललोसें दिसत नाहीं. (३) तूं गोविंदाचे मुलास भरविलास कां ? (४) तिनें मुलाकडून पत्र लिहिलें. (५) त्या रानांत पारधीकरितां जनावरें पुष्कळ आहेत.

अभ्यासपाठ ५ वा.

पुढील संस्कृत वाक्यांचें भाषांतर करा:—(१) उद्यमः कल्याणाय भवति (२) स नृपः तस्याः रुचये न बभूव. (३) विक्रीते कारिणि किमकुशे विवादः (४) आकृति-विशेषेष्वादरः पदं करोति. (५] तस्याचरणं वचसा न विसंवदति.

अभ्यासपाठ ६ वा.

पुढील संप्रदायांचा उपयोग करून मराठी वाक्ये बनवा:—(१) लष्करच्या माकरी. (२) पाण्याचे पितर. (३) गोंडबंगाल. (४) बारावा बृहस्पति, आणि (५) द्राविडी प्राणायाम.

अभ्यासपाठ ७ वा.

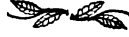
“तो व्यापारांत बुडाला” हा मजकूर मराठींत शक्य तितक्या वेगळ्या वाक्यांत मांडून दाखवा.

अभ्यासपाठ ८ वा.

पुढील वाक्यांतील चुका दाखवा:—“ भिकारी एका श्रीमानाकडे जातांना म्हणाला, मित्रा, आपण ईश्वराचीं दोघें लेकरें आहों, तेव्हां आपण भाऊ होणार. ”

३३९ येथपर्यंत भाषेचा मध्यम घटक जें ‘ वाक्य ’ त्याच्या व्याकरण-दृष्ट्या होणाऱ्या रचनेसंबंधीं महत्त्वाच्या तत्वांचा व वेगवेगळ्या अंगांचा विचार झाला. परंतु भाषेची सजावट ही नुसती व्याकरणाचे अंगानेंच होत नसून तिला दुसरें म्हणजे व्यवहाराचें एक अंग आहे. आणि तेंच फार महत्त्वाचे आहे. या अंगांत भाषा म्हणजे काय, तिचे भेद, तिचे अर्थदृष्ट्या अलंकार, तिची व्यापक रूपरेषा वगैरे अनेक विषयांचा समावेश होतो. ‘ मराठी भाषेची सजावट ’ शिकूं इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांला ह्या विषयाचें ज्ञानही होणें अवश्य असल्यामुळे आतां तिकडे वळूं.

चोविसावा पाठ.

मराठीतील संप्रदाय व म्हणी.

— — — — — :- ० :- — — — — —

अकलेचा खंडकः— मूर्ख मनुष्य.

अक्काबाईचा फेराः— १ वाईट दशा येणें. २ दुर्बुद्धि आठवणें.

अकांडतांडवः— १ मोठ्या कामाची दंगल. २ आरडाओरड, बोभाटा.

अंग चोरणेंः— शक्ति असूनही काम टाळणें.

अंग टाकणेंः— १ रुश होणें. २ निजणें.

अंग धरणेंः— १ लह होणें. २ जड होणें.

अंगावर शेकणेंः— तोहमत किंवा धोक्याचा प्रसंग येणें.

अडणीवरला शंखः— मोठ्या स्थानावर असलेला मूर्ख मनुष्य.

अंडीं पिल्लीं बाहेर काढणेंः— गुपित प्रसिद्धीस आणणें.

अवाक्षरः— एक अक्षर, एखादा सुद्धां शब्द.

अस्मान ठेंगणेंः— गर्वाची पराकाष्ठा.

अथपासून इतिपर्यंतः— पहिल्यापासून अखेरपर्यंत.

अजगरका दाता रामः— परमेश्वरावर विश्वासून राहणाराला तोच साह्य होतो.

अठरा धान्यांचें कडबोळेंः— वेगवेगळ्या जिनसांचें गलिच्छ मिश्रण.

अनागोंदी जमाखर्चः— विनहिशेवी जमाखर्च.

अंधेर नगरीः— बेचंदशाहीचें राज्य.

अरेरावः— थोर मनुष्य, गर्विष्ठ मनुष्य.

अर्धचंद्रः— मानेला धरून हकालणें.

अर्ध्या वचनांत असणेंः— आज्ञा पाळावयास तत्पर असणें.

अर्ध्या हळकुंडानें पिवळा होणेंः— थोड्या लाभानें गर्विष्ठ होणें.

अलवत्या गलवत्याः— कोणी तरी क्षुद्र मनुष्य.

अलिजाही दरबार-कारखाना:—मोठा पण अव्यवस्थित व्याप.

अलाची गाय:—अगदी भोळा व निरुपद्रवी मनुष्य.

अव्वाचे सव्वा:—प्रमाण सोडून चढविलेला, काहीच्या बाही.

अव्यापारेषु व्यापार:—मलत्या विषयाची उठाठेव.

अष्टपैतु:—अनेक विषयांत प्रवीण.

अष्टाधिकार:—अनेक अधिकार.

असातसा, असाच, असाच आपला:—सरासरी, सुमार प्रतीचा.

अस्मानी सुलतानी:—जुलूम जबरदस्ती.

अळं टळं करणें:—चुकवाचुकव करणें.

अळवावरचें पाणी:—क्षणभंगुर, परिणामी न राहणारा पदार्थ.

अळी मिळी गूपचिळी:—चूप राहणें, गुप्तपणा राखणें.

अक्षत देणें-भरणें:—बोलावणें, निमंत्रण करणें.

औट घटकांचें राज्य:—थोडा वेळ टिकणारा अधिकार.

आ करणें:—तोंड उघडणें-वासणें.

आकाश पाताळ एक करणें:—प्रचंड ध्वनी किंवा गलबा करणें.

आकाशाची कुःहाड:—ईश्वरनिर्मित व अकल्पित असें संकट, किंवा आघात.

आखाडसासरा-सासू:—उसना अधिकार गाजविणारा मनुष्य किंवा स्त्री.

आग पाखडणें:—कुभांड घेऊन बोलणें.

आग लावणें:—चाहड्या सांगून भांडण पेटविणें.

आगळ बुध वाणिजा पाछळ बुध वामाजिया:—वाण्यांना दूर दृष्टि असते, बाह्यणांना मागाहून सुचते.

आगीत तेल ओतणें:—अगोदर उत्पन्न झालेल्या भांडणांत भर घालणें.

आगे लाथ पीछे बात:—अडाणी माणसाला प्रथम लाथ मारून नंतर त्याचें म्हणणें ऐकून घेणें.

आग्या वेताळ:—तापट संतापी माणूस.

आघाडी साधणें:—प्रथम हजर राहण्याचा फायदा घेणें.

आठ हात लाकूड व नऊ हात धलपी:—अतिशयोक्तीचें भाषण.

आडून गोळी मारणें:—अप्रत्यक्ष उपाय करणें, चोखन इत्यादि चालविणें.

आंतबट्याचा व्यापारः—तोठ्याचा व्यवहार.

आपल्या पोळीवर तूप ओढणेंः—स्वतःचा तेवढा फायदा साधणें.

आभाळ कोसळणेंः—मोठा भयंकर प्रसंग येणें.

आभाळ फाटणेंः—सर्व बाजूनीं संकटें येणें.

आयत्या पिठावर रेव्या ओढणेंः—फुकट मिळालेल्या श्रामतीवर चैन करणें.

आव घालणेंः—अवसान आणणें.

आवळा देऊन ऋोहळा काढणेंः—थोड्या मोलाचा मोठा फायदा घेणें.

आळशावर गंगाः—न इच्छिलेला मोठा लाभ.

इंगा फिरणेंः—गवं उतरून जाण्याजोगीं संकटें येणें.

ईनमीन सव्वा तीनः—अगदीं मोजकीं, थोडीं.

इंद्राय तक्षकाय स्वाहाः—एखादा मनुष्य व त्यांचा पाठीराखा या दांवांचाही बळी घेणें.

इरेस पडणेंः—उमेद घेऊन जाणें, हटास पेटणें.

इळा मोडून खिळा करणेंः—मोलवान् जिन्नस मोडून शुद्र जिन्नस करणें.

इळ्या भोपळ्या इतकें सूतः—शत्रुत्वाचें नातें.

उकिरडा फुंकणेंः—गलिच्छ व्यसनांत रमणें.

उखळ पांढरें होणेंः—श्रीमंती येणें.

उखाळ्या पाखाळ्या काढणेंः—बरीं वाईट कृत्यें बोलून दाखविणें.

उचलबांगडी करणेंः—जबरीनें उचलून नेणें.

उच्छाद आणणेंः—फार उपद्रव देणें.

उजेड पाडणेंः—महत्कृत्य करणें.

उंटावरचा शाहणाः—मूर्खपणाची मसलत देणारा.

उंटावरून शेळ्या हांकणेंः—लांच राहून एखादे काम करूं पाहणें.

उडत्या पाखराचीं पिसें मोजणाराः—फार धूर्त मनुष्य.

उदरीं शनि येणेंः—अनुकूल काळ येणें, लाभ होणें.

उदें उदे किंवा उदो उदो करणेंः—स्तोम माजविणें, गुण गाणें.

उबर फोडून केंबरें काढणेंः—शुद्र वस्तूकरितां चांगल्या वस्तूचा नाश करणें.

उंबराचें फूलः—कचित् दृष्टीस पडणारा पदार्थ, किंवा मनुष्य.

उलटी अंबारी:—भिक्षेची शोळी.

उष्ट्या हातानें कावळयाला न मारणें:—चिकूपणाची कमाल असणें.

ऊत येणें:—उत्साहाचें भरतें येणें, मनोवृत्ति उचंबळणें.

एका नावेंत असणें:—सारख्या स्थितीत असणें.

एका पायावर तयार:—पुरता सज्ज, उत्कंठित.

एका माळेचे मणी:—सारख्या योग्यतेचे लोक.

एरंडाचें गुऱ्हाळ:—निष्फळ, कंटाळवाणें भाषण.

(दुसऱ्याच्या) ओंजळीनें पाणी पिणें:—परावलंबी असणें.

ओढून चंद्रबळ आणणें:—इष्ट गोष्टीविषयीही वरपांगी अनिच्छा दाखविणें.

ओनामा:—नवीन प्रारंभ.

ऑफस होणें:—मध्येच नासून जाणें.

ओली आग:—फार पाऊस पडून पडलेला दुष्काळ.

औरक्या भुर:—गोष्ट सांगून झाल्यावर ' पुढें काय ' म्हणून प्रश्न विचारल्यास ' सांगण्यासारखें काहीं नाहीं ' अशा अर्थाचे शब्द.

कच्चींबच्ची:—लहान मुलें.

कंठस्नान घालणें:—ठार मारणें.

कढी पातळ होणें:—भीतानें गाळण उडणें, आजारानें थकणें.

कणीक तिंबणें:—मार देणें.

कत्तलची रात्र:—दंगलीची, किंवा घाईची रात्र, पर्यायानें गर्दीची वेळ.

कथा काय:—काय विशेष महत्त्व आहे !

कपाळ उठणें:—कपाळ दुखूं लागणें, पर्यायानें त्रासणें.

कपाळ ठरणें:—भवितव्य कायम होणें.

कपाळ फुटणें:—घात होणें, नवरा किंवा प्रिय आप्त मरणें.

कपाळमोक्ष:—मृत्यु.

कपाळाचें कातडें नेणें:—सगळ्या जन्माचें मातरें करणें.

कपाळीं येणें:—नाशिबीं येणें.

कंवर बांधणें:—सज्ज होणें.

करकर दात खाणे-चावणे:--रागाची पराकाष्ठा दाखविणे.

करंगळी सुजली म्हणून डोंगराएवढी होईल काय ?:- सुद्धा वस्तूची वाढ मर्यादाबाहेर कशी होईल ?

करणी करणे:--१ लक्षांत जावयाला वखें मूषणें देणें. २ जारण मारणा-
दिक प्रयोग करणे. ३ प्रयत्न करणे.

करतलामलकवत:--पूर्ण ताव्यांत असल्याप्रमाणें.

करनकरीचा वसा:-दुसऱ्याच्या सांगण्या विरुद्ध वागणें.

कर्तुमकर्तु शक्ति:--अमर्याद सत्ता.

कर्मधर्म-संयोगानें:--दैववशात, सहज.

कलम करणे:--छाटून टाकणें.

कळ लावणे:--भांडण लावणें.

कळसूत्री बाहुलें:--दुसऱ्याच्या मजीनें चालणारा मनुष्य.

कळी उमलणे:--मुद्रा प्रसन्न होणें.

कळीचा नारद:--भांडणें लावणारा मनुष्य.

काका दुसरा:--शपथेचा एक प्रकार.

काकुळतीस येणे:--करुणा भाकणें.

कांखा वर करणे:--दिवाळें काढणें, गरीबी जाहीर करणे.

कागदी घोडे नाचविणे:--एखाद्या गोष्टीविषयी पुष्कळ पत्रव्यवहार वाढविणे.

कांगावा करणे:--थोड्या तसदीची खूप ओरड करणे.

काट्याचा नायटा होणे:--क्षुद्र गोष्टीला हयगयीमुळे भयंकर स्वरूप येणे.

काडीनें औषध लावणे:--आपणांस तोशीस न घेतां दुसऱ्याचें काम करणे.

काडी मोडून देणे:--स्त्री-पुरुषांचा लग्नसंबंध तोडणे.

कानउघाडणी करणे:--कडक उपदेश करणे.

कान कितणे:--तेंच तेंच ऐकून कंटाळणे.

कान देणे:--लक्ष्य देणे.

कान फुंकणे-भारणे:--चहाड्यांनीं मन विघडविणे.

कानाचा हलका:--चहाडीनें ज्याचें मन दूषित होतें असा.

काना डोळा करणे:—दुर्लक्ष्य करणे.

कानांत तुळशीपत्र घालणे:—साधुत्वाचें दोंग करणे.

कानाला खडा लावून घेणे:—पुन्हा चूक न करण्याचा निर्धार करणे.

कानावर हात ठेवणे:—आरोप नाकबूल करणे.

कानाशीं लागणे:—चुगल्या करणे.

कानीं कपाळीं ओरडणे:—वारंवार सुचविणे.

कापूस महाग करणे:—रुश होणे.

कापूस सवंग करणे:—पुष्ट होणे.

कामीं-कामास येणे:—लढाईत पडणे, उपयोगी पडणे.

कास धरणे:—आश्रय करणे.

काळीचें उत्पन्न:—जमिनीचा महसूल.

काळें करणे:—दूर जाणे.

काळें पाणी:—हृद्दपारीची जागा.

किंतु उपजणे-येणे:—संशयाचा अंकुर उत्पन्न होणे.

किल्ली फिरविणे:—कल फिरविणे, मन बिघडविणे.

कीस काढणे:—अवास्तव चर्चा करणे.

कुच रोटी कुच लंगोटी:—बेतापुरत्या अन्न-वस्त्राची प्राप्ती.

कुत्रा हाल खाईना:—वाईट स्थिति आली.

कुत्र्याचा पाय मांजराला लावणे:—कशाला कांहीं तरी जोडून देणे.

कुत्र्याचें मृत:—चिरडखोर मनुष्य.

कुरघोडी करणे:—दुसऱ्यावर वर्चस्व स्थापित करणे.

कुरमुरे-चुरमुरे खाणे:—निराशेनें चरफडत बसणे.

कूपमंडूक:—घरांत बसून राहणारा माणूस.

केंसानें गळा कापणे:—स्नेह दाखवून घात करणे.

कोणाचा पायपोस कोणाचे पायांत नाही:—पुष्कळ मंडळींत अव्यवस्था आहे.

कोणत्या झाडाचा पाला:—काय किंमतीचा (क्षुद्र) मनुष्य.

कोळशांतले माणिक:—फार काळा मनुष्य.

खडा टाकून पाहणे:—हळूच गोष्ट काढून कामाची सिद्धि अजमावणे.

खडे चारणें:—पराभव करणें, लोळविणें.

खडे फोडणें:—दूषणें देणें.

खसखस पिकणें:—हंशा पिकणें.

खाजवून खरूज काढणें:—नसतें भांडण उकरून काढणें.

खातें पोतें बरोबर होणें:—येण्यादेण्यास बरोबर होणें.

खापर फुटणें:—अपयशाला धनी होणें.

खाल्या घरचे वांसे मोजणें:—उपकार करणाराशीं कृतघ्न होणें.

खिरींत सराटा:—गुष्कळशा चांगल्यांत एखादी वाईट गोष्ट.

खुंटी पिरगळणें:—एखाद्या कार्याविरुद्ध बंदोबस्त करून ठेवणें.

खुशालचंद-चेंडू:—निष्काळजीपणानें चैनींत राहणारा.

खोगीर भरती:—निरुपयोगी माणसांचा जमाव.

खो घालणें:—विघ्न करणें.

गची बाधा:—गर्वाचा संपर्क.

गटार यंत्र:—कुटाळ लोकांचा अड्डा.

गट्टे मल्हार:—बेसूर गाणें.

गनिमी कावा:—प्रसंगानुसार पळणें किंवा छापे घालणें, असल्या कसबाची लढाई.

गम खाणें:—धीर धरणें, वाट पहाणें.

गयावया करणें:—तोंड वेंगाडून आर्जवें करणें.

गोवऱ्या मसणांत जाणें:—म्हातारा होणें.

गळ घालणें:—भीड घालणें.

गळ्यांत घोंगडें येणें:—बाजू उलटणें.

गाजरपारखी:—अडाणी परीक्षक.

गाढवाचा नांगर फिरणें:—जमीनदोस्त होणें.

गाडीला पाय लावणें:—वंद पुरुषाशीं बरोबरी करणें.

गाय होणें:—लाचार होणें.

गांवचा नसणें:—संबंध नसल्याचें सोंग करणें.

गांवीं नसणें:—लक्ष्यांत नसणें.

गाशा गुंडाळणें:—निघून जाणें.

गाळीव मूर्ति:—अट्टल सोदा.

गुण उधळणें:—दुर्गुण प्रकट करणें.

गुण्या गोविंदानें:—शांतपणें, न भांडतां.

गुलदस्तांत ठेवणें:—राखून शिलक्रीत ठेवणें.

गुलाबी थंडी:—सौम्य थंडी.

गुळ खोवरें देणें:—लालूच दाखवून फसविणें.

गोंडा घोळणें:—खुशामत करणें.

गोमा गणेश पितळी दरवाजा:— } कोणी तरी मनुष्य. (ज्याच्या
गोमाजी कापशे:— } नांवाशीं काहीं कर्तव्य नाही
गोमाजी तिमाजी:— } असा.)

गोरागोमटा कपाळ करंटा:—दिसायला चांगला पण कमनशीबी.

गौडबंगाल:—बुद्धीची करामत, हातचलाखी.

गंगाजम्नी:—परस्परांहून भिन्न वस्तूंचा मेळ.

गंगेस घोडें न्हाणें:—रुतरुत्य होणें.

गंध नसणें:—मुळीच माहिती नसणें.

गुंगारा देणें:—नजर चुकवून पळून जाणें.

घटका घालणें:—आणीबाणीची वेळ येणें.

घटका भरणें:—आयुष्य संपणें.

घर करणें:—पाय रुजविणें, स्थायिक होणें.

घर बसणें:—घराला विपत्ति येणें.

घरीं आलेली:—माहेरीं आलेली विधवा मुलगी.

घागरगडचा सुभा:—पाणी भरण्याचें काम.

घालून पाडून बोलणें:—आड पडयानें वर्मी बोलणें.

घाशीरामी:—जुलमी कारकाद,

घृतकुल्या मधुकुल्या:—तूपसाखरेचें चमचमीत जेवण.

घेलाशेट:—भानगड्या व्यापारी.

घरकोबडा:—घरीं बसून राहणारा माणूस.

घेवाण देवाण:—अदलाबदल, देवघेव.

घोडनवराः--लभ न होतां राहिलेला प्रौढ मुलगा.

घोडे पुढे ढकलणेः--आपलें म्हणणें वरचेवर पुढें करणें.

घोडे पेंड खाणेः--अडून राहणे.

घोडे मारणेः--नुकसान करणे.

घोरपड येणेः--संकट गुदरणें.

चंग बांधणे. --प्रतिज्ञा करणे.

चंबूगवाळें आटोपणेः--जाण्याची तयारी करणे.

चांडाळ चौकडीः--दुष्ट माणसांची जूट.

चतुर साबाजीः--मूर्ख शिरोमणी.

चतुर्भुज होणेः--कैद होणे, लभ होणे.

चरणारविंदीं मिलिंदायमानः--सेवेस सादर.

चर्पटपंजरीः--कंटाळवाण्या बोलण्याची लांबड.

चर्वित चर्वणः--तंच तेंच बोलणे.

चःहाट वळणेः--कंटाळवाणी हकीगन सांगणे.

चवदावे रत्नः--मार.

चार खुट जहागीरः--भिक्षेची शोळी.

चारी दिशा मोकळ्या होणेः--सर्व पाशांतून सुटणे.

चालता काळः--भरभराटीचे दिवस.

चांदरात झडणेः--पैसे मिळत राहणे.

चांदी आटणेः--त्रेधा होणे.

चितपांखरूः--क्रोणीही प्राणी.

चिमणीच्या दांतांनीं फोडणेः--फडक्यांत घालून दांतांनीं फोडणे.

चिमणीसारखें तोंड करणेः--एवढें तें तोंड करणे.

चिरी मिरी घेणेः--किरकोळ बक्षीस घेणे.

चुकार तड्डुः--कामांत कुचरपणा करणारा.

चुटक्यांचे मांडव - पोकळ प्रतिष्ठेचें भाषण, मनोराज्य.

चुडेदान देणेः--नवऱ्यास जीवदान देणे.

चुलींतून निघून वैयांत शिरणेः--एका संकटांत वांचून दुसऱ्यांत

पडणे.

चुलीला अक्षत लागणें:—घरांतील सर्व मंडळी बाहेर जेवणास जाणें.
चोराच्या उलट्या बांवा:—स्वतः अपराध करून स्वतःच ओरड करणें.
चोराला सोडून संन्याशाला सुट्टी देणें:—संन्या आपराध्याला सोडून
निरपराध्याला शिक्षा करणें.

चोहोंचा आंकडा घालणें:—प्रशस्ति मांडी घालून बसणें.
चौकोनी चिरा:—अष्टपैलु मनुष्य.
चौदा चौकड्यांचें राज्य:—चार युगांची एक याप्रमाणें चौदा चौक-
ड्या टिकणारें राज्य.

छक्केपंजे ओळखणें:—युक्त्या ओळखणें.
छत्तिसांचा आंकडा:—विरुद्ध मतें असणें.
जगत् शेटीचा नातू:—गरीब मनुष्य.
जड पारडें:—संपत्तिवान् माणूस.
जडभरत:—मंद बुद्धीचा व आळशी माणूस.
जन्माची गांठ:—जन्मभर टिकणारा संबंध (विवाह).
जमदग्नी:—रागीट मनुष्य.
जमीन आस्मानाचें अंतर:—फारच अंतर.
जरीपटका:—पुढें आलेली निशाणी.
जळत घर भाड्यानें घेणें:—धोक्याचा व्यवहार अंगावर घेणें.
जळत्या घराचा पळता वासा:—बुडत्या व्यवहारांतून सांपडेल तेवढा
फायदा.

जंग जंग पछाडणें:—प्रयत्नांची शिकस्त करणें.
जागती ज्योत:—खडखडीत दैवत.
जाडें प्रकरण:—विद्वान् मनुष्य.
जातीवर जाणें:—मूळ स्वभाव प्रकट करणें.
जांवई शोध:—भलतीच अडाणीपणाची दुरुस्ती.
जिभेचा पट्टा:—वाचाळपणा, बोलण्याची गर्दी.
जिभेस हाड नसणें:—वाटेल तसें अमर्याद बोलणें.
जोंबें खालीं (भांड्यांत) पडणें:—काळजांतून सुटणें.

जीव टांगणीस लागणें:— काळजी लागणें.

जीवाचा धडा करणें:— निश्चय करणें.

जीवांत जीव येणें:—धीर येणें.

जीभ चावणें:—एखादी गोष्ट बोलून गेल्याचा पश्चात्ताप करणें.

जीवश्च कंठश्च मैत्री:—दाट सख्य.

जुलमाचा रामराम:—धाकामुळें केलेलें काम.

जेवायला येऊन तोंड विसरणें:—एखादी गोष्ट करावयास जाताना मुख्य साधन विसरणें.

जोडे फाडणें:—खेडे घालणें.

झक मारणें:—रिकामटेकडा उद्योग करणें.

झांकलें माणीक:—अप्रसिद्ध पण गुणी मनुष्य.

झोर्तिंग बादशाही:—बेबंद राज्यकारभार.

टक्के शेर:—पैसे शेर.

टक्के टोणपे खाणें:—संकटाचा अनुभव घेणें.

टंगळमंगळ करणें:—कां कूं करणें, अनमान करणें.

ट, फ करणें:—तुकतेंच शिकूं लागणें.

टाकी चालविणें:—क्रम चालविणें.

टाके ढिले होणें:—थकून जाणें.

टाळूवर मिरे वाटणें:—अंमल गाजविणें.

टिवल्या बावल्या करणें:—नटण्यांत किंवा गमण्यांत वेळ घालविणें.

दुकदुक माकड:—आपण सात असतां दुसऱ्यास बोटांनीं हिणावणें.

टेंभा पाजळणें:—डौल मिरविणें.

टोळ भैरव:—गावगुंड, उडाणटप्पू.

ठाव घेणें:—मनाचा अंदाज घेणें.

ढबघाईला येणें:—मोडकळीस येणें.

ढल्ला मारणें:—द्रव्यावर ह्यात मारणें.

डांगोरा पिटणें:—जाहीर करणें.

डावें उजवें कळणें:—व्यवहार ज्ञान.

डावें घालणें, डावलणें:—बाजूस सारणें, वगळणें.

डाळ शिजणें:- दाद लागणें, अकल चालणें.

डाव साधणें:-जिकणें, संधीचा कायदा घेणें.

डोईचे वाटेनें:-नम्रतेनें.

डोक्यावर हात फिरविणें:-फसविणें, लुंबाडणें.

डोक्यावर हात ठेवणें:-आपल्याप्रमाणें वागण्यास शिकविणें.

डोकीवरचें खांद्यावर घेणें:-ओक्षें हलकें करणें.

डोकें खाजविणें:-आठवण करण्याचा यत्न करणें.

डोकें मारणें:-शिरच्छेद करणें.

डोक्यावर केंस न ठेवणें:-पूर्ण खरडपट्टी काढणें.

डोक्यावर बसविणें:-आपणास डोईजड करून ठेवणें.

डांगरचे आवळे व सागरचें मीठ:-असंभवनीय गोष्टींचा मेळ.

डांगर पोखरून उंदीर काढणें:-मोठ्या प्रयासाला क्षुद्र फळ येणें.

डोळा असणें:-एखाद्या वस्तूचा अभिलाष धरणें.

डोळे उघडणें:-सावध होणें.

डोळे निवणें:-समाधान होणें.

डोळे पांढरे करणें:-मरायला टेकणें, घाबरणें.

डोळे फिरणें:-गर्वानें ताठणें.

डोळे येणें:-डोळ्यांत खुपऱ्या होणें.

डोळ्यांचें पारणें फिरणें:-डोळ्यांचें समाधान होणें.

डोळ्यांत खुपणें-सलणें:-अप्रिय असणें.

डोळ्यांत गंगा यमुना येणें:-डोळे पाण्यानें भरून येणें.

डोळ्यांत तेल घालून पाहणें:-दक्षतेनें पाहणें.

डोळ्यांत माती (धूळ) फेंकणें:-फसविणें

डोळ्यांतलें काजळ चोरणें:-समक्ष चोरी करणें.

डोळ्यापुढें काजवे दिसणें:-चक्र येणें.

डोळ्यावर कातडें ओढणें:-दुसऱ्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करणें.

डोळ्यावर धूर येणें:-संपत्तीमुळें गर्व येणें.

डोळ्याला डोळा लागणें:-झोप लागणें.

तत्वमसीशीं गांठ पडणें:-पैसा मिळणें.

तंबी वेषः—शिक्षेचा धाक घालणें.

तरतें कूळः—पतवान् मनुष्य.

तहान लाडू भूक लाडूः—वाटेंत साण्याकरितां दिलेले किरकोळ गोड.
साऊचे पदार्थ.

तळव्याची आग मस्तकाला जाणेंः—फार संतापणें.

तळपट होणेंः—सत्यनाश होणें.

तळी उचलणेंः—बाजू घेणें.

तळीराम गार करणेंः—दुसऱ्याचें द्रव्य लाटून गबर होणें.

ताज्या घोड्यावरल्या गोमाशाः—सुखवस्तु माणसाभोंवतीं गोंडा
बोळणारे लोक.

ताटाखालचें मांजरः—दुसऱ्याच्या हुकमतींत राहणारा माणूस.

तापल्या तव्यावर भाजून घेणेंः—एका कार्यांत दुसरें साधून घेणें.

तांबडें फुटणेंः—अरुणोदय होणें.

तारांबळ होणें—उडणेंः—गडबड किंवा धांदल होणें.

तारे तोडणेंः—काहीं तरी बडबडणें.

तिखट मीठ लावून सांगणेंः—फुगवून सांगणें.

तिमाजी नाईकः—अत्यंत रुपण मनुष्य.

तिसरा पायः—फार होस किंवा उत्सुकता.

तिळपापड होणेंः—फार राग येणें.

तीर्थावर मुंडणः—योग्य ठिकाणीं फजती.

तीळ खाऊन व्रत मोडणेंः—शुष्क लाभासाठीं मोठी गोष्ट दवडणें.

तुंबडी भरणेंः—फायदा करून घेणें.

तुळशीति भांगः—चांगल्यांत वाईटाची उत्पत्ति.

तेरड्याचे रंग तनि दिवसः—थोडा वेळ टिकणारी नवलवाई.

तेरी मेरीः—एकेरी शब्दांत चालणारें भांडण.

तैल बुद्धिः—वाटेला त्या विषयांत पसरणारी बुद्धि.

तोंड आंबट करणेंः—खिन्न होणें.

तोंड करणेंः—रागानें बोलत राहणें.

तोंडघशीं पडणें:—शब्द सोटा ठरणें.

तोंडाचें पाणी पळणें:—भीति वाटणें.

तोंड दाबून बुक्यांचा मार:—ज्याबद्दल तक्रार करतां येत नाहीं असा त्रास.

तोंडपाटीलकी:—रिकामी बडबड.

तोंडसुख घेणें:—घडवून आणण्याचे सामर्थ्याचे अभावीं नुसतें बोलून घेणें.

तोंडाची वाफ दवडणें:—निष्फळ बोलणें.

तोंडांत बोट घालणें:—आश्चर्य करीत राहणें.

तोंडास पानें पुसणें:—दुसऱ्याचा योग्य वाटा आपणच गिळंकृत करणें.

तोंडास पाणी सुटणें:—लोभ उत्पन्न होणें.

तोळा मामा प्रकृति:—अगदीं थोड्या उपचारभेदाला सहन न करणारी नाजूक प्रकृति.

त्रिस्थळी यात्रा:—अगदींच भिन्न प्रकारचीं कामें करण्याचा प्रसंग.

त्रेधा उडणें:—गडबड-धांदल होणें.

थंडा फराळ:—उपाशी राहणें.

थेर करणें:—भलते ढंग करणें.

दगडाखालीं हात सांपडणें:—अडचणींत सांपडणें.

दडी देणें:—लपून बसणें.

दरिद्र नाम संवत्सरे:—अत्यंत गरीबी.

दर्यामे खसखस:—एका गोष्टींत दुसरीचें अतिशय थोडें प्रमाण.

दशग्रंथा ब्राह्मण:—संहिता, ब्राह्मण, अरण, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निघंटु, निरुक्त, छंद व ज्योतिष इतक्यांचे अध्ययन केलेला म्हणजे फार विद्वान् ब्राह्मण.

दहीं खाऊं कीं मही खाऊं:—हें करूं कां तें करूं अशा अडचणींत सांपडणें.

दाणे टाकून कोंबडीं झुंजविणें:—आमिष दाखवून भांडणें लावणें.

दांत पाडणें:—फजिती करणें.

दांत विचकणें:—१ याचना करणें. २ हसणें.

दांतांच्या कण्ठा करणें:—वारंवार विनंति करून कंटाळणें.

दांतीं तृण धरणें:—अभिमान सोडून शरण जाणें.

दादा बाबा करणें:—आर्जव करणें.

दिवसा दिवे लावणें:—व्यसनांत पैसा उधळणें.

दिलीचा सोदा:—अट्टल मामटा.

दिवे ओवाळणें:—कुच किमतीचा समजणें.

दिवानें रात्र उजाडणें: रात्रभर पहारा करणें.

दीड दमडीचा:—क्षुद्र, हलका.

दीड शहाणा:—मूख.

दुःख देहास बांधणें:—आपलें गान्हाणें जाहीर करणें.

दुःखावर डागण्या:—आपणच दुःखाला कारण होऊन वर मर्मभेदक बोलणें.

दुष्काळांत तेरावा महिना:—संकटांत आणखी भर.

देखनेमे ढवू चलनेमे डिग्रार्ह:—दिसायला चांगला पण निरुपयोगी.

देवजी धसाडा:—कुरूप व दांडगा माणूस.

देव देव्हान्यांत नसणें:—योग्य वस्तु योग्य स्थली नसणें.

देवमाणूस:—भला मनुष्य.

देवापुढचा देव:—शंस.

देवाज्ञा होणें:—मरण.

दौलत जादा होणें:—सरकार-दरबारी प्रतिष्ठा वाढणें.

द्राविडी प्राणायाम:—आड वळणांनीं लांबविलेला उपाय.

द्राक्षापाकात्मक काव्य:—सोपी व रसाळ कविता.

द्राक्षें आंबट:—न मिळणाऱ्या वस्तूला नावें ठेवणें.

धर्मावर सोमशर सोडणें:—परभारें गरज भागविणें.

धारवाडी कांटा:—समतोल ताजवा.

धोंडभट्टी करणें:—स्नान न करतां भस्म लावणें.

नकाशु ढाळणें:—सोटें दुःख दाखविणें.

नक्षत्र पडणे:—देहव्यापारावर नक्षत्राचा परिणाम झाल्याप्रमाणे वागणे.
जसे:—पायावर न. प. म्हणजे सारखे फिरणे इ.

नागेश्वराला नागवून सोमेश्वराला वात लावणे:—एकाला लुबाडून दुसऱ्याला पोसणे.

नारकिलपाकात्मक काव्य:—अवयव पण चांगले काव्य.

निमित्तास टेंकणे:—एखाद्या कारणाची वाढ पहात राहणे.

निर्वाणीचा द्राण:—अखेरचे साधन.

न्हातीधुती:—प्रौढ झालेली मुलगी.

पंक्तिपठाण-बारगीर:—भोजनापुरते सोबती.

पंक्तिप्रपंच:—पक्षपात.

पडाडी गोम:—मोठे व्यंग.

पढतमुख:—शिकलेला पण व्यवहारशून्य मनुष्य.

पडत्या फळाची आज्ञा:—शब्दांत श्लेष काढून मिळालेली परवानगी.

पथ्यावर पडणे:—फायदेशीर होणे.

पदरांत माप घालणे:—खात्री करून देणे.

पराचा कावळा करणे:—फुगवून सांगणे.

परसांतली भाजी:—हातची गोष्ट.

परदुःख शीतळ:—दुसऱ्याच्या दुःखाबद्दल अपुरी कल्पना.

पांग फेडणे-फिटणे:—चिंता दूर करणे-होणे.

पांचावर धारण बसणे:—धास्ती पडणे.

पांचांमुखी परमेश्वर:—चार लोक म्हणतील ते खरे.

पाठीवर मारा, पोटावर नको:—देहदंड करा पण अन्न तोडू नका.

पांढऱ्यावर काळे करणे:—लिहिणे.

पाणी पडणे:—फुकट जाणे.

पाणी मुरणे:—कांही नरी व्यंग असणे.

पाण्याचा कांटा मोडणे:—पाणी कोमट होणे.

पाताळयंत्री:—खोल भानगडी करणारा.

पाण्यांत पाहणे:—मत्सर करणे.

पाण्याचे पितर:—रोडका, रुश.

पंचविसावा पाठ.

संप्रदाय. (पुढें चालू)

पायलीचे पंधराः—सवंग पडलेले, क्षुद्र.
पासंगास न पुरणेंः—फारच क्षुद्र असणें.
पिकलें पानः—अगदींच म्हातारा मनुष्य.
पितर उद्धारणेंः—आईबापांवरून शिव्या देणें.
पुडीस जाणेंः—जेवावयास जाणें.
पुंगी बंद करणेंः— गडबड बंद पाडणें.

पुराणांतलीं वांगीं पुराणांतः—तत्त्व म्हणून प्रतिपादलेली गोष्ट कृतींत नसणें.

पै दक्षिणा, लक्ष प्रदाक्षिणाः—काम पुष्कळ, देणें थोडें.
पैठणी आदर-प्रेम-आग्रहः—पोकळ किंवा दिस्ताऊ आदर इ०
पैशा पासरीः—सवंग पडलेंलें.
पोटांत कावळे कोकावणेंः—फार भूक लागणें.
पोटांत शिरणेंः—विश्वास संपादन करणें.
पोपटपंचीः—अर्थ न कळतां पाठ म्हणणें.
पोबारा करणेंः—पळून जाणें.
पोळी पिकणेंः—लाट लागणें.
प्रस्थान ठेवणेंः—जाण्याची तयारी करणें.
फट म्हणणेंः—नावें ठेवणें.
बडे बापके बेटेः—वडिलांच्या मोठेपणावर डौल मिरविणारा.
बर्सास लक्षणी बाब्याः—अनेक प्रकारच्या सोडी असलेला मुलगा.
बांगडी फुटणेंः—नवरा मरणें.

- बागुलबोवाः—पोकळ भोति.
 बाड झोकणेंः—खोटें सांगणें.
 बादरायण संबंधः—ओढून ताणून लावलेलें नातें.
 बापशेटीची पेंडः—फुकट सांपडलेली वस्तु.
 बाबूके भाई दरेशीः—कंगाल, दरिद्री.
 बारावा बृहस्पतिः—फार वांकडें अगर द्वेष.
 बाहेर वसा-ची बाधः—पिशाचाचा उपद्रव.
 बिन भाड्याचें घरः—तुरुंग.
 बिबा घालणेंः—बिघडविणें.
 बीचमे मेरा चांदभाईः—मध्येच आपलें घोडें पुढें ढकलणें.
 बुढी घोडी लाल लगामः—रंगेल म्हातारा.
 बुद्धीशीं वैर करणेंः—मनाच्या सांगण्याविरुद्ध वागणें.
 बेबीचें उखळ करणेंः—देह पुष्ट हाणें.
 बेबीच्या देंटापासूनः—मनापासून.
 बेलभंडार उचलणः—शपथ घेणें.
 बोकेसंन्यासीः—ढोंगी साधू.
 बोबडी वळणेंः—भरून गाळण होणें.
 बोलबाला होणेंः—जयजयकार होणें.
 भवाति न भवति—वादविवाद, चर्चा.
 भांगेंत तुळस—वाईट वडिलांची चांगली संतति.
 भिजत कांबळें-घोंगडें—निकालांत न निघणारें काम.
 भीड भिकेची बहीण—भिडस्तपणा घातकी आहे.
 भुकेबंगाल—दरिद्री.
 भूसके लड्डु—नकली पदार्थ, चोथा.
 भोपळ्या रौंग—लहू होणें.
 मंडूकप्रुति—अर्धवट काम टाकून पुन्हा सुरुवात.
 मड्याच्या टाळवरचें लोणी खाणारा—अत्यंत नीच लोभी.
 मधून विस्तव न जाणें—वितुष्ट किंवा वांकडें असणें.
 मनांत मांडेः—
 मनोराज्यः—

{ मानांव सौर्याची कल्पना करणें.

मसणांत गोंवऱ्या जाणें:-- } मरावयाजोगा म्हातारा होणें.
मरणाच्या दारीं बसणें:-- }

मांजराचे पाय कुठ्याला लावणें:--कांहीं तरी लटपट करणें.

मांडीवर घेणें:--दत्तक घेणें.

भात करणें:--जिकणें.

मातीचे कुल्ले:--ओढून ताणून लावलेला संबंध.

मानसपुत्र:--मर्जीतिला माणूस.

मान कापणें:--घात करणें.

मायेचा पूत }
ब्रीदाचा मर्द-दादला } पराक्रमी, कर्तृत्ववान् मनुष्य.

भारुतीचें शेंपूट:--लांबत जाणारें काम.

माशानें गिळलेलें माणीक:--परत न सांपडण्याजोगी गमावलेली वस्तु.

माशा मारीत बसणें:--निरुद्योगी बसणें.

मिरच्या लागणें:--वर्मावर झोंबणें.

मुलगी गळ्याशीं लागणें:--उपवर झालेल्या मुलीच्या लग्नाची काळजी लागणें.

मुष्टिमोदक:--बुक्क्या.

भूट भरणें-दाबणें:--लांच देणें.

मूळ जाणें-येणें:--मुलीला माहेरीं नेण्यासाठीं बोलावयास जाणें-येणें.

मेलेलें अन्न:--दुसऱ्याचे रुपेन मिळालेलें अन्न.

मेल्या म्हशीला दूध दहा शेर:--मेल्या माणसाची स्तुति.

यावत्तैलं तावदारुख्यानम्:--फुरसतीप्रमाणें विस्तार.

रंजक पिणें:--बंदूक किंवा तोफ न उडणें, बार फुकट जाणें.

रजाचा गज }
राईचा पर्वत } करणें:--फुगवून सांगणें.

राम नसणें:--सत्व नसणें.

राम म्हणणें:--मरणें.

रामबाण औषध:--हटकूण गुण देणारा उपाय.

रामपारा:--सूर्योदयानंतरचा पहिला प्रहर.

रामाय स्वास्ति रावणाय स्वास्ति:—दोनी विरुद्ध पक्षांशीं सहानुभूति ठेवणें.

लढ्ठंभारती:—स्थूल मनुष्य.

लब्धप्रतिष्ठित:—पोकळ प्रतिष्ठा मिरविणारा.

लवनभंजन:—गोड भाषण.

लहानतोंडीं मोठा घास:—आपल्या अधिकाराबाहेरची गोष्ट.

लंकेची पार्वती:—अलंकारहीन सवाण.

लाख रुपयांची } गोष्ट:—मोलवान उपदेश.
दस लाखांची }

लाट्या गंगाजी:—लोकांचें द्रव्य उपटणारा.

लाळ घोटणें:—आशा धरून असणें.

लांडे कारभार:—रिकामी उठाठेव.

लोणकढी थाप:—अगदीं ताजी अशी खोटी गोष्ट किंवा सबब.

वकीलपत्र घेणें:—एखाद्याच्या तर्फेन बोलणें.

वडाची साल पिंपळाला लावणें:—भलत्याचा संबंध भलत्याला लावणें.

वड्याचें तेल वांग्यावर काढणें:—एकाचा राग दुसऱ्यावर काढणें.

वांकडें पाऊल पडणें:—दुवर्तन घडणें.

वाघाचा डोळा:—रुपया.

वाट लावणें:—निकालांत काढणें.

वाटाण्याच्या अक्षता:—साफ नाकारणें.

वामकुक्षि:—दुपारची डुलकी.

वाज्याशीं भांडणें:—कारणाशिवाय भांडण काढणें.

वाज्याची मोट बांधणें:—अशक्य कार्य पतकरणें.

वाहिली ती गंगा, राहिलें तें तीर्थ:—पेसा स्वर्च करायचा तर सत्कार्यी करणें, झाल्या गोष्टी विसरून जाऊन पुनः गोडीनें वागणें.

वाळीत टाकणें-घालणें:—बहिष्कार घालणें.

विकटोपर्यंत अध्ययन:—अगदींच बेताची विद्वत्ता.

विळ्याभोंपळ्याइतकें सरुब, -उजू:—पूर्ण वांकडेपणा.

विडा उचलणें:—प्रतिज्ञा करणें.

वेड घेऊन पेडगांवास जाणें:—मतलबाकरितां अज्ञान दाखविणें.

शकुनिमामा:—कपटी मनुष्य.

शुंभ:—बुद्धिमंद मनुष्य.

शाळू सोबती:—थोडा वेळ टिकणारे मित्र.

शिगें मोडून वांसरांत शिरणें:—अज्ञानपणाचें मुद्दाम ढोंग करणें.

शिराळशेटीचें राज्य:—थोडा वेळ टिकणारें वैभव.

शिळ्या कढीला ऊत आणणें:—जुनी गोष्ट काढून भांडण करूं पाहणें.

शुक्रकाष्ठ:—मार्गे कायम लागलेलें लचांड.

शेणामेणाचा:—क्षुद्र, सहज नाश पावणारा.

शेणाचे दिवे लावणें:—दिवाळें निघणें.

शेंदाड शिपाई:—बलगना करणारा भिन्ना मनुष्य.

श्मशानवैराग्य:—थोडा वेळ टिकणारी उदासीनता.

षट्कर्णी होणें:—दोहीहून अधिक माणसांस कळणें.

सकट घोडे बारा टक्के:—सर्वांची सारस्त्रीच किंमत.

सटवाईचीं अक्षरें:—बह्यलिखित.

सतीचें वाण:—प्रसंगी मृत्यु आणणारें एखादें काम करण्याचा निश्चय.

समुद्रांत जाऊन कोरडा:—अनुकूल परिस्थितींतही अभागी असणारा.

एखादें काम करवून पुनः आपण त्यांत नाहीं असं भासविणें.

सद्वा मणाची बेडी:—बायको.

सव्यापसव्य करणें:—यातायात करणें.

साखर पेरणें:—गोड बोलून मोह घालणें.

साडेतीन पोषाख:—पागोटें, शालजोडी किंवा शेला आणि श्यासाठीं किनसापाचें अर्धें टाण.

साडेतीन मुहूर्त:—दसरा, दिवाळीचा पाडवा, चैत्रप्रतिपदा व अक्षय्य तृतीया इ.

साप म्हणून भुई बडविणें — } खोटा संशय घेऊन त्रास देणें.
 ” ” दोरखंड झाडपणें— }

साळकाया माळकाया:—उपद्रव्यापी बायका.

सुतानें स्वर्गास जाणें:—थोड्या सुगाव्यानें एखाद्या गोष्टीचा पत्ता पाडणें.

सुळावरची पोळी:—अवघड गोष्ट.

सूप फडफडणे—वाजणे:—एसादे मोठे काम संपून जाण.

सूर्यवंशी:—उशीराने निजून उठणारा.

सूर्याची पिले दाखविणे:—कान उपटणे.

सूर्याचे पोटी शनैश्चर:—चांगल्या बापाच्या पोटी वाईट मुलगा.

सोक्षमोक्ष:—निकाल, उलगडा.

सोनाराने कान टोचणे—तिव्हाईताने कानउघाडणी करणे.

सोने होणे:—चांगल्या स्थितीत मरणे.

स्वतां मेल्यावांचून स्वर्ग दिसत नाही:—स्वतः सपल्याशिवाय लाभ नाही.

स्वर्ग दोन बोटें उरणे:—गर्वाने फुगणे.

स्वाहा करणे—घशांत टाकणे, गिळरुत करणे.

हजीर तो वजीर:—वेळेवर हजर असणाराला फायदा होतो.

हंडीवाग:—हाताखालचा चलाख चेला.

हत्तीचे मठे:—अवजड प्रकरण.

हमरीतुमरविर येणे:—एकेरीवर येणे.

हरताळ पाडणे:—गांवांतले व्यवहार बंद ठेवणे.

हरभऱ्याचे झाडावर चढणे:—स्तुतीला भुलणे.

हरामाचा माल:—अन्यायाने मिळविलेला माल.

हलक्या कानाचा:—प्रत्येकाचे खरे मानणारा.

हळकंडासाठी लग्न मोडणे:—शुष्क बाबीकरिता महत्त्वाची गोष्ट अडविणे.

हळद लागणे:—महत्त्व येणे.

हातचा मळ:—ताब्यांतली गोष्ट.

हात टेकणे:—दमणे, मट्यास येणे.

हातांत नारळाची आई देणे:—भिकेला लावणे.

हातातोंडाशी गांठ पडणे:—जेमतेम उदरनिर्वाह चालणे.

हातावर तुरी देणे:—उघड फसवून जाणे.

हार्ती पार्यी उतरणे:—अवघड प्रसंगांतून सुटणे.

हैदोस घालणें:—धुमाकूल उडविणें.

हा सूर्य हा जयद्रथ:—दोन गोष्टी समक्ष येणें.

हिरसा तट्ट:—सांडकर लोक.

हुतुतू घालणें:—दंगल करणें.

होता कीं नव्हता करणें:—चांगला मार देणें.

होयबा:—होस हो करणारा.

होळीचे होळकर:—लोकांच्या संकटांत मौज वगणारे लोक

१ नात्यावरून झालेल्या म्हणी.

१ आई जेवूं घालीना, बाप भीक मागूं देईना; दोन्हीकडून कोंडमारा.

२ आज्ञा मेली, नातू झाला. एका हानीबरोबर एक लाभ होणें.

३ कामापुरता मामा, ताकापुरत्या आजीबाई. काम साधून घेण्यापुरतें गोड बोलणें.

४ नावडतीचें मीठ आळणी; गैरमर्जातल्या मनुष्याच्या प्रत्येक कृतीला नांव ठेवणें.

५ बाप दाखीव, नाही तर श्राद्ध कर. पुरावा दे नाही तर चूक कबूल कर.

६ बाबा वाक्यं प्रमाणम्. वाडवडिलांचे शब्द प्रमाण मानून चालणें.

७ लेकी बोले, सुने लागे. एकास उद्देशून दुसऱ्याची कानउघाडणी.

२ शरीरावयवांचरून झालेल्या.

८ आपलेच दांत, आपलेच ओठ. दोन विरोधी; माणसें आपलीच असल्यानें शिक्षा करण्याची अडचण.

९ आपलें नाक कापून दुसऱ्यास अपशक्कून; स्वतःची हानी करून दुसऱ्यास विघ्न करणें.

१० एका हातानें टाळी वाजत नाही. एकच पक्षामुळें भांडण होत नाही.

११ कासेंत कळसा आणि गांवास वळसा; जवळ असलेली कत्तु अनेक ठिकाणीं हुडकून दमणें.

१२ कानामागून आला आणि तिखट झाला. वयानें लहान असून वडिलांना ज्ञान शिकविणें, किंवा गर्व दाखविणें.

१३ ज्याचें पोट दुखतें तो ओवा मागतो. दुःख ज्याला होतें तो त्यावर उपाय शोधतो.

१४ ज्याच्या हातीं ससा तो पारधी; ज्याला यश आलें तो कर्तबगार.

१५ झांकली मूठ सव्वा लाखांची. व्यंग गुप्त ठेवणें फायदेशीर असतें.

१६ डोळ्यांत केर आणि कानांत फुंकर; अपाय एक आणि उपाय दुसराच.

१७ तोंड करी बाता, ढुंगण खाई लाथा. स्वतः विपरीत अनुभव घेत असून बलगना करीत राहणें.

१८ तोंड दाबून बुक्यांचा मार. तक्रार न करितां हाल सोसावे लागणें.

१९ दुसऱ्याच्या डोळ्यांतलें कुसळ दिसतें, पण स्वतःच्या डोळ्यांतलें मुसळ दिसत नाहीं. दुसऱ्याचें क्षुद्र व्यंग दाखविणें पण स्वतःचा ढोबळ दोष न पाहणें.

२० पाय धू, म्हणे तोडे केवढ्याचे ! काम टाकून नसती उठाठेव.

२१ पायींची वहाण पायीं बरी. प्रत्येकानें योग्यतेनुरूप वागावें.

२२ बुडत्याचा पाय खोलांत; विनाशाच्या वेळीं जें करावें तें अंगाशींच येतें.

२३ भित्यापाठीं ब्रह्मराक्षस. भितरा मनुष्य भीतीमुळेच संकटें ओढवून घेतो.

२४ शरिसलामत तों पगड्या पचास. देह शाबून राहिला तर पैसा हवा तेवढा मिळविल.

२५ शेंडी तुटो कीं पारंबी तुटो. कोणता तरी एक परिणाम होवो अशा निश्चयानें उद्योग करणें.

२६ हातचें सोडून पळाल्याच्या पाठीस लागूं नये. हातीं आलेला लहान लाभ कदाचित् मिळणाऱ्या मोठ्या लाभापेक्षां श्रेयस्कर आहे.

२७ हातच्या कांकणास आरसा कशाळा ! जी गोष्ट प्रत्यक्ष सिद्ध आहे तिला अवांतर पुराव्यांची गरज नाही.

३ पशुपक्ष्यादिकांवरून झालेल्या

२८ अति शहाणा त्याचा बैल रिकामा. फार चिकित्सा करणाराला फायदा होत नाही.

२९ उंदराला मांजर साक्ष. ज्याच्यापासून आपला फायदा आहे त्याजबद्दल कोणीही साक्ष देतो.

३० कसाबाला गाय धारजिणी; कडक रीतीने वागविणाराला मनुष्य वश होणे.

३१ कोंबडे झांकले म्हणून तांबडे फुटायचे राहत नाही. कोणी विघ्न केले म्हणून निर्विवाद होणारी गोष्ट अडत नाही.

३२ कोल्हा काकडीला राजी. क्षुद्र मनुष्य थोड्याच लाभावर संतुष्ट असतो.

३३ गाढवांचा गोंधळ, लाथांचा सुकाळ. हलकट माणसांच्या मजलशीत शिनीगाळ, मारामान्या याच चालायच्या.

३४ गाढवाच्या किंवा बैलाच्या पाठीवर साखरेच्या गोण्या. एकादी गोष्ट सहजलभ्य असून तिचा उपयोग न होणे.

३५ गाढवापुढे वाचली गीता, कालचा गोंधळ बरा होता. अरसिक मनुष्याला मोलवान् गोष्टीची योग्यता कळत नाही.

३६ गोगल गाय आणि पोटांत पाय; कपटी मनुष्य.

३७ घोडा मैदान जवळच आहे. परीक्षेची वेळ येणे.

३८ डोंगर पोखरून उंदीर काढणे. मोठे श्रम करून थोडे फळ मिळविणे.

३९ दुभत्या गाईच्या लाथा गोड. ज्याच्यापासून लाभ आहे त्याने केलेल अपमान गोड मानणे.

४० धर्माचे गाई आणि दांत कां गे नाही ! फुकट मिळालेल्या वस्तूत खोड काढीत बसू नये.

४१ बैल गेलान् झोपा केला. हानी झाल्यावर संरक्षणाची तजवीज.

४२ भरंवशाचे म्हशीस टोणगा. खात्रीचे साधन फुकट जाणे.

४३ लकडीवांचून मकडी वळत नाही. चोप दिल्याशिवाय खोडकर मनुष्य ताळ्यावर येत नाही.

४४ वरातीमागून घोडे. एखादी गोष्ट होऊन गेल्यावर तत्संबंधी साधने जमविणे.

४५ वासरांत लंगडी गाय शहाणी. मूर्खांच्या जमावांत अर्धवट शहाण्याचे देखील तेज पडते.

४६ शेळी जाते जिवानिशीं, साणारा म्हणतो वातड. एसायानें क्षीज सोसून दुसऱ्यास केलेला उपचार त्यास पसंत न पडणें.

४ विरोध असंबद्धता इ० दाखविणाऱ्या.

४७ अन्नसंत्रां जेवणें मिरपूड मागणें. भिक्षुकऱ्यानें मिजास दाखविणें.

४८ आईजीच्या जिवावर बाईजी उदार. दुसऱ्याच्या पैशावर चैन करणें.

४९ आपला तो बाढ्या, दुसऱ्याचें तें कारटें. आपल्या वाईट जिनसाची तारीफ करणें व दुसऱ्याच्या त्याच जिनसाला नावें ठेवणें.

५० आपला हात जगन्नाथ. आपण घेण्याची संधि मिळाली असतां मुबलक उचलणें.

५१ उतावळा नवरा, गुडघ्याला बारींग. अतिशय आतुर होऊन आचरटपणानें वागणें.

५२ एक धड ना भाराभर चिंध्या. एक विषय पुरता नसून पुष्कळसे अर्धवट असणें.

५३ काळ आला होता, पण वेळ आली नव्हती. जिवावरचा प्रसंग आला होता पण दैवयोगानें बचावला.

५४ कोठें इंद्राचा ऐरावत आणि कोठें शामभटाची तटाणी ! ऐश्वर्यसंपन्न मनुष्याचे पदार्थ आणि दरिद्राचे पदार्थ यांत तफावत असते.

५५ चार दिवस सामूचे, चार मुनेचे. प्रत्येकाला अधिकार गाजविण्याची वेळ केव्हां तरी येतेच.

५६ चोराच्या उलट्या बोंबा. आपणच आगळीक करून आपणच ओरड करणें.

५७ चोराच्या मनांत चांदणें. पाप करूं पाहणाराला उघडकीचें भय वाटतें.

५८ चोराच्या हातची लंगोटी. चिकट मनुष्याकडून मिळेल तेंच पुष्कळ.

५९ चोराला सोडून संन्याशाला सुळी देणें. अपराध्याबद्दल निरपराध्याला शिक्षा.

६० चोरावर मोर. एका लुच्याला दुसरा मोठा लुच्या भेटणें.

६१ जेवीन तर तुपाशीं, नाहीं तर उपाशीं. एक पूर्ण लाभ नाहीं तर सर्वथा हानि पतकरण्याचा दुरायह धरणें.

६२ ज्या गांवच्या बोरी त्याच गांवच्या बाभळी. एकमेकांचीं वर्मे ठाऊक असणाऱ्या माणसांची गाठ पडणें.

६३ ढवळ्या शेजारी बांधला पवळा, वाण नाही गुण लागला. चांगल्याच्या संगतीत राहून त्याचा एखादा दुर्गुण तेवढा नेमका घेणें.

६४ ताकाला जाऊन भांडें-भिक्षला जाऊन गाडणें लपविणें. याचना करितांना आड पडदा राखणें.

६५ तुम्ही आम्ही एक, कंठाळीला मेख. बोलण्यापुरती मैत्री दाखवून मतलबांत पक्षपात करणें.

६६ तेल गेलें, तूप गेलें, हातीं धुपाटणें आलें. दुहेरी फायद्याच्या दोन्ही गोष्टी घालवून श्रम तेवढे पदरांत पडणें.

६७ तोबऱ्याला पुढें, लगामाला मागें. लाभाला पुढें व श्रमाला मागें राहणें.

६८ नकटीच्या लग्नाला सत्राशें विघ्ने. व्यंग्युक्त कामाला अडचणी फार.

६९ न करि त्याचा वार शनिवार. काम करावयाची इच्छा नसली म्हणजे काहीं तरी निमित्त सांगणें.

७० नाचतां येईना, आंगण वांकडें. आपल्या अडाणीपणास झांकण्याकरितां एखाद्या गोष्टीत खोड काढणें.

७१ नांव मोठें लक्षण खोटे. कीर्ति मोठी पण गुण खरोखरी काहींच नसणें.

७२ पालथ्या घागरीवर पाणी. लक्ष्य न देणाऱ्या माणसाला केलेला उपदेश.

७३ पी हळद, हो गोरी. कालावधीनें होणाऱ्या गोष्टीबद्दल उतावीळपणा.

७४ पै दक्षिणा, लक्ष प्रदक्षिणा. देणें थोडें व काम पुष्कळ सांगणें.

७५ फूल नाहीं फुलाची पाकळी. सामर्थ्याच्या अभावीं थोडा उपचार करणें.

७६ बसतां लाथ उठतां बुद्धी. नेहमीं मार देणें, कडक वागविणें.

७७ बळी तो कान पिळी. बळवान् माणूस आपलें म्हणणें खरें करितो.

७८ बाजारांत तुरी, भट भटणीला मारी. पुढें करावयाच्या गोष्टीबद्दल आतांच भांडत बसणें.

७९ भटाला दिली ओसरी, भट पाय पसरी. थोडी सवलत दिल्यास अधिक फायदा घेऊं पाहणें.

८० रिकामा म्हावी, कुडाला तुंबड्या लावी. रिकामे चाळे करीत बसणें.

८१ लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान, आपण कोरडा पाषाण. उपदेश लोकांना करून आपण त्याप्रमाणें न वागणें.

८२ हलवायाच्या घरावर तुळशी पत्र. दुसऱ्याची मत्ता तिसऱ्याला देणें.

५ नीति, धर्म इ० संबंधीं म्हणी.

८३ अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी. मोठ्या मनुष्याला देखील प्रसंगीं मूर्खार्ची मनधरणी करावी लागणें.

८४ अति तेथें माती. कोणतीही गोष्ट प्रमाणाबाहेर गेली म्हणजे घातक होते.

८५ असंगाशीं संग, प्राणाशीं गांठ. वाईट मनुष्याची मैत्री घातक.

८६ आधीं बुद्धि जाते व मग भांडवल जातें. चूक झाल्यावर नुकसान होतें.

८७ ऐकावें जनाचें, करावें मनाचें. लोकांचा उपदेश ऐकून घ्यावा पण मन सांगेल तें करावें. cf. 'Give every man thy ear but few thy voice-' Shakspeare.

८८ कडू कारलें, तुपांत तळलें, साखरेंत घोळलें, तरी तें कडूच. वाईट सोडीच्या माणसाला किती शिकविलें तरी तो वाईटच राहतो.

८९ काडीचोर तो पाडीचोर. बारीक गुन्हा करणारा मोठा गुन्हा करील हें तर्क-सिद्धच आहे.

९० कुचेष्टेवांचून प्रतिष्ठा नाही. कांहीं तरी मोठी भानगड केल्याशिवाय लौकिक होत नाही.

९१ कुन्हाडीचा दांडा, गोतास काळ. आपलाच जातभाईं फितूर झाला म्हणजे फार घात करितो.

९२ कोळसा किती उगाळला तरी काळाच. वाईट गोष्टीची किती छाननी केली तरी त्यांतून वाईटच निघणार.

९३ सचणाराचें सरतें आणि कोठवळ्याचें पोट दुसतें. मालक उदार असतो, पण जवळचे अगळेबगले दुष्ट असतात.

९४ साई त्याला स्वसवे. अपराध करणाराला आपला अपराध जाणवत असतो.

९५ गरजवंता अकल नाही. याचना करण्याचा प्रसंग आला म्हणजे वाटेल तीं वस्तुं ऐकून घ्यावीं लागतात.

१६ गरज सरो, वैद्य मरो. आपलें काम झाल्याबरोबर उपकारकृत्याला विसरून जाणें.

१७ गाड्यावर नांव नावेवर गाडा. आज एकाकडून दुसऱ्याचा उपयोग झाला, तर उद्यां दुसऱ्याकडून त्याचा होईल, दिवस सारखे नसतात.

१८ गांव तेथें म्हारवडा. प्रत्येक गोष्टींत काहीं तरी व्यंग असायचेंच.

१९ घोरोघरीं मातीच्याच चुली. प्रत्येक कुटुंबांत काहीं तरी व्यंग असतेंच.

१०० जशी देणावळ तशी धुणावळ. देण्याप्रमाणें नोकरी होणार.

१०१ जळांत राहून माशाशीं वैर. ज्या परिस्थितींत रहावें त्या परिस्थितीच्या घटकांशीं वैर करूं नये.

१०२ जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे. कोणत्याही विषयांत प्रत्यक्ष पडल्याशिवाय त्यांतील साक्षात्तांचा कळत नाहींत.

१०३ टाकीचे घाव सोसल्याशिवाय देवपण नाहीं. श्रमावांचून मोठेपणा नाहीं.

१०४ तळें राखील तो पाणी चाखील. एखादी वस्तु ज्याच्या ताब्यांत असते तो तिचा थोडाफार उपयोग करून घेतोच.

१०५ धेंबें धेंबें तळें साचें. कणांकणांनींच मोठा संचय होतो.

१०६ दगडापरीस वीट मऊ. मोठ्या अडचणीपेक्षां लहान बरी.

१०७ दसकी लकडी एकका बोजा. प्रत्येकानें थोडा हात लावला तर सर्वांत मिळून मोठें कार्य होतें.

१०८ दिव्याखालीं अंधेर चांगल्या माणसाचे ठिकाणीं ठळक दोष असणें.

१०९ दुरून डोंगर साजरे. लांबून चांगली वाटणारी गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिल्यास ब्राईट असल्याचें आढळून येतें.

११० धन्याला धत्तुरा अन् चाकराला मलिदा. योग्य मालकाला काहींच न मिळतां भलत्याला फायदा मिळणें.

१११ नाक दाबलें कीं तोंड उघडतें. एखाद्या घुम्या मनुष्याची कोणीकडून तरी कुचंबणा केल्याशिवाय तो अनुकूल होत नाहीं.

११२ पडलेलें शेण माती घेऊन उठतें. खटपटीला थोडें तरी यश येतें.

११३ पुढच्यास ठेंच मागला शहाणा. दुसऱ्याच्या अनुभवावरून मनुष्य दक्ष होतो.

११४ मीक नको, पण कुत्रें आटप. होणान्या लाभपेक्षां पडणारे श्रम असह्य हाणें.

११५ मूर्ति तितक्या प्रकृति. प्रत्येकाचा देहस्वभाव भिन्न असतो.

११६ वळचणीचें पाणी आढ्याला जात नाही. हलक्यास थोर होतां येत नाही.

११७ व्याप तितका संताप. पसारा वाढवावा तशी काळजी वाढने.

११८ सत्तेपुढें शहाणपण नाही. अधिकारापुढें बुद्धीचें तेज पडत नाही.

११९ साखरेचा खाणार, त्याला देव देणार. भाग्यवंताला दैव अनुकूल होतें.

६ विविध म्हणी.

१२० आगीतून निघून फोफाट्यांत पडणें. लहान संकटांतून बचावून मोठ्या संकटांत पडणें.

१२१ उथळ पाण्याला खळखळ फार. थोड्या गुणाला गर्व फार असतो.

१२२ काप गेले, भोकें राहिलीं. वैभव गेलें आणि अवशेष राहिले.

१२३ कुंपणानें शेत साहें. रक्षणकर्त्यानेंच बुडविलें.

१२४ कोरड्याबरोबर ओलें जळतें. अपराध्याबरोबर निरपराध्याला शिक्षा होते.

१२५ गवयाचें पोर रडलें तरी सुरावर रडणार. आनुवंशिक संस्कार सहज गोष्टींत सुद्धां दिसून येतात.

१२६ गाजरांची पुंगी वाजली तर वाजली, नाहां तर मोडून साह्या. चांगल्या साधनांचा उपयोग झाला तर झाला, नाही तर निदान हानी नाही.

१२७ गाड्याबरोबर नळ्याला यात्रा. महत्वाच्या गोष्टीबरोबर आनुवंशिक क्षुद्र गोष्टींचाही लाभ होणें.

१२८ तहान लागल्यावर विहीर खणणें. आयत्या वेळीं प्रयत्नाला लागणें.

१२९ ताटांत सांडलें काय आणि बाटींत सांडलें काय ? परस्परांशीं निकट संबंध असलेल्या वस्तूंत कुणालाही लाभ झाला तरी तो दुसरीला झाल्यासारखाच आढे.

१३० तीथ आहे तर भट नाही, भट आहे तर तीथ नाही. } परस्पराव-
दांत आहेत तर चणे नाहीत, चणे आहेत तर दांत नाहीत. } लंबी दोन
गोष्टींपैकी कोणती तरी एकच असणें.

१३१ दिलें चंगा तो काटवटमे गंगा. मन निर्मळ असलें तर सर्व चांगलेंच आहे.

१३२ देश तसा वेष. परिस्थितीप्रमाणें वागणें.

१३३ दोहों घरचा पाहुणा उपाशी. दोन अबधानें राखणारा फसतो.

१३४ पदरीं पडलें, पवित्र झालें. एकदां पतकरलेली गोष्ट कशीही असली तरी चांगलीच.

१३५ रात्र थोडी, सोंगें फार. कामें पुष्कळ असून वेळेची टंचाई असणें.

१३६ सगळेंच मुसळ केरांत. मुख्य महत्त्वाच्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष होणें.

